

**XI-XIV. YÜZYILLAR ARASI
ERZİNCAN VE ÇEVRESİ
TARİHİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

Tahir Erdoğan Şahin

Danışman

Doç. Dr. Salim Cönce

Malatya-1997

**XI-XIV. YÜZYILLAR ARASI
ERZİNCAN VE ÇEVRESİ
TARİHİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

Tahir Erdoğan Şahin

Danışman

Doç. Dr. Salim Cöhçe

Malatya-1997

**İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
GENEL KÜTÜPHANE**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	XIX

I. BÖLÜM

(OĞUZ TÜRKLERİNİN ANADOLU'YA

AKINLARI)

1- Anadolu Akınlarında İzlenen Yollar	17
2- Çağrı Bey'in Seferi	20
3- 1028-1038 Yılları Oğuz Akınları	20
4- 1041-1048 Yılları Oğuz Akınları Ve Pasinler Savaşı	20
5- 1054-1057 Yılları Oğuz Akınları-Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu Seferi	22
6- 1059-1063 Yılları Oğuz Akınları	23
7- 1064-1071 / Sultan Alp Arslan Döneminde Yapılan Akınlar Ve Fetihler	24
8- Bizans'ın Karşı Harekâtı / Romen Diyojen'in Anadolu Seferi	24
9- Malazgirt Zaferi'nin Önemi Ve Anadolu'nun Türk Yurdu Olması	25

II. BÖLÜM

(MENGÜCEKLER)

A-MENGÜCEKLERİN KURULUŞU / MENGÜCEK AHMED GAZİ VE EMİR İSHAK	30
1- Mengücek Gazi'nin Seferleri	31
2- Şahsiyeti Ve Yerleştiği Merkez	32
3- Emir İshak	33
B-MENGÜCEKLERİN BÖLÜNÜŞÜ VE ERZİNCAN-KEMAH MENGÜCEKLERİ.....	37

1- Melik Davud-şah	37
2- Fahrüddin Behram-şah	38
3- Mengücek-Kemah Yöneticisi Selçuk-şah	44
4- II. Alâeddin Davud-şah	45
5- Erzincan-Kemah Mengüceklerinin Sonu	48
6- Mengücen-Şebin Karahisar Yöneticisi Muzafferüddin Mehmed	50
C-DİVRİĞİ MENGÜCEKLERİ	52
D-MENGÜCEKLER DÖNEMİ SOSYAL,KÜLTÜREL EKONOMİK HAYAT VE SANAT ESERLERİ.....	55

III. BÖLÜM

(SALTUKLULAR DÖNEMİNDE VE XIII. YÜZYILDA TERCAN)

A-SİYASÎ GELİŞMELER	77
1- Ebûl Kasım Saltuk	77
2- Emir Ali	77
3- Ebûl Muzaffer Gazi	78
4- İzzeddin Saltuk	78
5- Nasreddin Muhammed	79
6- Mama Hatun	80
7- Melik-şah	81
B-SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK HAYAT VE SANAT ESERLERİ	82

IV. BÖLÜM

(ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDE ANADOLU SELÇUKLU HÂKİMİYETİ)

1- Yassı-Çemen Muharebesi	92
2- Alâeddin Keykûbad, Moğollar Ve Eyyûbîler	97
3- Moğolların Erzincan'ı İşgali Ve Köseadağ Muharebesi	99

V. BÖLÜM
(MOĞOL /İLHANLI HAKİMİYETİ)

A-SİYASÎ GELİŞMELER.....	105
1- Siyasîlerin Mücadeleleri Ve Erzincan Sübaşısı Şerafeddin Mahmud	106
2- Şerafeddin Mahmud'un Vezir İsfahanî İle Tartışması Ve Ölümü	107
3- IV. Rükneddin Kılıç-arşlan'ın Moğolistan Dönüşü	108
4- Erzincan'lı Bahaeddin Tercüman	110
5- Üçlü İdare Döneminde Erzincan'ın Siyasî Konumu	110
6- Baycu Noyan'ın İkinci Anadolu Seferi	112
7- IV. Rükneddin Kılıç-arşlan	113
8- İkili İdarede Erzincan	115
9- Keykâvus'un Tahttan Çekilişi-Erzincan'lı Nureddin Ve Türkmen Akınları	116
10-Muînüddin Pervane Dönemi	117
11-Moğol Siyasî Baskısının Artışı (1277-1285)	127
12-Gıyaseddin Keyhüsrev'in Erzincan'da Öldürülüşü	128
13-Moğol Kuvvetlerinin Yerleşme Merkezi Olarak Erzincan	129
14-Sülemiş Ayaklanması'nda Erzincan	133
15-Timurtaş Dönemi	135
B-MOĞOL İDARESİ SIRASINDA ERZİNCAN'DA BASILAN PARALAR	137
SONUÇ	140
İNDEKS	142
BİBLİYOGRAFYA	148

ÖNSÖZ

İnsanın kendi varlığının farkına varması, çevresindeki varlıkları anlamlaştırması sayesinde mümkün olur. Anlam vermek, hayatın varlık sebebinin ve fosiyonunu kavratmaktır. Tam da bu noktada, insanı diğer tüm canlılardan farklı kılan niteliklerden biri ve belki en önemlisi, objesine konu olan şeyleri tarihî olarak da kavramasıdır.

Mekân, geniş olarak tahayyül edildiğinde giderek mücerretleşir. İnsan idrakindeki yeri de o oranda incelik ve niteliğini yitirir. Eğer mekânı küçük bir hacme doğru dönüştürürseniz, birçok olay ve olgular da netleştiği için, daha bir müşahhas kavramların şuuruna erersiniz. Küçük bir mekân, o oranda derin bir dünyadır. O dünya size çok daha yakın ve hatta iç-içe olduğu için güzeldir de...

Yeryüzüne göre küçük kalan yerleşme birimleri, bilinip anlaşıldıkça o birim yerlere karşı kişilerin hissî, derûni ve bedîî bağları oluşur. Bu bağ "vatan sevgisi" nin insan dimağındaki alt yapısıdır. Vatan, sıradan bir tabiat alanı değil, anlamlaştırılan birimlerin zaman ve olaylar yoluyla örgütlediği; siyasî, ekonomik, kültürel unsurlarla yoğrulduğu ve insanın uğrunda can vermesi bahasına da olsa, koruduğu yerdir.

"XI.-XIV. Yüzyıllar Arasında Erzincan Ve Çevresi Tarihi" adıyla yüksek lisans tezi olarak yapmış olduğumuz bu çalışma, Anadolu Türk tarihi seyri içerisinde yer alan belli bir zamanın ve belli bir mekânın anlamlaştırılabilme çabasının bir ürünüdür. Bizzatı ki bizim için, "insan-kent" ilişkisini en içten bir biçimde hissettiğimiz bir alana, onun bağrında vatan sevgisini kazandığımız Erzincan ve yakın çevresine karşı duyduğumuz sorumluluğun bir gereği, bu kente ve bu kentte yaşayan insanlara karşı olan borcumuza mukabil kısmen ve mütevazî bir teşekkürün ifadesi olmuştur.

Bu çalışmada, yalnızca tez çalışması süresi içerisinde değil, özellikle yüksek lisans öğretim kademesinde yakın ilgi ve alâkasını gördüğümüz, her fırsatta bilgi ve tecrübelerinden yararlandığımız sayın hocamız Doç. Dr. Salim Cöhece'ye özellikle teşekkür ederiz.

Tahir Erdoğan ŞAHİN

Malatya 1997

ST 95.45

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser.
a.g.m.	Adı geçen makale.
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
BA	Başbakanlık Arşivi (İst)
BA.TD	Başbakanlık Arşivi Tapu Defteri
bkz.	Bakınız.
TAD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
İA.	İslâm Ansiklopedisi.
MD	Mengüceklî Dergisi.
müel.	Müellif.
nşr.	Neşreden,
öl.	Ölümü.
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
TD	Tarih Dergisi (İ.Ü.Edb.Fak.).
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi (İ.Ü.Edb.Fak.).
TSD	Tarih Semineri Dergisi (İ.Ü.Edb.Fak.).
TTD	Türkiye Turizm Dergisi.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A- KAYNAKLAR

Belli bir zamanın ve yerin tarihinin bilinmesi, öncelikle o döneme ve mekâna ait kaynakların ele alınıp anlaşılmasıyla mümkündür. Ancak, tarihî materyallerin ortaya çıkması, özellikle kitabî evsafa eserlerin vücudu, o yer ve zamanın niteliğiyle önemli bir münasebet içindedir. Öyle ki, her hangi bir eserin yazılması, her şeyden önce o eseri yazacak kimsenin (ya da kimselerin) müsait şartlara sahip olmasıyla ilgili olmaktadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında, genel olarak Anadolu Türk tarihinin XI.-XIV. yüzyılları için önem arz eden kaynakların niceliğini ve niteliğini belirleyen unsurlar ve olayların seyrini gözönünde tutarak anlayabiliriz.

Tarihî zamanların gerisine gidildikçe, kaynaklarda da belli bir sayısal azlık görülmektedir. Bu durum, belli bir siyâsî teşekkülün kuruluşu ile o teşekkülün gelişimi ve yıkılışına kadar süren seyri içerisinde de görülür. Misal vermek gerekirse, Anadolu Türk tarihinin X-XII. yüzyılları arasına ait yazılı ve hatta arkeolojik kaynakları, müteakip zamanlara ait kaynaklara nazaran az bir yekûn teşkil etmektedir. Bunda, XI. yüzyıl içerisinde meydana gelen olayların da önemli olduğu açıktır. Zira, XI. ve XII. yüzyıllarda Anadolu'nun Türklerle olan ilişkisinde, bu ülkenin tanınması, fütuhâtı ve yerleşimi için gereken aksiyon ön plânda olmuştur ¹. Bu yoğun olaylar içerisinde henüz pekçok kurumsal yapının ortaya çıkmaması, yazı hayatını ve yine mimarî faaliyetleri belli oranda kısıtlayacaktır. Elbette ki, neşrî hareketlerle ya da kurumsal faaliyetlerle sınırlamak mümkün değildir ².

1. M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten IV, Sayı: 27, Ankara 1943, s. 379.

2. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1950, s. 19. Selçuklu tarihinin kaynakları hususunda geniş bir mütalaada bulunan müellif, XI. ve XII. yüzyıllar hakkında bilgi veren kaynakların kayıbdan bahseder ve sadece adı günümüze kadar gelenlerden bazı örnekler verir.

Yukarıda belirttiğimiz husus, anılan dönemi ihtiva eden yabancı kaynaklar için de tümüyle olmasa da kısmen geçerlidir. Zira, belli bir bölge üzerinde meydana gelen olaylar ve bu olayların sonucunun belirsizliği, gelişmeleri dışarıdan izleyenlerin tavrı üzerinde de etkili olmaktadır. Bu etki, en azından yazılmakta olan vak'alar konusunda arzu edilen açıklığın ve berraklığın önünde engel gibi durmaktadır. Böylesi durumlarda, tarihçi, kaynakların niteliği konusunda daha hassas olmak zorundadır. Bir diğer ifadeyle; zamanın, olayların, toplumların ve bütün bu oluşumlar içerisinde kaynak teşkil eden eserleri yazan kimselerin kültürel kimliklerinin ve sosyo-psişik hâllerinin önemle gözönünde bulundurulması iktiza edecektir..

Anadolu Türk tarihi hakkında yazılan yabancı kaynakların nicelik ve niteliksel konumunu belirleyen bir hususun daha altını çizmek gerekir: Herhangi bir ülke ya da toplumla ilgili olarak yapılan yabancı ilmî çalışmalarda, o ülkenin dış ülkelerle olan politik, kültürel ve iktisadî ilişkilerinin yoğunluğu ya da azlığı belirli düzeyde rol oynar. Şöyle ki, henüz kuruluş aşamasını yaşayan Anadolu Selçuklu Devleti ve diğer Anadolu Türk siyasî teşekküllerinin uluslararası ilişkileri XIII. yüzyılda ve sonrasında hızlanmıştır. Anadolu'ya ilişkin dış kaynaklarda XIII. ve sonraki yüzyıllarda önemli bir sayısal artış içinde olmasının bir sebebinin de bu olduğu kanaatindeyiz.

Kaynak konusunda vurguladığımız bu genel hususlar üzerinde daha pek çok mülâhazalar üzerinde durulabileceği gibi, her hususu kendi içinde çok daha fazla derinlikle ele alınabilir³. Ancak biz, burada maksada uygun olarak Erzincan ve çevresiyle alâkalı ve bu bölgenin XI.-XIV. yüzyılına ilişkin kaynaklar hakkında bilgi vermekle kendimizi mes'ul tuttuk.

Erzincan'a ilişkin XI.-XIV. yüzyıla ait kaynakları, dönemin Anadolu tarihine ilişkin kaynaklardan ayrı tutmak kabil olmadığı gibi, doğrudan bu bölgeyi konu edinen özel tarihlerin olmaması, bunu daha bir müşkül kılmaktadır. Ancak, dönemin ve o dönemdeki olayların niteliği, kaynakların yönünü de belli bir ölçüde etkilemiştir. Bunun bir sonucu olarak, Erzincan ve yöresindeki siyasî, sosyal, kül-

3. Selçuklu kaynakları konusunda M. Fuad Köprülü ve Osman Turan'ın belirttiği araştırmaların (Bkz. Not:2,3) dışında; Mehmet Altan Köymen'in "*Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları*", DTFD. VIII,4, 1954, s. 537-634 ile Mükrimin Halil Yinanç'ın *Selçuklular Devri Türkiye Tarihi //Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 8-18'de önemli bilgiler mevcuttur.

türel, ekonomik gelişmelerin Anadolu'nun genelinde meydana gelen sair olaylara oranla yoğunluğu ya da niteliği, bu alanın söz konusu kaynaklardaki payının oranını belirlemiştir, denilebilir.⁴ Ancak, çeşitli kitâbeler, meskûkata ait olanlar, bazı vakfiyeler, günümüze kadar gelebilmiş ve sanat eseri kapsamında kalanlar, tabîî olarak bölgenin kendi mahallî verilerini teşkil etmektedir.

I. Vekayinâmeler ve Genel Tarihler:

El-Evâmirü'l-âlaiyye Fi'l-Umuri'l-Alâiyye; İbn Bîbî diye anılan Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Caferî Er Ruyedi tarafından Farsça olarak yazılan eser⁵, Anadolu Selçukluları hakkında bilgi veren kaynakların başta gelenlerinden birisidir. XII.-XIII. yüzyıla ilişkin sair kaynaklar içerisinde muhteva itibarıyla de azımsanmayacak ölçüde bir hacme sahip olan eserde, Erzincan'a ait bir hayli malumat bulunmaktadır. Özellikle Behram-şah, II. Davud-şah ve Muzafferüddin Mehmed zamanı anlatılmakta; ayrıca Moğol hâkimiyeti sırasındaki olaylara yer verilmektedir.

İbn Bîbî'nin anlatımlarıyla Erzincan'ın iktisadî konumu hakkında sarîh bilgilere erişmemiz mümkün olduğu gibi⁶, şehrin ilmî, fıkrî ve içtimaî hayatının seviyesini anlamamıza ışık tutan pekçok şahsiyetle ilgili bilgiler de bizim için esas teşkil etmiştir.

Müsâmeratü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr; Kerimü'd-Din Aksarayî'nin 723 (1323)'te telif ettiği eser, İbn Bîbî'nin tarihini bütünleyici bir niteliğe haizdir⁷. Mengücek Gazi ve Mengüceklerin ilk dönemlerdeki siyasî olaylarına da yer veren eser, Erzincan ve çevresinin, Moğolların ve Moğol (İlhanlı) Anadolu Umumî va-

4 M. Fuad Köprülü, a.g.e., s. 387. Anadolu şehir hayatının XII. yüzyılın ikinci yarısında, Selçuklu Devleti'nin inkişafına paralel olarak geliştiğini kaydeden M. F. Köprülü, ancak bu dönemden sonra kültürel seviyenin de yükseldiğini, özellikle XIII. yüzyılda Anadolu'da yazılan eserlerin bütün İslâm dünyasında da şöhret bulduğunu belirtir. Konuya ilişkin olarak ayrıca Bkz. aynı müel. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 243 vd.

5 Adnan Sadık Erzi tarafından -önsöz- ve -fibrîst- hazırlanarak 1956'da Ankara'da tıpkı basım olarak neşredilmiştir. Hakkında daha fazla bilgi için Bkz. "İbn Bîbî", İA.; M. Fuad Köprülü, a.g.m., s. 380-n.1, 388-389; Mükrimin Halil Yinanç, a.g.e., s.9-10. Biz bu çalışmamızda 1942'de M. Nuri Gencosman tarafından *Anadolu Selçuklu Devletleri Tarihi* adıyla yapılan Türkçe tercümeyle esas aldık. Ancak, gerekli gördüğümüz bazı hallerde parantez içinde tıpkı basım sayfa numarasını da belirttik.

6 Anadolu Selçuklu hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus'un, Erzincan-Kemah Mengücekleri hükümdarı Behram-şah'ın kızı (ki bu hatun aynı zamanda I. İzzeddin Keykâvus'un halazâdesidir) ile evlenmesi olayına ilişkin verilen malumat, Erzincan'ın olduğu kadar, dönemin Anadolu iktisadî ve içtimaî hayatını da oldukça iyi yansıtmaktadır. İbn Bîbî, s.71-75 (Tıpkıbasım sy. no: 172-182).

7 Aksarayî, *Müsâmeratü'l-Ahbâr*, (Türkçe çev. M. Nuri Gencosman, -önsöz- ve -notlar-: F.N. Uzluk). *Anadolu Selçukluları Gününde Tarih Bitikleri 2*, Ankara 1943; Farça aslının mukaddime ve haşiyelerle tashih ve nşr. O. Turan. Ankara 1944.

lisi olan Timurtaş idaresi sırasındaki buhran dönemi için yegâne kaynak niteliğindedir⁸.

El-Kâmil Fi't-Tarih; İslâm dünyasının en büyük tarihçilerinden olan İbnü'l Esîr'in eserinin eserinin⁹ XII. cildinde Erzincan'ın, Anadolu Selçuklularına bağlanması hakkında bilgiler mevcuttur. Şu konuya ilişkin olarak İbn Ebi Usaybia¹⁰ ve İmaeddin İsfehani¹¹ de kısmen bazı anlatımlar bulunmaktadır.

Râhatu's Sudûr ve Âyetü's- Sürûr Der Târih-i Âl-i Selçuk; Muhammed İkbâl'in bastırıldığı Farsça metinden Türkçeye çevrilen *Ravendi'nin* (Muh. b. Ali b. Süleyman er-Ravendi) anılan eserinde¹² Behram-şah'ın kişiliği ve Gürcistan seferine katılışı hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Urfalı Mateos Vekayi -nâmesi; 1045 yılında Erzincan'da meydana gelen deprem kaydı yanı sıra bölge hakkında bazı olaylara yer verilmiştir¹³. Urfalı Mateos'dan daha fazla bilginin mevcut olduğu diğer iki Süryani kaynağından biri *Michel le Syrien* (Süryani Mihail)'in *Vekayinâme'si*¹⁴ ile *Abû-l Farac Tarihi*'dir¹⁵.

Behram-şah ve sonrasına ilişkin gelişmeler hakkında çeşitli kaynaklar yeterince malumat vermekle beraber, XI. yüzyıl ve Mengücek Gazi hakkında aynı oranda bilgi mevcut olmadığı gibi, bu kaynaklarda yer alanlar da daha çok rivayet aktarımı şeklinde bize kadar ulaşmıştır. Bu cümleden olarak Hafız Ebru'nun *Mecmu'a'sı*¹⁶, molla Şükrullah'ın *Behcet'üt Tevarih'i*¹⁷, Reşideddin'in *Câmi'üt Te-*

8 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve...*, s. 28; F. Köprülü, a.g.m., s. 389.

9 İbn'ül-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, nşr. Heyet, İstanbul 1985.

10 İbn Ebi Usaybia, *Uyun el'Enba fi Tabakat'ül-Etîba II*, Sulak 1299.

11 İmaeddin İsfehani, *Al Fatih al Kusi*, nşr. Landberg, Leiden 1888, Eserin Anadolu'yla ilgili bahisleri (3. bölüm) Ahmet Ateş tarafından neşredilmiştir. ŞAD.III.

12 Ravendi, *Râhanu's-Sudûr... I, II*, nşr. Ahmet Ateş, Ankara 1957-60.

13 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, nşr. Hrand D. Andreasyan, Ankara 1962.

14 Michel Le Syrien, *Chronique Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens III*, nşr. Chabos, Paris 1869'dan Türkçeye çev. H. D. Andreasyan. Henüz Türkçe baskısı yapılmayan eserde Kemah ve Behram-şah hakkında bilgiler mevcuttur. Yine H. D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilen *Semhat Vekayinamesi* de TTK Kütüphanesinde olup neşredilmemiştir.

15 Gregory Ebu'l-Farac (Bar Herbaeus), *Abu'l-Farac Tarihi II*, nşr. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950. Köseadağ Savaşı'ndan sonra Erzincan ve çevresinde cereyan eden bazı olaylar hakkında bilgi verilmiştir.

16 Süleymaniye Damat İbrahim Paşa Ktp. Nr. 919'da kayıtlı yazma. Kaybolmuş olan Ebu Hamid'in *Selçuklu Tarihi*'ne dayalı olarak Mengücek Gazi ve onun Malazgirt Savaşı'na katıldığına dair bilgi verilir. Ayrıca, Alp-arslan tarafından kendisine Anadolu'dan bir kısım alanın iktâ edildiği belirtilir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*, İstanbul 1971, s. 228.

17 Yahya Efendi Ktp. Nr. 2342-yazma-. Mahlas Mustafa Efendi tarafından *Mahbub'ül-Kulub'ül-Ârifin* adıyla Türkçeye çevrilen eserde Mengüceklerin ilk dönemi hakkında kısa bir bilgi mevcuttur.

varih'i¹⁸ zikredilebilir.

Baypars Tarihi; Memlûk Hükümdarı El- Melik-El Zahir-Baypars hakkında yazılan iki tarihinden biri İbn Şeddat'ın *Siretüz Zahir Baypars*, diğeri Abdülzahir'in *Siretüssultan el-Melik al Baypars'tır*¹⁹. Bunlardan, İbn Şeddat'a ait olduğu anlaşılan eserin 272 yapraklı ikinci cildi Edirne Selimiye Kütüphanesi kitapları arasında bulunmuştur. Şerefüddin Yaltkaya tarafından neşredilen kitapta²⁰ Erzincan'la Muiriddin Pervane arasındaki ilişkiler ile Moğol/İlhanlı ve Harzem ileri gelenlerinin bu kentteki faaliyetlerine yer verilmiştir.

Mahzen-i Esrar; Genceli Nizamî tarafından Behram- Şah'a sunulan eser, Erzincan'ın kültür ve sanat faaliyetleri açısından konumunu anlamamız açısından da önem kazanmaktadır²¹.

Menakıb-ı Hazret-i Hüdâvendigâr; Feridun b. Ahmed Sipehsâlâr'ın bu menakıbında Bahaüddin Veled'in Erzincan'a gelmesinden bahsetmesi yanı sıra ileri gelen Erzincanlı Mevlevîlerden de söz eder²². Sipehsâlhalardan daha sonra kaleme alınan *Menakıb al Ârifin* de aynı konuyu teyid ettiği gibi²³, Erzincan Mevlevî bağı üzerinde daha geniş bilgi vermektedir. Gerek bu iki kaynak ve gerekse Mevlânâ'ya ait *Mektuplar*²⁴, Erzincan ve çevresinin ilmî, dinî ve içtimaî hayatının anlaşılmasında önemli kaynaklardandır.

Erzincan'ın Anadolu Türk tarihinin ilk asırlarından itibaren tasavvufî ve edebî faaliyetlerin yoğunlukla yaşandığı alanlardan biri olduğu, tasavvufî hareketlerden yalnızca Mevlevhiliğin değil, sair tarikatların da önemli merkezleri içinde bulunduğu çeşitli kaynaklardan verilen bilgilerden anlaşılmaktadır²⁵.

18 Topkapı Sarayı III. Ahmet Ktp. Nr. 2935 -yazma-. Burada da Ebu Hamid'den naklen Mengücek Gazi ve dönemünden kısaca bahis bulunmaktadır.

19 Şerefüddin Yaltkaya, Al-Melik-Al Zakir (Baypars) hakkındaki tarihin ikinci cildine yazdığı haşiye, ankar 1941, s.X.

20 *Baypars Tarihi*, Ankara 1941.

21 Genceli Nizamî, *Hamzen-i Esrar*, nşr. M. N. Gencosman, Ankara 1964. "Şark Klâsikleri" arasında neşredilen eser, 1951'de yapılan ayrı bir çalışmayla tekrar değerlendirilmiş (*Azerbaycan Şairi Nizami-800*, yıldönümü munasebetiyle, M.E. Resulzâde, Ankara), 1960'da Bakû'de Alizade tarafından ayrıca bastırılmıştır. Eserin Behram-şah'a sunuluş senesi 1178 (H. 574) olarak gösterilir.

22 Eser Tahsin Yazıcı tarafından "Mevlâna ve Etrafındakiler" adıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 1977).

23 Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkabeleri I-II*, nşr. T. Yazıcı, İstanbul 1973.

24 Mevlâna Celâleddin, *Mektuplar*, nşr. A. Gölpinarlı, İstanbul 1963. Ayrıca, yine A. Gölpinarlı tarafından neşredilen *Fihî Mâ-Fih'in* Konya Mevlâna Müzesi İhtisas Kütüphanesi'ndeki 2111 no'lu nüshasında, Fâtih Şemseddin-i Tebrizî'de Erzincan'a ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Mevlâna Celâleddin, *Fihî Ma-Fih*, neşrine A. Gölpinarlı'nın -sunuş- yazısı, İstanbul 1959, s. XXI-XXII.

25 XIII. yüzyılda Erzincan'a uğrayan Muhyiddin Arabî, "Yeryüzünde tanıdığım mânâ kutuplarından birinin de Erzincan'da olduğu"nu belirtmesi bu konuda dikkate şayandır. *Fütuhat-ı Mekkiye*, nşr. S. Alpay, İstanbul 1977, s. 188. Erzincan'daki tasavvufî, fikrî faaliyetler ile bu şehrin yetiştirdiği hattatları ayrı bir çalışmada ele aldığımız için burada tafsilata gerek görmedik.

III-Seyahatnâmeler ve Hatıralar

Marco Polo Seyehatnâmesi; XIII. yüzyılın ünlü gezgini Marco Polo, Doğu'ya gitmesi sırasında Erzincan'a da uğramış, şehrin ticarî ve dinî yapısı hakkında kısa bilgi vermiştir²⁶. Yine, Batılı bir gezgin olan *Klaviyo* ise, her ne kadar Erzincan'a XV. yüzyılın başında uğramışsa da, verdiği bilgiler açısından XIV. yüzyılın muhtevasını ortaya koyarak bizim için önemli addedilmiştir ve birinci el kaynaklar olarak kullanılmıştır²⁷.

Aynı şekilde *Evliya Çelebi Seyehatnâmesi* de XII.-XIV. yüzyılda ortaya çıkan kurumların kendi dönemindeki durumlarını ele almış, böylece, anılan yüzyıllardaki bazı gelişmeler Evliya Çelebi sayesinde bugüne aktarılmıştır. Coğrafi nitelikli olmakla beraber, seyahatnâme karakteri taşıyan ve hatta bir anlamda da şehir monografisi tarzında ele alınan *Mu'cemü'l-Büldan* da istifade edilenler arasındadır.

IV-Vakfiyeler, Münşeat Mecmuaları ve Tapu Sicil Kayıtları:

Faydalanma imkhanı bulduğumuz en önemli vakfiye suretinden biri Mengüceklere ait olup, aslı bulunmayan bu belgenin bir bölümünün kaydı Ali Kemalî'de²⁹, tümü ise M.Halil Yinanç'ın notları arasında bulunmuştur³⁰.

Selçuklu dönemine ilişkin çeşitli ferman, menşur ve hususî hükümdar mektupları yanı sıra bazı fetihnameler O. Turan tarafından topluca neşredilmiştir³¹. Bu çalışmanın içerisinde yer alan bir kısım vesikalar, Erzincan'la dolaylı ya da dolaysız olarak alâkalıdır.

Erzincan, Kemah, Tercan ve bu yerleşim alanları çevresinde bulunan bazı mevkute veya yapılar hakkında bilgi edindiğimiz önemli bir kaynak da Başbakanlık Arşivi'nde yer alan Osmanlı Tapu Defterleri olmuştur³².

26 *Marco Polo Seyehatnâmesi*, nşr. F. Doküman, İstanbul-trhs.

27 *Tinur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, nşr. Ö.R. Doğrul, İstanbul 1975.

28 *Evliya Çelebi Seyehatnâmesi II*, nşr. M. Zillioğlu, İstanbul 1976.

29 Ali Kemalî, *Erzincan*, İstanbul 1932, s. 54, 241, 242.

30 Rafet Yinanç, "Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti", TAD. VIII-XII, Sayı: 14-23, s. 17-19.

31 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958.

32 BA. TD. nr. 60, 65. 1516-1591 tarihleri arasındaki idarî, iktisadî, içtimai bilgileri yansıtan ve Erzincan, Kemah, Tercan yanı sıra Kelkit ve Bayburt'u da ihtiva eden dört mufassal *Tahrir Defteri* İsmet Miroğlu tarafından çalışılmıştır. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, İstanbul 1990; aynı müel. *XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.

V-Meskûkat ve Kitabeler:

Gerek Mengüceklere ve gerekse sonraki dönemlere ait (Selçuklu-İlhanlı) Erzincan'da basılan bazı sikkeler ve bunların tavsihleri hakkında Ali Kemali, Ahmed Tevhid ve İsmail Galib'in çalışmaları sonucu neşrettikleri eserlerden bilgi edinmek mümkün olmuştur³³.

Erzincan'da vuku bulan depremler, pek çok şey gibi kitabelerin de çoğunun yokolmasına sebep olmuştur. Günümüze kadar gelenler yok denecek kadar az olduğu gibi, bunların da çoğunluğu Kemah, Tercan ile bazı kasabalarda bulunmaktadır.

B-ARAŞTIRMALAR

Erzincan, tarihî, siyasî ve içtimaî konumu itibariyle üzerinde zaman zaman bazı araştırmaların lüzum görüldüğü mühim alanlardan biri olmuştur.

Cumhuriyet döneminde ilk ve önemli bir çalışma Ali Kemalî (Aksüt)'ye aittir

³⁴. Bu eserin en mühim yanı, Aralık 1939'da yakılan Erzincan'ın yakın asırlar içerisinde sahip olduğu birçok tarihî-folklorik malzemeleri fotoğraflarıyla birlikte kaydetmesidir. Bu kitap aynı zamanda Erzincan'ın ilk ciddî -coğrafî, içtimaî, etnoğrafî, idarî, ihşaî- bir incelemesi olmasıyla da önem kazanır.

Daha sonraki senelerde de "Erzincan" adına bazı broşür, kitap veya benzeri çalışmalar yayınlanmışsa da hemen hepsi mahdut kaynaklara dayalı ve birbirinden aktarılmış basit bilgileri ihtiva etmektedir. Yine, Erzincan'a ilişkin olarak başvurulan kaynaklar içerisinde bazı ansiklopediler yer alır ki, bunlar da verdikleri bilgiler açısından bir hayli sathî veya yanlışlıklarla doludur. Ancak, bazı nitelikleri ve daha ziyade neşredildiklerinde belli bir ihtiyaca cevap vermeleri açısından zikre değer olanlar vardır. H. Pasin-V. Çelik tarafından 1962'de hazırlanan "Erzincan-Tarihi, coğrafyası, folklorü" , Türkiye Turizm Dergisi'nin 1964'de yayınlanan "Erzincan Özel Sayısı" ve 1979-1981 senelerinde onyediyedi sayı kadar çıkan "Mengüceli-Kültür-Araştırma ve İnceleme Dergisi" bu zümredendir.

Çeşitli üniversitelerde Erzincan'ı değişik yönleriyle konu edinen pek çok tez bulunmakta olup, -doktora tezleri- içerisinde ehemmiyete haiz sayılabileceklerin

³³ Ali Kemali, a.g.e.: Ahmed Tevhid, *Meskûkat-ı Kadime-i İslâmîyye Kataloğu*, İstanbul 1321; İbrahim Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdedeki İslâm Sikkeleri Kataloğu I*, İstanbul 1971; İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkat-ı Selçûkiyye*, Ankara 1971.

³⁴ Ali Kemalî, *Erzincan*, İstanbul 1932.

sayısı her geçen gün artmaktadır. Ayrıca, doğrudan Erzincan'ı değil, Anadolu'yu esas alan ya da Erzurum-Sivas gibi komşu illeri konu edinen çalışmalarda da Erzincan'a; hassaten de bu ilin XI.-XIV. yüzyıllarına ait önemli bilgiler mevcuttur.

Tez çalışmam için belirlediğimiz alanın ilk bir buçuk yüzyılı, yani Mengücekler ve Saltuklular dönemini ele alan üç önemli çalışmayı burada zikretmek gerekir. Bunlardan biri Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* dir ³⁵. İkincisi Faruk Sümer'in İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "Mengüçüklüler" maddesi ile Selçuklu Araştırmaları Dergisi'ne yazdığı *Saltuklular* makalesidir Faruk Sümer'in bu iki yazısı da 1990 yılında neşredilen *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* adlı eserinde tekrar yer almışlardır ³⁶. "Mengüceklerin" müstakil olarak ele alınıp incelendikleri bir üçüncü çalışma ise Necdet Sakaoğlu'nun *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* adlı eseridir. N. Sakaoğlu'nun çalışmasında ağırlık, Divriği Mengücekleri'dir ³⁷.

Bu üç bilim adamının yanı sıra zikretmemiz gereken bir çalışma ise, bizim 1985'te neşredilen *Erzincan Tarihi* adlı eserimizdir ³⁸. Şunu belirtelim ki, tezimizin esasını da bu çalışmamız teşkil etmiştir. Ancak I.-IV. bölümler tümüyle ele alındığı gibi; diğer konular ise gözden geçirilmiştir.

Bizim çalışmalarımız daha öncekilerden daha kapsamlı ise, bunun sebebi, sonraki bir çalışma olmasının tabii bir sonucu ve bizzat anılan bölgede uzun yıllar kalmış olmamızın sağladığı bir avantajdan kaynaklanmıştır, o kadar.

35 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973. Eserin ilk 80 sahifesi doğrudan Saltuklulara ve Mengüceklere ayrılmıştır.

36 Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 1,-44.

37 Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 1971.

38 Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, Erzincan 1985.

GİRİŞ

I. Mekân: Araştırmamıza mevzû olan bölge, Anadolu'nun doğu kesiminde ve ülkenin en yüksek bölümü olan Doğu Anadolu'nun kuzey-batısında yer alır. Yukarı Fırat Havzası şeklinde de anılan bu alan kuzeyde Kelkit Vadisi ve ona paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan Çimen, Pulur, Otlukbeli ve Coşan dağları; güneyde Ayran, Munzur, Mercan dağları; batıda Kızıldağ, Çengelli, Göl ve Harmancık dağları; doğuda ise Mayram, Dumanlı dağları, Çat düzlüğü ve Bingöl dağlarıyla çevrilidir.

Bölgenin fizikî coğrafyasının belirgin temelini, Orta Torosların uzantısı olan Munzur silsilesi ve Kuzey Doğu Anadolu silsilesiyle, bu iki ana yükseklik arasında batıdan doğuya akıp, bilahare Çaltı suyu ile birleştiği yerden güneye yönelip akan ve bölgenin önemli düzlüklerini yer yer çevresinde toplayan Fırat ırmağı teşkil eder. Adı geçen bölge % 65 dağ, % 35'i plâto ve ovalardan müteşekkildir¹.

Genel coğrafî yapının nitelikleri açısından önemli bir yer tutan diğer coğrafî alanlar, dik ve derin vadilerdir.

Ova ve düzlükler daha ziyade Fırat ve ona bağlı akarsuların çevresinde bulunur. Bunlardan en önemlisi olan Erzincan ovasıdır. Bu düzlük doğudaki Sansa Boğazı geçitinde iyice daralıp, bilahare Tercan ovalarına bağlanmaktadır. Batıda ise Karadağ'dan sonra arka arkaya gelen düzlüklerle sona erer. Kuzeyindeki Keşişler ve Munzurlar, ovanın her iki yanında cephe teşkil etmektedirler². Ovanın güney kesimine yakın yerde akan Fırat, güney-batıda yer alan bataklık alandan sonra yavaş yavaş daralıp sarp bir geçit olan Kemah Boğazı'na girer.

Başta Fırat yatağını izleyen vadiler olmak üzere, her akarsuyun sahip olduğu

1 H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu I*, İstanbul 1956, s. 71 vd.

2 Erdoğan Akkan, *Erzincan Ovası'nda Son Tektonik Hareketler ve Bunların Morfolojideki Tesiri*, TCD, Sayı: 21, İstanbul 1961, s. 22; *Erzincan 1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973, s. 13 vd.

vadi farklı yapıdadırlar. Her bir vadinin bazı kesimleri daha dar, bazı kesimleri daha derin veya dik, bazı kesimleri ise tabîî yapıya bağı az meyilli yamaçlara sahiptir.

Fırat, bölgenin en önemli ve en büyük akarsuyudur. Refahiye tarafındaki Çukurdere ve bağı akıntıları hariç, diğr bütün akarsular Fırat ırmağı su toplama havzasında birleşirler.

İklimi itibariyle Doğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgeleri arasında bir geçit özelliğı gösterir. Bölgenin kendi içerisindeki farklı sıcaklıklar yüzey şekillerine, enlemlere ve hâkim rüzgârlara bağıdırlar. Dört mevsim yaşandığı bölgede kışlar daha uzun ve şiddetli olur. Çetin kara ikliminin Refahiye, Kuruçay ve Tercan yörelerine göre nisbî olarak yumuşadığı alanlar Erzincan ovası, Kemah'ın alçakta kalan yerleri ise Eğin'dir.

Tabîî bitki örtüsü yönünden yüksek alanlarının büyük bir bölümü kısırır. Orman alanları daha ziyade kuzey-doğu bölümünde, Doğu Karadeniz'e yakın kesimlerinde mevcuttur.

Başta Erzincan Ovası olmak üzere, diğr bütün ova ve tabakanın genişliğine binaen üzerlerinde yerleşme merkezlerinin kurulmasına müsait olan sahalar tarım ve ziraate elverişlidir.

Bu bölgenin coğrafi yeri ve mevkisinin kendine has nitelikleri bulunmaktadır. Geçmişin bazı dönemlerinde aynı türde medeniyetlerin birkaçı aynı anda bu bölgede hüküm sürmüş, bazı dönemlerde "uç-sınır" noktası durumunda olmuş ve yine bazı dönemlerde ise siyasî statüsü ile sair içtimaî yapısı farklı biçimde telakki edilmiştir. Pek tabîî olarak bu hal, bölgede cereyan eden hareketlerin Anadolu tarihi içerisinde vücut bulan hadiselerden ayrılmasına yol açmıştır.

II. Şehir ve Tarih: Şehir, bilinen tarihiyle; söylenen türküleriyle, şarkı ve efsaneleriyle, yadedilen şahsiyetleriyle, oynanan oyunlarıyla tüm yaşayanlarının ruhuna sinen canlı bir dokudur. Şehirde kurum ve kurumlararası hiyerarşide her zaman bu canlı dokunun nefesi hissedilir. O nefesin nâmütenahi duygusu yayılır. Kısaca şehir, kültürün en canlı bir biçimde yaşanabildiğı bir mekândır.

Günümüzde birçok şehrimiz giderek tarihî kemiğinden uzaklaşma teh-

likesiyle karşı karşıya iken, aynı zamanda temelde kültürel bir kimliğin kazandırılmaması problemiyle de içiçedir. Oysa ki, kişi ve toplumun yaşama biçiminin belirlenmesinde önemli bir rol oynayan şehrin kimliği, o şehrin tarihinin araştırılması ve elde edilen bilgilerin yaygınlaştırılmasıyla mümkün olmaktadır. Kaldı ki şehir, bir olgu olarak yalnızca bir belli bir toplumun tarihinin ve kültürünün belirlenmesi açısından önemli değil, genel insanlık tarihinin, özellikle de medeniyet tarihinin ortaya çıkışı ve anlaşılmasında temel bir değeri ifade eder³.

İslâm dünyasının geçmiş dönemlerinde yazılan tarihlerin önemli bir kısmı şehir monografisi niteliğini taşımaktadır. Bir anlamda bu, olayların şehirler üzerinde yoğunlaşması; bir başka ifadeyle, olaylarda şehirlerin birinci dereceden belirleyici oluşunun bir işaretidir. Eğer bugün genel tarih yazıcılığı belli bir seviyeye gelmiş ise, bunda, daha önce yazılmış olan şehir monografilerinin önemli bir payı vardır⁴.

Herhangi bir kent tarihi, yazıldığı dönem içinde, o bölgedeki siyasi yönetim ve devletin de tarihî durumunu meydana koyuyordu. Denilebilir ki, genel anlamda yazılmış olan eserlerde de kentlerin yeri özellikle vurgulanır, yazılan tarih bir anlamda şehirlerin geçmişini biraraya getiren bir mecmû durumuna girerdi.

Yeterli olmamakla birlikte yakın geçmişte ve günümüzde birçok araştırmamız şehir incelemeleri üzerinde durmuş, bunların içinden birçoğu temel maksada erişebilmiştir⁵. Ancak, özellikle sathî tanıtıma yönelik yapılan ve çok sayıda monografik kitap ve broşürlerde arzu edilen bilgi ve derinlik, malesef lüks baskı ve renkli fotoğrafların altında gizli tutulmaktadır. Daha açık de-

3 Şehir olgusu ve onun tarihî süreç içerisindeki önemini vurgulayan önemli bir araştırma için Bkz. Fernand Braudel, *Maddeî uygarlık/ Ekonomi ve Kapitalizm/XV-XVIII. Yüzyıllar*, nşr. M.A. Kılıçbay, İstanbul, 1993, s. 423 vd. Şehirlerin, insanın ortaya çıkardığı önemli kurumlardan biri oluşu ile şehir ve insan arasındaki ilişkileri yoğun bir biçimde ele alan bir diğer çalışma Henri Laborit'e aittir: *Phomme et la ville*, Flammarion 1971; Eser Bertan Onaran tarafından Türkçe olarak da neşredilmiştir: *İnsan ve Kent*, İstanbul 1990. Medeniyet-şehir bağlantısı için Bkz. Hean Frankfort, *Uygarlığın Doğuşu*, nşr. A. Şenel, Ankara 1989, s. 17-44.

4 Doğrudan bizim çalıştığımız saha ile ilgili olarak da şu örnekler verilebilir: Kadı Ahmed Gaffârî- Kazvînî, *Tarih-i Cihân Arâ*, Tahran 1343; İbn'ül-Kalânîsî, *Zeylî Tarihi Dumaşk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1908. Hayatı için Bkz. C. Cahen, *İbnü'l Kalânîsî*, İA, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin yazdığı tarihe zeyl olarak yazdığı bu Arapça eser, I. Haçlı Seferi, Selçuklu-Fâtımî, Selçuklu-Haçlı mücadeleleri ve bu dönemin sair olayları için önemli birinci el kaynaklarıdır. Şehir ve bölge tarihi olması niteliği yanı sıra doğrudan şehir adları ve devrindeki konumları ele alan bir başka eser ise Yâkut b. Abd. el-Hamevî'nin *Mücemü'l-Büldân*'dır (Beyrut 1374/1975).

5 Bunlardan bazıları şunlardır: A. Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi I*, İstanbul 1936; M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1970; Halil Edhem, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334; A. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi I-III*, İstanbul 1329-1332. Ülkemizde ilk şehirlerin kuruluşlarıyla ilgili olarak önemli bir çalışma: Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul 1997. İslâm ve şehir ilişkisine ait günümüzde yapılan bir çalışma: Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995. Editörlüğünü R. B. Serjeant'ın yaptığı ve Türkçeye Elif Topçugil tarafından çevrilen bir başka çalışma: *İslâm Şehri*, İstanbul 1992.

yimle sathî ve eksik bilgiler, resimlerin arkasında kamufle olmaktadırlar.

Bölge tarihleri araştırmacıları, genel tarih araştırmacılarından daha çok detaya, bilgiye ve daha çok tetkik imkânlarına sahip olmuşlardır. Bu nedenle herhangi bir bölge araştırması o ülke genel tarihine çok daha özgün belgeler sağlama imkânına sahiptir ⁶. Bu sebeple, herhangi bir bölge veya şehrin tarihini yazmanın, belli bir dönem tarihini veya genel bir tarihi yazmaktan daha farklı ve hatta daha muşkil noktaları vardır. Bunu ayrı ayrı ve teferruatıyla yazacak değiliz. şu kadarını belirtelim ki, mevzu edilen geçmişini bütün cepheleriyle doğru analiz edebilmek için; hem genel tarihin akışını doğru olarak kavramak ve hem de üzerinde durulan bölgenin bu akış içerisindeki yerini bütün nitelikleriyle birlikte tâyin etmek gerekir. Meseleyi bu açıdan değerlendirmek, çeşitli kaynaklara ulaşmayı ve bunları titizlikle seçip kullanmayı mecburi kılmaktadır.

Ayrıca bir bölgeyi hedef alan tarih araştırmalarında amudî (dikey) değerlendirmenin ufki değerlendirmelerden daha fazla nisbetde olması hasebiyle, ister istemez tarihçinin ferdî metod ve nazariyelerinin sınırı mahdut kalmaktadır. Bunun da kaale alınması gerekmektedir.

III. Anadolu ve Türkler: Anadolu'nun yazılı tarih devirlerine girdiği sıralarda Orta Anadolu'da devlet kuran Hititler, buraya *Hatti ülkesi* demişlerdir ⁷. Diğer bölge ve alanlar ise, burularda yaşayan kavimlerin ya da buralarda kurulan devletlerin adını taşımıştır.

Hellenler doğu ile ilişkilere girdiklerinde kendi ülkelerinin doğusunda kalan yerlere "Asia" (Asya) demişlerdir. Bu isim zamanla bütün bir kıtanın adı olunca, Anadolu için Batılılar "Asia Minör" yani *Küçük Asya* deyimini kullanmışlardır. Yine bu zamanlardan itibaren, "Güneşin Doğduğu Yer" anlamına gelen *Anatolia* denmeye başlanmıştır. Roma-Bizans dönemlerinde de bu ad kullanılmış, idarî adı *Thema Anatolica* (Anadolu Teması) olmuştur ⁸.

Bugün Anadolu adı Trakya hariç Türkiye'nin diğer bütün sınırlarını içine

o Osman Turan, konuya ilişkin olarak: "Birçok Anadolu şehirleri hakkında yazılan tarihler umumiyetle şehir tarihçiliği anlayışına uygun bir metod ve görüşten ziyade, bölge tarihleri olarak yazılmışlardır. Bunlar bu hüviyetleri ile kitabe, vakfiye ve sair tarihi orjinal vesika ihtiva edip etmemelerine göre kıymet kazanır" demektedir. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 29-n. 42.

7 şemseddin Günaltay, *Yakın şark II*, Anadolu, Ankara 1987 (2.bsk.), s. XIII n-1; Firüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1961, s. 1.

8 Ch. Texier, *Küçük Asya I*, Çev. Ali Suat, İstanbul 1939, s. 6 vd.

almaktadır. Türkiye adını ise yalnızca bizler değil, XII. yy.dan sonra Batılılar da kullanmışlardır.

M.Ö. VII. yy.da Anadolu'nun batısında Lidyalılar hüküm sürerken, doğusunda Urartu Devleti kuruluyordu. Urartular, önce Kimmerlerin ve M.Ö. 650 yıllarında da İskit akınlarına hedef olmuştur. Tarihçi *Herodotos*'un verdiği bilgiye göre, Anadolu 27 yıl İskit (Skiten-Skolot) istilâsı altında kalmıştır ⁹.

Asya'dan batıya yönelen Hunların bir kısmı, önlerine çıkan çeşitli kavimleri daha da batıya sürmüş, Avrupa'nın siyasî yapısında büyük değişikliklere sebep olmuşlardır. 378'de Tuna'yı geçen Hun atlıları, Roma imparatoru *I. Theodosius*'un ölümünden sonra (395) bir taraftan Balkanlar üzerinden Trakya'ya, diğer taraftan da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmişlerdir.

Karasu-Çoruh vadileri arasından hareketle Erzurum-Erzincan havalisinden Malatya'ya doğru yönelen bu kuvvetlerin başında Kursık (=Kuşit) ve Basık (=Başık) adlı başbuğlar bulunuyordu.

Oldukça süratli hareket eden bu Türkler, Çukurova'yı istilâ edip, Urfa ve Antakya kalelerini kuşatmayı dahi denemişlerdir. Kuzey Suriye'den ikinci bir kavis çizen *Kursık* ve *Basık*, Orta Anadolu'dan geçip Doğu Anadolu-Azerbaycan üzerinden tekrar Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarına dönmüşlerdir (396). Sonraki iki yıl içinde de bu Türkler, Anadolu'ya geçici seferler düzenlemişlerdir.

IV. y.y.ın sonunda Anadolu'ya yapılan bu seferlerle Doğu Roma İmparatorluğu doğu yönünden baskı ve kısaç altına alınmış, Avrupa'daki Türk-Hun yerleşmesine kolaylık sağlanmıştır.

Sabar Türklerinin Ön Asya tarihinde varlık göstermeleri, 515 yılı sonlarında, Volga (İtil)-Don ırmakları ve Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban ırmağı arasında hâkimiyet kurmalarıyla başlar. Hükümdarları *Balak*, Sâsânilerle anlaşip Bizans'la mücadelelere girişir. Güçlü orduları sayesinde Doğu Anadolu'ya akınlarda

⁹ "En büyük çarpışmanın ortasında, gün gece olduğu sırada Lydialı'ları yenen odur. (Kyasare); bütün Yukarı Asya'yı birlikler hâlinde toparlayıp, Halys (Kızılırmak) ırmağına kadar hükmü altına alan odur. Bütün uyruklarını bir araya topladı, Ninive üzerine yürüdü, babasının öcünü alacak ve kentin kokunu kazıyacaktı. Asurlularla karşılaşmış, onları yenmiş, Ninive'yi kuşatmıştır ki, Protothyas oğlu kral Madyas'ın komutası altında ilerleyen büyük bir Skyth (=İskit) ordusu düşü üzerine: bunlar Kimmerleri Avrupa'dan çıkardıktan sonra onların peşlerine düşüp Asya'ya (=Anadolu) girmişlerdi ve işte şimdi de Media (Med) toprağına yürüyorlardı.

...Ama Skyth yayılması buradangelmiş değildir; bunlar, çok daha uzun olan kuzey yolundan, Kafkas dağlarını sağlana alarak yürümüşlerdir. Medler Skythlerle savaşa tutuştular, yenildiler, güçlerini yitirdiler. Skythler bütün Asya'ya yayıldılar.

...Asya, yirmisekiz yıl Skythlerin egemenliği altında kaldı. Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. A. Erhat, İstanbul 1973, s. 103 vd.

bulunur (516). Sabarların Anadolu'daki ilerleyişleri Orta Anadolu (Ankara, Kayseri, Konya)'ya kadar uzamıştır.

Sabarların Anadolu seferleriyle, Bizans'a IV.yy. başında büyük bir siyasî darbe vurulmuştur. Balak'tan sonra Sabarların başına geçen karısı *Boartk*, cengâverliği ve idarî otoritesiyle ünlüdür. Bizans imparatoru *Justinianus* güçlü Sabar ordusunun istilâsından kurtulabilmek için barış yapmış ve Anadolu'daki Türk siyasî baskısından güçlkle kurtulabilmiştir (528).

Ön Asya'da yayılma gösteren İslâmiyet, kuzeyde Bizans engeliyle karşılaşmış, bunun üzerine uzun yıllar Araplarla Bizanslılar arasında savaşlar olmuştur ¹⁰. Özellikle Abbâsîler döneminde, Bizans'a karşı yapılan gazalara Müslüman olan Türklerden de çok sayıda insan katılmıştır. Müslümanlar Suriye, Irak, Doğu-Anadolu, ve Azerbaycan yörelerinde gerçekleştirdikleri fetihlerden sonra, Müslümanların Bizans ile mücadeleleri Toroslardan Erzurum'a kadar uzayan hat boyunca devam etmiştir. Bu savaş hattına paralel olarak Tarsus (Çukurova)-Malatya-Erzincan-Erzurum şehirleri Müslümanların gaza üsleri olmuştur. Arapların *Sugûr* veya *Avâsım* (Uc) adını verdikleri bu alanlar cihâd yapmaya uygun olarak teşkilâtlandırılmışlardır. Zamanla buralarda, yalnızca askerî üs ve garnizonlar değil, çeşitli ticarî, ilmî ve dinî merkezler vücuda getirilmiş, İslâm kültürünün yerleştirilmesine çalışılmıştır.

Abbâsî halifesi *Mehdi* zamanında (775-785); Türkistan, Horasan ve Harzem yöresinden; başta Türkler olmak üzere, bir çok İranlı ve Sogd milletlerinden Müslüman gönüllüler Avâsım bölgesine yerleştirilmiştir. Halife *Harun Reşid*, *Me'mun* ve *Mu'tasım* zamanında ise, hilâfet ordusunun çoğunluğunu Türkler oluşturduğu gibi, bu askerî bölgenin yönetimini Türk komutanlar yürütmüşlerdir. *Ebû Suleym*, *Ferec el-Türkî*, *Tolun*, *Eynas*, *Sa'id b.Sâcur*, *Afşin*, *Buğa*, *İnak*, *Karinoğlu Fazl*, *Bilgeçur*, *Ferganeli Halef* vs. önde gelen Türk kumandanlarından bazılarıdır ¹¹.

Çoğunlukla Tarsus ve civarlarında oturan Türk komutanları, yaz ve kış,

10 Emevîler döneminde Anadolu'nun fethi için büyük gayretler olmuş bunun sonucunda Arminiye vilâyeti vücuda getirilmiştir. Bu dönemde Anadolu'ya özel bir önem verilmesinin bir sonucu olarak, Tarsus ve Malatya'nın merkez olduğu *sugûr* muntakalarının tahkimine çalışılmıştır. İzz. al-Din Ibn Şaddad, *A'lak al-Haûra fi Umara al Şun va'l Cazira* (Yazma), C. I, bab II (den nakl. Mükrimîn Halil Yinanç, Selçuklu Devri Türkiye Tarihi, İstanbul 1944, s. 19 vd.

11 M.H. Yinanç, a.g.e., s. 20; V. Gordleviki, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. A. Yaran, Ankara 1988, s. 38; Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1971, s. 205;

Bizans'a yılda birkaç kez düzenli gazalarda bulunuyorlardı. Anadolu'nun iç kesimlerine yapılan saldırılar sonucu, Bizans'ın pek çok askerî yeri harabe hâline getirilmiş, çeşitli ganimetler elde edilmiştir. Diğer taraftan, bu gazalar sonucu, Bizans'ın savunması oldukça büyük darbeler yemiştir.

Müslümanların saldırılarına karşılık vermek isteyen Bizans, onlar gibi teşkilatlanmaya çalışmıştır. Bu mücadeleler uzun yıllar devam etmiştir¹².

Abbasî Devleti'nin siyasî bütünlüğünün parçalanması ve İslâm dünyasında ortaya çıkan çeşitli ayrılıkçı hareketler, Avâsım (Sugûr) bölgesindeki gazaları da olumsuz yönde etkilemiştir. Çoğunlukla savunmada kalan Bizans, Müslüman Türklerin VIII.yy. sonlarında başlattıkları gaza hareketleri, X.yy.ın yarısında sona ermiştir.

Bizans-Abbasî sınır bölgesinde faaliyet gösteren Türkler, buralara daimî olarak yerleşmemişlerdir. Bunun gerçekleşmesi, XI.yy.dan itibaren başlayan Oğuz Türklerinin akınlarıyla mümkün olacaktır.

12 Bizans-Ermenî ve Abbasî mücadelelerine ilişkin geniş bilgi için bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1981, s. 102 vd.

I- OĞUZ TÜRKLERİNİN ANADOLU'YA AKINLARI

İslâm dünyası Orta Doğu'da iç ve dış tehlikeler karşısında bulunuyordu. X.yy.da Türkler kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmiş, Karahanlı ve Gazneli devletlerinden sonra Selçuklu-Oğuz Türkleri de büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Giderek siyasî nüfuz sahası genişleyen Oğuzlar, Anadolu kapılarına dayanmışlardır.

1015-1071 yılları arasında Anadolu'ya sürekli akınlar yapılmıştır. Bu devre, "fetih, göç ve geçici yerleşmeler dönemi" olarak da adlandırılabilir. 1071'den sonra ise Anadolu, "Türk yurdu" olacaktır ¹. Anadolu'nun Türkler tarafından fethini gerektiren şartlar kısaca şöyle sıralanabilir:

- Cihan hâkimiyeti ülküsünü daima canlı tutan Türkler, X. - XI.yy.larda Avrupa, Kafkaslar, İran ve Suriye üzerinde siyasî güç sahibi olmuşlar ve Anadolu'yu kısaç içerisinde almışlardır. Başta Oğuz Türkleri olmak üzere, Anadolu'yu tanıyan atalarımız, geleceklerinin bu topraklar üzerinde olacağına inanıyorlardı.

- Bu yüzyıllarda, İslâm dünyasının en enerjik kitlesini Türkler teşkil ediyordu. Moral ve askerî güç olarak da en iyi durumdaydılar.

- İslâm'ı yeni kabul etmiş olmanın heyecanını yaşayan Türkler, bu dine hizmet etmek, cihad yapmak ve onu yaymak arzusunu duyuyorlardı.

- Anadolu'nun çeşitli kavim ve toplumları, Bizans yönetiminden memnun değillerdi. Hatta, kurtuluşları için Türklerin hâkimiyetini tercih edecek bir

¹ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 150 vd. ; İbnü'l
Tarihî (El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi), X, nşr. A. Özeydin, İstanbul 1987 s. 40-78.

noktaya gelmişlerdi.

- Anadolu'da meydana gelen savaşlar ve doğal afetler sebebiyle de nüfus azalmış, ülkenin bir kısmı tenhalaşmıştı.

- Çeşitli sebeplerle Orta Asya'dan kopup gelen Türklerin geri dönme ihtimalleri çok zayıftı. Çoğunluğu Horasan ve çevresinde yaşayan Oğuz nüfusunun hızla artması yüzünden, bu bölgeler onlar için yeterli gelmiyordu.

- Anadolu birçok yönden Orta Asya'ya benziyordu. Birçoğu göçebe olan Türkler, kendilerine gerekli otlak ve yaylakların bu ülke alanlarında bulunduğunu biliyorlardı.

* * *

Bizans yönetimi altındaki Anadolu halklarının sosyal ve dinî konumları iyi değildi. Bizans İmparatorluğu öteden beri Rumlaştırma siyasetini ve kendi mezheplerini hâkim kılma gayesini gütmekteydi. Bu nedenle, ilk İslâm fetihlerinde olduğu gibi, Oğuz akınları sırasında da bu halklar Bizans savunmasına samimî olarak yardımcı olmamışlardır.

Bizanslılar, sosyal ve dinî baskı yanısıra ekonomik açıdan da Anadolu'yu baskı altında tutmaktaydı. Devletin koyduğu ağır vergiler halkı ezmekteydi. Zamanla toprakları elinden giden halk yoksullaşırken, tarım kesimini emrinde köle gibi çalıştıran aristokrat bir sınıf oluşmuştu.

-İşte, yukarıda açıklanan şartlar, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya akınlarına ve daha sonra yerleşmelerine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, Anadolu içlerine giren *kolonizatör Türk dervişleri* de, fethedilip yurt yapılacak bu ülkenin İslâmlaşması-Türkleşmesi sürecinin manevî alt yapısını oluşturma gayretleri içinde olmuşlardır ².

1- Anadolu Akınlarında İzlenen Yollar

Anadolu engebeli bir coğrafî konuma sahiptir. Bu nedenle, doğudan batıya doğru akınlarda bulunan Oğuz Türklerinin sefer yolları belirli güzergâhlar üzerinden yapılabilmektedir.

2 Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 119.

1. Yol: Kura ırmağından Çoruh ve Kelkit vadileri boyunca, Karadeniz kıyılarına paralel bir biçimde, Kastamonu ve daha batı kesimlere uzanmaktadır.

2.Yol: Askerî ya da ticarî amaçla kullanılan en işlek yoldur. Anadolu yol ağlarının kesiştiği noktalar daha ziyade bunun üzerindedir. Fetih yollarında bütün akınlar belli bir doğru üzerinde gitmek zorunda olmamış, şart ve sebeplere bağlı olarak müsait bulunan mıntikalardan kuzey veya güneye sapsmışlardır. Yukarıdaki 1. yol üzerinden yapılan seferlerde Kelkit Çayı'nın batı kaynaklarına gelindiği zaman, buradan güneye kıvrılıp, Erzincan'ın batı yöresindeki dağlar üzerinden Karasu'ya inilip, bu vadilerden Malatya'ya doğru gidilebilirdi. 39° lik paralel dairesinin kuzeyindeki doğu batı arasında cereyan eden çeşitli siyasî, ekonomik ve sosyal vakaların sığ olarak görüldüğü bu uzantının üzerinde olan Erzincan bölgesinin tarihteki kritik muhitler arasına girmesinin bir sebebi de bu yoldur. Meselâ, pek meşhur olarak addedilen "İpek Yolu" nun geçtiği merkezler, diğerlerine nazaran daha çabuk medeniyet dairesini genişletip, gelişmelerin yansıdığı cazibe merkezleri olmuşlardır. Bu itibarla Doğu Anadolu "İpek Yolu" uzantısı, en az Ege-Balkan yolları kadar önemli ve fonksiyoneldir. Söz konusu yolu Aras vadilerinden başlatırsak, Pasinler'den Karasu yatağına getirip, Erzurum'dan bu ırmak boyunca Aşkale mıntikasına vardırırsak. Yol buradan doğru istikametle Şogun boğazını geçip Miadin düzüne vardığı gibi, güneye yönelip Kukürlü geçidinden Tercan'a da varabilmektedir. Miadin düzlüğündeki Karasu dirseğine gelindiğinde Erzincan'a gitmek için Sarıkaya geçitleri kullanılabilceği gibi, Tercan'dan Erzincan'a da Karasu'yu Kargın'dan terkedip Cibice Boğazı üzerinden geçilirdi. Kargın düzünden itibaren Karasu'nun takibi, önceki yüzyıllarda tercih sıralamasının sonunda kalıyordu. Erzincan'a varan yol, batıya iki ana kol üzerine ayrılır: Biri kuzey-batıya yönelip Çardaklı Boğazı üzerinden Çimen dağları ust plâtoalarını, diğeri Karasu'yu takiple Kemah'a gider. Ancak şunu kaydedelim ki, fetih esnasında kullanılan yollar konusunda daha önceki normal zamanlarda kullanılan güzergâhları takip etmek zorunda olunmamıştır. Hatta, fetih esnasında kullanılan yollar ve geçilen mıntikaları adım adım takip etmek çoğunlukla imkânsızdır. Bunu ancak zaman ve çevrenin şartları ile yerin yapısını ele alarak tahmini olarak belirleyebiliyoruz.

Tercan-Miadin düzlüklerine gelen akıncı kitlelerinin ilk hareketlerinde Keşiş

dağlarının kuzey eteklerinden Çimen dağı sırtlarına gelmiş olabilecekleri daha akla yakındır. (Hatta bu yol Osmanlı asırları sırasında, bilhassa sıcak mevsimlerde İran'a karşı savaş yolu olma özelliğini taşıdığı gibi. Tokat-Erzurum arasında normal seyahat yolu da olmuştur) ³.

Çimen dağları geçmiş tarihin her döneminde hayli önem arzeden ve kayıtlarda çokca etkinliğine şahit olunabilen merkezî bir güzergâh sahasıdır. Bu nokta Kelkit Çayı vadilerini, onun daha güneyinde uzayan Keşiş-Pulur arasındaki vadi ve geçitleri, Erzincan'dan hareket eden Çardaklı kolunu kendinde birleştirip, daha batıya yine üç esaslı kol halinde yayıyordu. Üst yönde: Refahiye-Kelkit vadileri arasından Şuşehri havalisini; orta yönde: Melik-şerif düzü ve Kurtlu Tepe yaylağı üzerinden Dumanlı dağları yamaçları boyunca Sivas'a; alt yönde ise: Gercenis üzerinden veya oraya varmadan daha elverişli bulunan Kurtlu Tepe yalağı-Danabeli Dağı arasında bulunan Gez Beli'nden Kömür Çayı kollarının dere ve vadileri üzerinden Kemah'a varılırdı.

Eğer Kemah'a gitmek zorunluluğu olmadan Malatya'ya varılmak istenirse, Dumanlı, Kurtlu Tepe dağları arasından başlayan bugünkü Karabudak çayı vadileri takip edilerek Kuruçay üzerinden Karasu'ya inilip, güneye doğru ırmak boyunca gidilebilirdi.

İkinci yol üzerindeki uzantılardan batıya gidilirse, Kızılırmak vadilerinden Orta Anadolu'ya ve oradan Batıya varılır. Bizi fazlasıyla alâkadar eden bu 2. yol güzergâhları hakkında; en eski yerleşme kalıntıları, hâlen mevcut bulunan izler, çeşitli seyyahların hatıratları ve Osmanlılar döneminde yazılmış menzilleri işaret eden günlükler (ruznâmeler) ışık tutabilecek niteliktedirler.

3. Yol, Aras-Murad-Yukarı Fırat vadilerinden Orta Anadolu güneylerine, Konya yörelerine kadar uzardı.

4. Yol, Van gölü civarından Güney Anadolu bölgesi ve mintikalarının fethinde kullanılmıştır.

Bu yollar genel hatlarıyla belirtilmiştir. Şartlara göre çeşitli tâli yollar ya da çeşitli alanlarda bu kavşak veya geçitler kullanılmıştır.

3 Tahir Erdoğan Şahin; *Erzincan Tarihi I*, Erzincan 1985, s: 195.

2. Çağrı Bey'in Seferi (1015)

Mâveraünnehir'de yaşadıkları sırada Karahanlı ve Gaznelilerle arası açılan Oğuzlar, onların baskısıyla batıda yeni bir yurt aramaya başlamışlardır. *Tuğrul Bey*, savunmalarına kolaylık sağlayacak olan çöl mntıklarına çekilirken, kardeşi Çağrı Bey, Anadolu gazasına çıkar Azerbaycan'a gelen Çağrı Bey, burada karşılaştığı bazı Türkmenleri de yanına alıp, Van gölü civarındaki yerel *Vasपुरagan* ve *Ani* krallıklarının yerleşim alanları üzerine akınlar düzenler. Oğuz-Türk süvarileriyle ilk karşılaşan Ermeniler, onları korku, şaşkınlık ve hayranlık içinde izlerler. O günkü Oğuzlar "yaydan silâhları ve at üzerinde uçarcasına giderken) dalgalanan uzun saçları vardı" diye tanımlarlar.

Anadolu'ya giren Çağrı Bey, karşılaştığı çeşitli Bizans güçlerini yenip, yanındaki ganimetlerle geri dönmüştür (1018). Keşif seferi hakkında Tuğrul Bey'e bilgi vermiş, ona, Anadolu'nun alınması kolay ve devlet kurmaya elverişli yerlerden biri olduğunu söylemiştir⁴.

3. 1028-1038 Yılları Oğuz Akınları

Bu yıllarda Doğu Anadolu üzerine *Arslan Yabgu Oğuzları* akınlarda bulunmuşlardır. Ancak bu Oğuzların hareketleri belli bir amaçtan uzak, biraz da sergüzeşt bir nitelik taşır. 1030'da Bizans güçleri Van'a kadar gelip Erciş, Malazgirt, Urfa gibi yörelerde Türklerin hâkimiyetinde olan yerleri geri almışlardır.

1038'de de Anadolu'ya akına çıkan bu Oğuzlar, Tuğrul Bey'e itaat etmeyi reddetmişler, Doğu Anadolu'nun güneylerine çekilmişlerdir.

4. 1041-1048 Yılları Oğuz Akınları ve Pasinler Savaşı

Anadolu'nun fethi için şuurlu ve kararlı hareket etmek gerektiğini bilen Tuğrul Bey, yapılan akınların düzenli olmasına çalıştı. Ayrıca bazı Oğuzlar güneye inip Araplar üzerine de saldırılarda bulunuyorlardı. Bu nedenle Abbasî halifesi

4 Urfalı Mateos *Vekâyi-nâmesi (925-1136)* ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), nşr. H.B. Andraşyan, Ankara 1962, s. 48; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 119 vd. ; M.H. Yinanç, "Çağrı Beğ" 1A.; Aynı müel. *Selçuklu Devri Türkiye Tarihi 1*, İstanbul 1944, s.36; Tahir Erdoğan Şahin, *Genel Türk Tarihi 3*, Ankara 1993, s. 15-17.

onları Tuğrul Bey'e şikâyet etmek zorunda kalmıştır. Onlara engel olmak isteyen Tuğrul Bey, Oğuzları Anadolu'ya yönlendirmek için sürekli çaba göstermiştir. Diyarsakır, Silvan ve Erzen taraflarına gönderdiği kardeşi İbrahim Yınal, buraları kontrol altına aldı (1041).

Tuğrul Bey'in buyruğuyla, Muşul-Diyarbakır arasında bulunan Türkmenlerinin İslâm ülkelerinin yağması önledi. *Oğuzoğlu Mansur, Gökteş, Anasioğlu* ve *Boğa* gibi Türkmen başbuğları Azerbaycan tarafına yöneldiler. Önerilerine gelen Bizans yerleşim merkezlerini yağmalayan bu kuvvetler Erciş'e ulaştılar. Azerbacan'a geçiş için izin istedikleri Van gölü Bizans valisi Stephanos bu izni veremeyince, onunla çatışıp yendiler.

Tuğrul Bey, başkenti Nişabur'dan Rey'e taşıdı (1043). Bu tarihten sonra Anadolu'ya düzenli seferler yapıp, sistemli fetihlere girişildi.

İbrahim Yınal, Musa Yabgu'nun oğlu *Hasan* ve Arslan Yabgu'nun oğlu *Kutalmış* Azerbaycan'ın fethiyle görevliyidiler.

Birkaç yıl içinde Hamedan ve İsfahan yöresini fetheden İbrahim Yınal, Dicle ırmağı kıyılarına kadar hareketini sürdürdü. Gürcistan'a giren Kutalmış, Gence önlerinde *Liparit* komutasındaki Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu sırada Hasan, Pasin ve Erzurum yöresini istilâ etmişti.

Ancak, Bizans-Ermeni-Gürcü kuvvetlerinin tuzağına düşüp, yakın arkadaşlarıyla birlikte şehit edilmiştir.

Pasinler Savaşı : Hasan Bey'in şehit düşmesi üzerine daha önce Azerbaycan yönetimine atanan *İbrahim Yınal*, Erran bölgesinin fethiyle uğraşan *Kutalmış*'la birlikte Anadolu üzerine gönderildi.

İbrahim Yınal ve Kutalmış hızla Anadolu'ya girdiler. Onları, Liparit komutasındaki Gürcü, Ermeni ve Bizans birleşik kuvvetleri durdurmaya çalıştılar. Pasinler ovasının *Hasankale* mevkiinde iki ordu karşılaştı. 1048'de her iki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Bütün bir gün ve bir gece süren savaş sonunda Bizans ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı ⁵.

5 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 121 vd.; Aynı müel. *Selçuklular Zamanı Türkiye*, s. XXIII; Nâzır Hüsrev, *Sefernâme*, nşr. A. Tarzi, İstanbul 1950, s. 5; Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, s.83; Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi*, nşr. H.D. Andreasyan, TSD. Sayı:1-2, 1937, s. LV.; Fahrettin Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 326.

- Hasankale (Pasinler)'deki bu savaş, düzenli Türk ordusuyla Bizans ordusu arasında meydana gelen ilk ciddi ve büyük çatışmadır. Daha önceleri genellikle garnizon birliklerini yenen Türk kuvvetlerinin bu kez bir orduyu mağlup etmeleri, onların kendilerine olan güvenlerini artırmıştır.

Hasankale'de yenilen Bizans, Balkanlar'da da, *Tirak* komutasındaki Peçenek Türklerinin istilâ hareketleriyle sıkışmış durumdaydı. İmparator *Konstantin*, Tuğrul Bey'e elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Tuğrul Bey, Abbasî halifesinin akrabası *Ebûl-fazl-Nasr* başkanlığında bir heyeti, Bizans elçisiyle birlikte İstanbul'a gönderdi. Yapılan anlaşma sonunda;

a- İstanbul'da Emevîler döneminde yapılan cami ve medrese tamir edilecek,

b- Şîf-fatimî halifeliği adına okutulan hutbe, Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutulmaya başlanacak,

c- Cami mihrabına, eski Türk hâkimiyet alâmetlerinden olan ve Tuğrul Bey'in kullandığı "ok ve yay" işaretleri işlenecekti.

6. 1054-1057 Yılları Oğuz Akınları - Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu Seferi

İstanbul'da yapılan müzakerelerde Türk tarafı "Bizans'ın bir zamanlar Abbasî Devleti'ne ödediği yıllık verginin, bu kez Selçuklu Devleti'ne ödenmesi"ni istemiş, fakat imparator tarafından kabul edilmemiştir. Diğer taraftan, Oğuz nüfusu gün geçtikçe artmaktaydı ve bunların "yurt" meseleleri kesin bir sonuca kavuşturulamamıştı. Dolayısıyla *Tuğrul Bey*, Anadolu'nun yurt tutulmasını zorunlu görmekteydi⁶.

1054'te harekete geçen Tuğrul Bey, Muradiye (Bergiri) ve Erciş'i alıp Malazgirt önlerine geldi. Malazgirt kalesi kuşatıldı, fakat kale alınamadan kuşatma kaldırıldı.

Doğu Anadolu'da bulunan Tuğrul Bey, kuvvetlerini üç yönden akınlara

⁶ Claude Cahen *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 83; Aynı müel. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, nşr. Y. Yücel, B. Yediyıldız, Ankara 1992, s. 9.

sevketti. Birinci kol Tercan ve erzincan yörelerinde, ikinci kol Çoruh ırmağı otesindeki beldelerde, üçüncü kol ise Kars yöresinde fetihlere giriştiler. Bu kuvvetlerin hepsi de başarılı olup birçok yeri fethettiler. Tuğrul Bey'in kendisi, Kuzey-Doğu Anadolu harekâtını tamamlayıp tekrar Malazgirt'e geldi. Yeni bir kuşatma daha başlattıysa da kış nedeniyle bu kuşatma da kaldırıldı. Daha sonra *Adilceva*'ı fetheden Tuğrul Bey, anadolu'dan ayrıldı.

Tuğrul Bey döndükten sonra, diğer Selçuklu liderleri Anadolu fetihlerine devam ettiler. Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'nin komutasında bulunan *Samuk* (Sanduk=Saltuk?) 1057 yılı içinde yaptığı akınlarda büyük başarılar elde etti. Bazı Türkmen güçleri önce Kars-Ani yörelerinde, daha sonra Pasinler çevresinde çeşitli akınlarda bulundular. Ayrıca Erzincan-Kemah yörelerine gelen Türkmen atlıları, burada iki kola ayrılıp, *Emir Dinar* komutasındaki kol Malatya'ya kadar indi. Diğer kol ise Kömür çayı vadisinden kuzeye yönelip *Şebinkarahisar* yörelerini yağmalayarak tekrar Erzincan'a dönmüştür.

7. 1059-1063 Yılları Oğuz Akınları

Tuğrul Bey'in emriyle, Yakutî'ye bağlı kuvvetler *Sâlâr*, *Samuk*, *Emir Kapar*, *Kicacik* komutasındaki Türkmen kuvvetleri yeniden Anadolu akınlarına çıktılar.

Emir Sâlâr'a bağlı kuvvetler güneye yönelip Urfa'yı kuşattılar. ancak şehir alınamadı. *Emir Samuk*, İç Anadolu sınırlarına ulaşıp Sivas'ı ele geçirdi. Bir hafta kadar ellerinde tuttıkları Sivas ve çevresinden pek çok ganimetle döndüler.

Türk kuvvetleri karşısında Bizans kuvvetleri her seferinde bozguna uğradı. O yıllarda başta bulunan imparator *İsaak Komnen* ve daha sonra tahta çıkan X. *Konstantin Dukas*, Türk akınlarını durdurmaya başaramadılar.

1063'te Tuğrul Bey vefat ettiğinde, Türk akınları Kızılırmak kıyılarına kadar uzanmış bulunuyordu⁷.

7. Abu'l Farace, *Abü'l Farac Tarihi*, Ing. çev. Ö.R. Doğrul, Ankara 1950, s. 213; Süryani Mihael, III s. 159; A.A. Vasiliev, Çev. A.M. Mansel, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1943, s. 459.

7. 1064-1071 / Sultan Alp Arslan Döneminde Yapılan Akınlar ve Fetihler

Oğuz (Türkmen)ların Anadolu'ya olan akınları ve Selçuklu-Bizans çatışmaları *Sultan Alp Arslan* zamanında da aralıksız olarak sürmüştür. Tuğrul Bey'in Anadolu politikasını devam ettiren Alp Arslan, ordusuyla Urmiye gölünün kuzey kesimine geldi. Anadolu akınlarında olan *Tuğ-Tekin*, kuvvetleriyle gelip ona katılmış ve Anadolu'ya giden yollar hakkında geniş bilgi vermiştir.

Gürcistan'ı fetheden Alp Arslan, *Sâlâr*, *Gümüş Tekin*, *Afşin*, *ahmed Şah* adlı emirleri Anadolu'daki akın ve fetihlerle görevlendirdi. Bu komutanlara bağlı kuvvetler Urfa, Siverek, Adıyaman, Gaziantep, Antakya, Halep, Malatya, Kayseri şehir ve yörelerine kadar girip akınlar yaptılar (1065-1068). Fakat bir ara bu komutanlar arasında anlaşmazlık çıkmış; Gümüş Tekin, Afşin tarafından öldürülmüştür. Sultan tarafından cezalandırılacağından korkan Afşin, daha batıya gitti. Amanos dağlarında yurt tutup, geçici olarak Kayseri'yi fethetmeyi başardı. Onun fetihlerde gösterdiği başarılar, Alp Arslan tarafından affedilmesini sağlamıştır.

Ordusunun bir kısmını Kutalmış'ın oğulları *Mansur* ve *Süleyman* ile diğer komutanları *Yakutî*, *Elbasan* ve *Samuk*'a bırakan Alp Arslan, Anadolu'dan ayrıldı. Bu emir ve komutanlar sürekli akınlarda bulundular. Bizans'ın doğudaki savunma noktaları kınılıp, pek çok stratejik yer Türk hâkimiyetine alınmıştır.

8. Bizans'ın Karşı Harekâtı / Romen Diyojen'in Anadolu Seferleri

1068'de Bizans İmparatoru olan *Romanos Diogenes* (Romen Diyojen), oldukça kötü şartlar içinde bulunan bir ülkenin başına geçmiş bulunuyordu.

Frank, Alman, İskandinav ve İtalya Normanları dışında; Uz ve Peçenek Türklerinden topladığı ücretli askerlerle büyük bir ordu meydana getirdi. Sayıca kalabalık olan bu ordu, düzen ve birlik açısından yetersizdi.

İmparator olduğunun üçüncü ayında doğuya yönelen Romen Diyojen, Kayseri-Sivas-Divriği-Maraş ve oradan Kuzey Suriye'ye geldi. Harekâtı sırasında bazı başarılar elde edip, Halep çevresini yağmalattı. Diğer taraftan *Afşin* ve

Almetşah'a bağlı Türkler de Orta Anadolu'daki akınlarını Sakarya ırmağı boylarına kadar uzattılar. Emirdağ yakınındaki Amuriyye şehri yerle bir edildi. Bunun üzerine imparator, Afşin'in önünü kesmek için harekete geçtiyse de başaramadı. Kış mevsiminin gelmesi sebebiyle İstanbul'a döndü.

1069 yılında Selçuklu kuvvetleri Anadolu'nun çeşitli alanlarına yine akınlar düzenlediler. Aynı yıl Romen Diyojen ve görevlendirdiği diğer komutan ve ordular tekrar doğu seferine çıktılar. İmparator Murat ırmağı boylarında ilerlerken, Konya'nın Türklerin eline geçtiği haberini aldı. Onları yakalamaya çalıştıysa da başaramadı ve yine İstanbul'a döndü.

Üçüncü Bizans seferine bu kez İmparatorun kendisi katılmadı (1070). General *Manuel Kommen*, Alp Arslan'a isyan eden eniştesi *Elbasan* (Erbasan)'a Sivas yöresinde yenildi. Kendisi de tutsak olan Manuel, Alp Arslan'la arası açılan Elbasan'ı ikna edip birlikte İstanbul'a döndüler. Diğer taraftan, Erbasan'ın peşinde olan Afşin, Afyon-Denizli yöresi dahil, pek çok Bizans mıntikasını, şehir ve kalelerini tahrip ve yağmalamaya devam etmiştir.

Romen Diyojen, Türk saldırılarına son vermek ve onları Anadolu'dan çıkarmak için son seferine çıktı. O sırada Alp Arslan Mısır seferine hazırlanıyordu. Bizans ordusunun Doğu Anadolu'ya girdiğini haber alınca, hızla geri dönüp, Erzen üzerinden Ahlat'a geldi. Bütün bu gelişmeler bir süre sonra iki büyük ordunun Malazgirt'te buluşmasıyla noktalanacak, Türk ve dünya tarihinin en önemli savaşlarından biri cereyan edecektir ⁸.

8-Malazgirt Zaferini'nin Önemi Ve Anadolu'nun Türk Yurdu Olması

Malazgirt Meydan Savaşı, Türk-İslâm dünyasının olduğu kadar, Bizans-hıristiyan dünyası için de tarihî bir dönüm noktası olmuştur.

Bizans Devleti'nin büyük masraf ve gayretleriyle meydana getirdiği bu büyük ordunun işe yaramaz hâle gelmesiyle, Anadolu'nun kapıları kesin biçimde

⁸ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 123. Feridun Dirimtekin, *"Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmesini Sağlayan İki Zafer"*, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972, s. 233 vd.; M.A. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s. 42-44. Nâsır-ı Hüsrev, s. 10; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971, s. 33-34; E. Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, nşr. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 182 vd.; Urfalı Mateos, s.98-100.

Türklere açılmıştır. Hiçbir ciddî direnişle karşılaşmayan Türk kuvvetleri Anadolu içlerine girmiş, kısa zamanda Ege ve Marmara kıyılarına ulaşmışlardır.

Önceki yıllarda Anadolu'ya yapılan Tür akınları ve fetihleri geçici iken, bu tarihten sonra fethedilen yerlere yerleşmeler başlamıştır.

Anadolu'ya göç eden Türk boy, oymak ve cemaatleri toprağa bağlı yerleşik bir düzen kuracak ve "Türkiye Tarihi" devresi başlayacaktır.

İslâm dünyası üzerinde öteden beri varolan Bizans tehlikesi ortadan kalkmıştır. Anadolu'yla birlikte Suriye ve Filistin'in de Müslüman Türklerin eline geçmeye başlaması, bütün Avrupa Hıristiyanlığını telâşlandırmış, Haçlı Seferleri hazırlığına girişilmiştir.

Romen Diyojen'in ölmesi ve onunla yapılan antlaşmanın geçersiz olması üzerine, Alp Arslan'ın emriyle Anadolu'nun fethine devam edildi. Başta Kutalnuşoğulları *Süleymanşah*, *Mansur*, *Alpilek* ve *Devlet* olmak üzere; *Artuk*, *Tutak* ve diğer Selçuklu komutanları Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde ilerlediler.

Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra da Anadolu'nun fethine devam edildi. Bizans'ın siyasî buhran içinde bulunduğu sıralarda; *Artuk Bey*, Kelkit ve Yeşilirmak havalisini; *Mengüçük Gazi*, Erzincan, Kemah, Divriği, Şebinkarahisar yörelerini; *Ebulkasım Saltuk*, Erzurum ve çevresini; Danişmendoğlu *Gümüştekin Ahmet Gazi*, Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarını (Sivas, Malatya, Elbistan, Tokat vs.) aldılar. Ayrıca *Gümüştekin Candar* ise Diyarbakır-Urfa havalisini almıştır.

Anadolu'nun fethinin ilk yıllarında buraya gelip yerleşen Türklerin sayılarının bir milyonu geçtiği tahmin edilmektedir⁹. Bu sayıya, Bizans'la ilişkisi olan ve Avrupa'dan Anadolu'ya gelen çeşitli Bulgar, Avar, Hazar ve Peçenek gibi Tür boylarına mensup kitleleri de ilâve etmek gerekir. Zira Malazgirt'te birçoğu sathına geçen bu insanlar, zamanla İslâmı benimsemiş ve Anadolu'nun Türkleşmesinde belli nispette rol oynamışlardır.

Her ne kadar Büyük Selçuklular ilk zamanda Bizans'ı tamamen ortadan kaldırıp Anadolu'da Müslüman bir devlet kurulabileceğini düşünmemiş olsalar da, Anadolu'nun fethine katılan Türkmen başbuğlarının ve Türkmenlerin düşüncesi

9 Abdülkerim Özaydın, "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi", Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi VIII., s.115.

tamamen başkaydı. Anadolu'ya yönelen Türkmenler öncelikle gaza, cihat ve fethin heyecanıyla hareket etmişler, ayrıca ekonomik ihtiyaçları ve toprak kazanıp yurt tutmanın arzusunda olmuşlardır ¹⁰.

İşte Türkmenlerin Anadolu'yu fethini motive eden gaza-cihat ruhu, bu ülkenin kazanıldığı yıllar içinde destansı olayların vuku bulmasıyla tezahür edecektir. Öyle ki, kısa zamanda alınan Anadolu, kahramanlar ve evliyalar diyarı hâline gelmiştir ¹¹. Yine bu dönem Anadolu'sunda ilk kez halk ve askerler arasında meydana gelen "Kızıl Elma" ülküsü de cihan hâkimiyeti mefkuresinin nasıl oluştuğunu ve millî bir hüviyet kazandığını ortaya koymaktadır.

* * *

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, bu ülkede Rum, Ermeni, Süryani ve eski Anadolu kavimleriyle karşılaştılar. Çoğunluğu teşkil eden Rumlar, Yunan-Roma tarihî mirasını Hıristiyanlık inancı içinde devralıp, bu kültürü Anadolu'da yaymaya çalışmıştır. Bu sebeple, Anadolu'nun büyük kesimi Rumlamış bir manzara içindeydi. Rum-Hıristiyan tesirinin yoğun görüldüğü yerler; kıyı kentleri, Toros-Sinop hattının batısı, diğer yerlerde de şehir merkezleri ve askerî garnizon ve kalelerdi.

Tarihte hiçbir zaman siyasî bir birlik kuramayan Ermeniler ise, Toros-Sinop hattının doğusunda ve iç kesimlerde yaşıyorlardı. Küçük feodal hükümetler kurmuş, birbiriyle savaşıyorlardı. Geçmişte sürekli başka devletlere tâbi olarak yaşayagelen Ermeniler, güçlü devletlere yaltaklanmayı siyasî gelenek hâline getirmişlerdir. Türklerin Anadolu'ya girmelerinden sonra birçoğu Toroslar ve Çukurova yöresine gitmiştir.

Süryaniler ise Anadolu'nun güneydoğusunda yaşayan Hıristiyan kavimlerden biriydi.

Samsun ile Giresun arasında, Trabzon Kommenler Devleti'ne karşı sık sık

10 Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İlk Yarısı)", nşr.Y. Yücel, Belleten, Sayı: 201, Ankara 1988, s. 1428-1431.

11 Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul 1973, s. 55-57.

isyan eden Hıristiyan Çan kavmi ise, XIII. yy.a kadar varlığını korumuştur Çepni Türklerinin bu yöreyi fethedip Türkleşürmesiyle bu küçük kavim de tarihten silinmiştir. Yalnızca "Canik", bu bölge ve dağların adı olarak günümüze kadar gelmiştir.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun fethine hız verildi.

Kutalmış'ın oğulları *Mansur* ve *Süleyman* beylerle, büyük komutanlardan *Artuk* ve *Tutak* beyler, kuvvetleriyle Anadolu'yu istilâya başladılar.

XI. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'ya yapılan akınlar ve bu akınlara paralel olarak dalgalar hâlinde Türkmen gruplarının Anadolu'ya gelip buralara yerleşmeleri karşısında, Bizans, artık Anadolu'dan daha çok İstanbul'u korumaya önem vermeye başlamıştır. Gerçi Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bölgelerde hâlâ Bizans güçleri vardı. Ancak başkentle olan ilişkileri hayli azaldığından ve aralarında bağlantı da olmadığından, bunlar kendi yöneticilerinin isteklerine göre davranmakta, her şeyden çok bölgelerinin çıkarlarını gözetmekteydiler.

Bizans imparatorunun, Türkleri durdurmak üzere Anadolu'ya gönderdiği büyük bir ordu Kayseri yöresinde ağır bir yenilgiye uğratıldı. Türk kuvvetleri Sapanca ve İzmit'e kadar ilerlediler (1073). Süleyman Bey, Güney Anadolu'yu ele geçirmeye çalışıyordu. Maraş, Tarsus, antep ve Urfa'da ise hâlâ bazı Hıristiyan prenslikler bulunuyordu.

Güneydoğu Anadolu'nun bazı kentleri Arap-Mervânî ailelerinin elindeydi. *Artuk Bey* 1076'da Anadolu'dan alınarak Güney Arabistan'ın fethine gönderilmişti. Daha sonra oğulları Diyarbakır ve Mardin'i Mervânîler'den alıp, Artukoğulları Devleti'ni kurmuşlardır.

Bu sırada Erzincan ve Divriği bölgesi *Mengüçük*, Erzurum ve Çoruh havzası da *Ebülkasım* tarafından zapt edildi.

Anadolu'nun Ege denizine kadar olan yerlerini de *Mansur* fethetmekteydi.

Aynı şekilde, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde herhangi bir otoriteye bağlı olmadan kendi başlarına serbestçe davranan Türk grupları vardı.

Türklerin Boğazlara bu kadar yaklaşmaları karşısında Bizans İmparatorluğu'nun iç işleri alt üst olmuştu. Rumeli ve Anadolu komutanları imparatorluklarını ilân ediyorlar ve birbirlerine üstün gelebilmek için Türklerden

yardımcı kuvvetler istiyorlardı. Bu durumdan faydalanmasını bilen Mansur ve Suleyman Beyler İstanbul önlerine kadar ilerlediler.

Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak kurulan devletlerin arasında en uzun ömürlü olanıdır. Anadolu'da Türk medeniyetinin kurulması, diğerleriyle birlikte (Mengüçüklü, Danişmendli, Saltuklu, Artuklu vs.) bu devletin, yani Anadolu Selçukluları'nın ortaya çıkışıyla başlar

Anadolu'da kurulan bu ilk siyasi teşekküller, Anadolu Selçukluları karşısında, bu devletin Büyük Selçuklu Devleti karşısındaki konumuna sahiptirler. Kendilerine bağlı bölge ve vilâyetleri "melik" namı adı altında yönetirken, merkezî divanla değil, doğrudan "Sultan"ın şahsiyle muhatap olurlardı.

Bu "Melik-devletler", merkezî yönetimin bir benzeri olarak kendilerine has divanlara sahip olmuşlardır. Konya "divan hükûmeti"nin kendilerine hiçbir mudahesi söz konusu değildi. İç işlerinde tamamen bağımsız hareket ettikleri gibi, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde hâlâ varlık gösteren gayri müslimlere karşı, kendi inisiyatifleri doğrultusunda savaş açabilirler ya da onlarla barış imzalayabilirlerdi.

Her melik, vilâyetlerine "meliknâme" suretiyle ve "muaf ve müselleme" kaydıyla tasarruf etmiş, merkez sultanlığı ve divanlık hazinesine vergi vermelerine dair hiçbir delil yoktur¹². Sadece sultan değişikliği veya olağanüstü durumlarda Konya'ya giderlerse veya Sultan, Melik'in arazisinden bir vesile ile geçecek olursa, ona hediye takdim edilirdi. Şu var ki, sultan değişikliğinde menşurun yenilenmesi işinde "peşkeş" adı altında verilen meblağ, sultan hazinesinde önemli bir yekûn teşkil etmekteydi.

12 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I*, İstanbul 1977, s. 55-58.

II. MENGÜCEKLER (1071-1228)

A-MENGÜCEKLERİ KURULUŞU / MENGÜCEK AHMED GAZİ

VE EMİR İSHAK

Mengücekler, Malazgirt'te kazanılan zaferden sonra Erzincan, Kemah, Divriği, Şarkî Karahisar şehir ve bölgeleri üzerinde Mengücek Ahmed Gazi'nin önderliğinde yapılan fethetme müteakip kurulmuştur¹. Ancak, Mengücek Gazi'nin bu bölgeye gelişi ve ilk fetih hareketleri bugünkü kaynaklardan alınan bilgilerle yeteri kadar aydınlığa kavuşturulmadığı için, beyliğin kuruluş yılı ve tarihine kesin bir rakam vermek mümkün değildir.

Mengücek Gazi'nin adı geçen yerleri en geç 1071'den itibaren fethetme başladığı anlaşılmaktadır. Fakat, gerek Büyük Selçuklu sultanından "Beylik Menşuru"nun gelmemiş olması², gerekse Anadolu'daki beyliklerin Türkiye Selçukluları ile münasebetlerinin daha ağır basması sebebiyle; Mengücek Gazi'nin faaliyetlerini Türkiye Selçuklularının faaliyetleriyle birlikte mütalâa etmenin daha doğru olacaktır. Türkmen kabilelerinin nüfus hareketleri³ göz önüne alınırsa; 1075'lerde adını duyuran beyliğin 1080 senelerinde kesin bir hukukî statü içinde olmuş bulunduğunu söylemekte hiç bir beis yoktur.

1 Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971, s. 5.

2 Urfalı Mateos, s. 48; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 90, M.H. Yinanç, "Çağrı Bey" IA.; Aynı müel. *Selçuklu Devri Türkiye Tarihi*, s. 36; I. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle F. Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 269 vd.; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi I*, İstanbul 1977, s.410.

3 Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 119 vd.; Aynı müel. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. XXIII; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 246 vd.; Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 83; Nâsir Hüsrev, *Sefernâme*, s. 5; N. Sakaoğlu, *Türk And. Mengücekoğulları*, s.17-18; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s.42 vd.

Mengücek Gazi her ne kadar Alp Arslan'ın çağdaşı, beyliğin kurucusu ve ismindeki "gazi" sıfatı onun büyük bir savaşa girmiş olduğunu teyit etmekte ise de; onun Malazgirt Savaşı'na katıldığını bildiren kaynakların çok seneler sonraya ait olması bu mevzuyu münakaşalı kılmıştır ⁴ Beyliğin kurulmasında, onun daha önceki geçmişi ve savaşlardaki rolü, liderlik yeteneği ve idarecilik vasıfları önem kazanmış olmalıdır.

Fethine memur kılındığı yerlerin işi, 1071-1080 seneleri arasında bitirilmiş, yerleşme merkezlerine kendi toplumunun (bunlar daha ziyade Oğuz boylarından Kayı, Salur, Dodurga, Karaevli, Öregiri, vs.dir) ikâmet ettirmiştir⁵.

Pek çok Selçuklu komutanları gibi bir başka soydan (Dönme-köle) olmayan Mengücek Gazi'nin "Türkmen" hüviyetini tescil eden kaynaklar yeterince inandırıcıdır⁶). Kaldı ki, onun İslâm uğruna verdiği mücadele, Türklüğün (Kemah Sultan- Melik türbesinde yazıldığı şekliyle) pek çok müstahkem mevkielerin fatihi olması; ona ilişkin münakaşalı meselelerin ve verilecek soy-sop değerinin çok daha üstüne çıkar.

Diğer yandan, Mengücek Gazi'nin ismi oğlu İshak'la karıştırıldığı gibi ⁷, sonraki senelerde yazılan (Ekim 1191) bir vakfiye sureti onu İshak'la kardeş göstermektedir ⁸. Fakat Divriği Sitte-Melik (Şahin-şah) Türbesindeki 590 (1194) tarihli mühim kitabe İshak Gazi'nin Mengücek'in oğlu olduğunu kesinleştirmektedir ⁹.

1. Mengücek Gazi'nin Seferleri: Mengücek Gazi'nin yapmış olduğu veya yapmış olabileceği seferler konusunda tarihi kaynak ve belgelerden edinilen bilgiler biraz karışıktır. Bilgilerin düzenlenememesi Mengücek Gazi'nin hangi seferde bulunmuş olabileceğini anlayabilmek için konuyu üç bölümde mütalâa

4 Orbelli Liparit, kendisinin de aslen Türk olduğunu söylemiş ve bu sebeple affedilmiş olduğu söylenir. Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, nşr. H. D. Andreasyan, TSD., 1937, Sayı: 1-2, LV.

5 Urfalı Mateos, s. 85 vd.; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 326.

6 F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 320.

7 E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 179.; M. A. Köymen, *Selçuklu Devleti Türk Tarihi*, s. 250.; Urfalı Mateos, s. 98-100.; R. Grousset, s. 596-599 (den nkl. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 330).

8 M. A. Köymen, a.g.e., s. 253.

9 F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 330.

edeceğiz.

a. *Malazgirt Savaşı Öncesi Seferleri:* Vekayinamelerin birinde Tuğrul Bey'in 1062-1063 tarihinde Anadolu'nun Kemah ve Argın civarlarına bir komutan gönderip yağmalattığı ifade edilir ¹⁰. Bir başka kaynaktaki¹¹, aynı yıllarda (1062) Tuğrul Bey'in emri altında "Mecmec", "Usulu", "Sâlâra-i Horasan" adlı üç kumandanın Telhum ve Ergani havalisindeki istilâlarına yer verilir. Buradaki "Mecmec" in Mengüçik yerine (başka bir dilin telaffuzu sebebiyle) kullanılmış olması mümkündür ¹². Yine bu iki kaynağın yanısıra Müneccimbaşı'nın bugün bizlerce mâlum olmayan eski bir kaynağa dayalı olarak verdiği bilgide Mengüçik Gazi'nin Abhazlarla olan mücadelesinin Malazgirt Savaşı öncesinde olduğu sanılır ¹³. Mengüçik Gazi'nin ölüm tarihini kaydeden hiç bir vesika olmamakla birlikte, ondan sonra gelen İshak'ın hükümdarlığının başlangıç yılı (1118) onun ölüm tarihi kabul edilebilir. Bu durumda da Mengüçik Gazi'nin Malazgirt öncesi komutanlığında hayli genç olduğu ortaya çıkar.

b. *Beyliğin Kuruluş Yıllarındaki Seferleri:* Yapmış olduğu kesinlik kazanan seferleri ihtiva eder. Bu yıllar Türkiye Selçuklularının bütün Anadolu'yu fethine müsavi olarak; sırasıyla Erzincan, Kemah, Divriği Mengüçik Gazi'nin payına düşen yerlerdir. Yazılı kitabelerin kesinlik kazandırdığı Erzurum ve Diyarbekir seferleri daha önceki fetih faaliyetleri içerisine girebilir.

c. *Beyliğin Yerleşme Merkezleri Haricindeki Seferleri:* Döneme yakın kaynaklarda Mengüçik Gazi'nin bazen tek, bazen de Danişmendliler (GümüşTekin)le birleşip Rum ve Gürcülerle savaştığı kaydedilir. Türk nüfus kesafetinin yoğunlaştığı 1080 senelerinden bahseden Gürcü kaynaklarındaki Ahmed, Bujgob, İasi (Ayaz) adlı mühim beylerden "Bujgob" Mengüçik Gazi'ye teşmil edilmektedir ¹⁴.

10 C. Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 85.

11 M. A. Köymen, a.g.e. s. 253.; C. Cahen, age., s. 85.; E. Honigmann, age., s. 182.; Abu'l Farac, a.g.e., s. 213.; Süryani Mihael III, s. 159

12 Ali Sevim, age., s. 15-16.; C. Cahen, age., s. 85.

13 Osman Turan *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, s. 58.

(14) Osman Turan *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.57.

Bunların yanısıra Selçuklu Sultanı Süleyman-şah'ın 1085'lerde yaptığı Antakya seferine Mengüçik Gazi'nin de iştirak etmiş olabileceği veya en azından asker yardımında bulunacağı kuvvetle muhtemeldir.

Mengüçik Gazi'nin seferleri hakkında başkaca görüşler ileri sürülmüş ise de, bugün için pek çoğunun gözle görülür tutarsızlığı ve abartılmışlığı sebebiyle mevzu-bahis etmiyoruz. Ancak, ihtimalî dış seferleri konusunda Mengüçik Gazi'nin Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman-şah, Kılıç Arslan I ve Danişmend Gazi ile işbirliği içerisinde savaşıklarını söyleyebiliriz.

1095'te I. Kılıç Arslan'ın Elbistan taraflarındayken İç Anadolu'ya saldıran Bizanslılara karşı sultanın yanısıra Sivas Emiri Melik Gazi, Erzurum Emiri Saltuk Beğ ve Mengüçik Gazi birlikte Rum ordusunu Komenet ovasında yenilgiye uğratmışlardır. Kerimüd-din Mahmud Aksarayî, bu savaş hakkında şunları yazmaktadır: "Diyarbakir, Bire (Birecik), Reha (Urfa) ve Fırat kenarı kıyılarında yaylak ve kışlak yapmakta olan Süleyman-şah oğlu Kılıç Arslan zamanında Rum hükümdarı Ermiyanus (Romanos), 120.000 (!) kişilik tam teçhizatlı ve kuvvetli bir ordu ile İslâm sınırlarına yürüdü. İlk önce Niksar, Sivas, Tokat, Elbistan ile o çevredeki diyarların hükümdarı olan Melik Danişmend'in memleketlerine saldırdı.

Bu durum karşısında Danişmend hükümdarı, Mardin, Miyafarikin, Amid (Diyarbakir), Harbert (Harput), Erzincan, Divriği taraflarındaki İslâm memleketlerine elçiler gönderip onlara, büyük bir düşman ordusunun müslüman topraklarına yürümekte olduğunu, eğer bu kâfirlere karşı elbirliğiyle karşı durulmazsa kopacak fitnenin önüne geçilemeyeceğini, bu yangının bütün müslümanlara zarar vereceğini, her tarafı yakıp kül edeceğini bildirdi.

Danişmend, bu arada Kılıç Arslan'a da bir elçi gönderip: eğer bu vaziyet karşısında imdat yollanacak olursa Allah'ın yardımıyla kâfirler üzerine galebe çalınacağını, alınacak ganimetlerin beşte bir payından başka kendisine masrafları için bol haraçlar (yüzbin dinar) temin edileceğini, ayrıca kızını kendisine vermek suretiyle akrabalık kuracağını ve (anlaşmazlık içinde olan) Elbistan'ı da cehiz olarak terkedeceğini bildirdi.

Kılıç Arslan, o çevredeki başka melik ve emirlerle birlikte din gayreti ve

İslâmların korunması düşüncesiyle bu sözleşmeye girerek kâfirlere karşı cenge yollandı. Kırkbine yakın bir ordu topladı.

İki taraf Sivas yakınlarında karşılaştı. Tanrı müslümanlara zafer verdi. Ermîyanus uzun savaş ve çarpışmalar sonunda bozguna uğradı. Kâfir sürülerinden pek azı kurtulabildi. Üst tarafı kılıçtan geçirildi" ¹⁵.

2. Şahsiyeti ve Yerleştiği Merkez

Mengücek Ahmed Gazi'nin (ve ona bağlı aile efradının) mümtaz bir yerlerinin oluşu ve kişiliklerinin ehemmiyeti Divriği-Sitte Melik (Şahin-şah) Türbesi'nin 590 tarihli kitabesindeki "... zalimlerden hesap soran Anadolu, Suriye ve Ermenistan'ı dize getiren, Alp Kutluğ, Uluğ Hümayun, Ceboğa, Tuğrul-Tekin, Mengücek soyunun..." ¹⁶ terimlerinden anlamak mümkündür. Bu tür arı-Türkçe unvanlar Mengücek oğullarının Oğuz beğlerinden önemli bir aile mensubu olduklarını teyid etmesi bir yana; bizzat Mengücek Gazi'nin şahsına kullanılan kutsî sözler ve sıfatlarda, toplumun o asırlarda kendisine verdiği değeri ve onun Türk-İslâm davası yolundaki çabaları ortaya koymaktadır.

Yine, sözkonusu Türbenin aynı kitabesinde "... el merhum, es said, Eş-şehid, el gazi" (rahmetli, kutlu, şehid ve gazi) denilmektedir ¹⁷.

Mengücek Gazi adına ve onun bazı sıfatlarını (adaletli, feth edici vs.) ve yazılı olarak almış bulunduğu yerleri gösteren en mühim belgelerden biri de, Kemah Sultan Melik Gazi Türbesi'nin sıvası üzerinde bulunan Farsça kitabedir.

Bu kitabede, "*Alim, âdil, dünyayı koruyan cihangir, Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir vilâyetleriyle kalelerini fetheden; kâfirlerin ciğerini yakan, eli kılıç tutan himayekâr olan padişahın öncü arslanı, ilahi nazarla mahfuz olan*

15 Aksarayî, *Misamerat-al Ahyar*, nşr. M. Nuri Gencosman, Önsöz ve Notlar: F. N. Uzluğ, Ankara 1943, s. 123-124; aynı eserin Mukaddime ve Haşiyelerle tashih ve neşr., Ankara (TTK) 1944, 2. 27.

16 N. Sakaoğlu a.g.e., s. 135.

17 Ancak burada geçen "Şehid" terimi, onun savaşta öldüğüne kesin bir delil değildir. Zira bu terim "merhum"un yakını, onun yerine de kullanılabilen ve fakat daha yüksek merhalesidir. Bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s. 58, N. Sakaoğlu, *Türk And. Mengücek Oğulları*, s. 34-n. 3.

Müngücek Gazi. Allah ruhuna ebedî bir istirahat, sükân ve karar versin ve kabrini büyük mağfireti ile nurlara garketsin ve onu cennetinde iskân etsin" denilmektedir.

Mengücek Gazi'nin yerleşmiş olduğu merkez, beyliğin ilk zaman payitahtı Kemah'tır. Gerek O'nun ve efradının turbelerinin burada oluşu, gerek kayıp vakfiye suretindeki "... *ben emr-i Hak ile sultan-ı âmil oldum, lâyük bilâdi tuttum ve Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir vilâyetleriyle kalelerini fetheyledim ve kâfirlerin ciğerlerini yaktım ve kılıç vuran padişah'tır ki (Mengücek) gazidir: Cenab-ı Hak ruhunu şad ve kabrini pürnur eylesin. Bundan sonra ben Kemah Kalesi civarına yerleştim ki o civar Fırat Nehri kenarındadır ve hududu şu vecih ileddir ki nehri mezkûr kale ile mesken arasında geçer...*"¹⁸. İbareler ve gerekse çağdaş müelliflerin ifadeleri bunu teyid ederler¹⁹.

Mengücek Gazi de, diğer ilk Anadolu fâtipleri gibi evliya mertebesine çıkarılan Türk büyüklerindedir. Asırlardır türbe ve mummyalı cenazesi bilhassa çevre halkın mühim ziyaretgâhlarından olmuştur. Lafzı geçtiğinde "mübarek" eklenmeksizin yâdedilmez. Evliya Çelebi'nin kaydettiği, yakınındaki köyün "Mübarek" adı alması, Mengücek Gazi ile ilişkili olmalıdır²⁰.

Emir İshak

Mengücek Gazi'nin yerine Erzincan, Kemah, Divriği bölgeleri hükümdarı olan İshak, aynı yıllarda (1110/19) Malatya ilini yağmalamakla adını duyurmuştur. Babasının Satuk ve Melik Gazi ile beraber Bizans'a karşı yaptıkları savaş sonunda İshak, Danişmendlilere damad olmuştur²¹. İshak'ın, çevre meliklerle arasının açılmasında bu damatlığın rolü olduğu zannedilmektedir. O, daha ziyade I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Tuğrul Arslan'a naiblik ederken 1113'te Belek'le evlenen (ki Harput ve Palu'yu alarak burada kendine ait bir beylik kuran Belek, Kılıç Arslan'ın dul hatunu ile evlenince, Selçuklulara ait

18 Ali Kemal, *Erzincan*, s. 54. notu; Ra'fet Yinanç, "*Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti*" (Fotokopi), TAD., s.20-21

19 Süryani Mihael (Michel le Syrien), *Documents Armeniens I.*(Choroniques, trc. Chabot, Paris, 1095), s. 332-333. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 58.

20 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme II*, s. 616; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 59.

21 Süryani Mihael, s. 333.

Malatya ve havalisini dolaylı olarak kendi himayesi altına alır) Ayşe Hatun'a karşı kızgındır. Artuklu hanedanlığına mensup, Tuğrul Bey'in ata-beğ ve Ayşe Hatun'un kocası olan Belek Mengüceklere ait Dersim havalisini işgal eder²². Ancak, Belek amcası İl-Gazi ve Haçlılara karşı mücadele ettiği bir sırada, Melik İshak 1118 senelerinde bu yöreleri istilâ eder. emir İshak'ın Malatya'ya da hücumu karşısında Ayşe Hatun, Urfa Kontu Josselin'den yardım isteğinde bulunmuştur²³. Bu hadiseler karşısında Belek, askerinin büyük bir bölümünü amcasına karşı gönderdiğinden bir şey yapamamıştır. Belek'in istilâ hareketleri karşısında onunla başa çıkamayacağını anlayan Emir İshak, Bizans'ın o zamanki Trabzon dukası Constantin Gavras'a gider. Ünlü bir Ermeni-Bizans ailesi Taronites'den gelen Gabras ailesi öteden beri Trabzon'un yöneticileri olup, muhtemel bir hücumuna karşı daimi surette güçlü bir ordu bulundurmaktaydılar. Gabras'la anlaşmaya varan Emir İshak, bugünkü Şiran (Gümüşhane)²⁴da karşı karşıya gelirler. Belek ise, öteden beri sahil ve Trabzon Rumlarıyla devamlı olarak mücadele eden Danişmendli Emir Gazi ile birlikte hareket etmişlerdir. Nihayet 1120 yılında Şiran yakınında yapılan savaş sonunda Mengüçik ve Gabras kuvvetleri mağlub ourlar. Esir düşen Gabras 30 bin dinar fidye vererek kurtulur²⁵. Emir İshak ise Danişmend damadı olduğundan dolayı karşılıksız serbest bırakılır. Ki bu durum Emir Gazi ile Belek'in dargınlıklarına vesile olmuştur

Emir İshak'ın Belek'e olan yenilgisinden sonraki hayatı siyasi açıdan çok silik geçmiştir. Zaten onun adı babası Mengücek Gazi ve daha sonraki Emirler arasında adeta gölgelenmiştir. Ölüm tarihi olan 1142 senesine kadar geçen bir süre zarfında devrin güçlü hükümdarlarından sayılan kayın-atası Melik Gazi'nin nüfuzu altında kaldığı anlaşılmaktadır.

22 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.58, 151.

23 Suryani Mihael, a.g.e. III, s. 198.

24 Bu karşılaşmanın olduğu yerin adı İslâm kaynaklarında çeşitli harf değişikliklerine uğramış, bu sebeple "Simân" ve "Syrân" şeklinde olan bu kelimeleri M. Halil Yinanç (A. Tevhid'in ifadesine dayanarak) -Sudak- olarak işaret etmiş (Belek (İA), Faruk Sümer -Serman- olduğunu belirtmiş (*Mengücekler* (IA))tir. Ancak, kelimenin bugünkü Gümüşhane iline bağlı -Şiran- (nâk arasında "Seyran") olduğu hakkında Osman Turan geçerli bir delil göstererek kelimeye düşülen hatayı onarır. Bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 5-9, not: 13; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 163.

25 Gabres ailesinin sonuncusu ihtimal ki müslüman olduğu için İhtiyarüddin Hasan İbn-i Gabras diye anılır (ölm.1190). Ölmeden evvel Mengücek ülkesinde kalmak için izin istemişti. Onun ölümüyle mülkü Mengüceklerin olur. Bu da ailenin Erzincan civarında malları olduğunu (C. Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 209-210) ve belki de Erzincan menşeli bir aile olabileceğinin mümkün olduğunu niteler.

B- MENGÜCEKLERİN BÖLÜNÜŞÜ

VE ERZİNCAN KEMAH MENGÜCEKLERİ

Melik İshak'ın 1142'de Kemah'ta vefatından sonra beyliğin gerek son zamanlarda zayıf kalması ve gerekse eski Türk devlet geleneğinin etkisiyle beylik ilk taksimat esnasında üçe bölünmüştür. Buna göre Erzincan Davud-şah'ın, Kemah Melik Mahmud'un ve Divriği ise Süleyman-şah'ın idaresine girmiştir²⁶.

Melik Mahmud ve Kemah Beyliği : Kemah Mengücek Beyliğinin Mengücek Gazi'den itibaren ilk payitahtıdır. Süryani Mihael'den dolayı Melik Mahmud'un Kemah'a hükümdar olmasına sebep, onun büyük kardeş veya aynı zamanda veliahd olabileceğini ortaya kor. Bu senelerden sonra sadece Erzincan ve Divriği hanedanlıklarının ön plânda oluşu ve Kemah'ın hemen hemen hiç dikkati çekmeyen bir statü içine girmesi; Melik Mahmud'un kısa bir süre sonra ölüp, bu kolun inkiraz bularak idaresinin Erzincan koluna geçtiğine delalet eder. Yukarıda adı geçen kaynağın dışında, herhangi bir bilgiye tesadüf edemediğimiz Emir Mahmud hakkında bilinen bundan ibaret.

I. Melik Davud-şah

Ülkenin bölünüşünden sonra Erzincan ve bilahare Kemah Meliki olan Davud-şah'ın hüküm sürdüğü seneler hakkında verilen bilgiler az ve karışıktır. Siyasî herhangi bir faaliyetinden bahs olunmamışlığı bir yana, ölümü hakkında da bugünkü araştırmacılarımız iki ayrı tarihi kabul etmişlerdir²⁷. Davud-şah

26 Bu bölünmeler için başvurulacak yegâne kaynak, çağdaş müellif Süryani Mihael (*Chroniques III*, s. 252-253) dir. Bu dokümanların doğru ve açık bir değerlendirilişi için ayrıca bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 60).

27 Süryani Mihael'in (Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'dan yana olduğu için, Danişmendli Melik Nizamüddin Yağıbasan, Kemah mah emirini 1162'de öldürttü) kaydına dayanılarak bu emirin Davud olduğu hakkında bkz. ; Faruk Sümer, *Mengüçükler*, IA. Ayrıca I. Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 840. Osman Turan ise Bar Hobraeus'daki kaydı da gözönüne alınarak Emir Davud'un ölümünü 1151 tarihi kabul eder. Biz de bu kanaate bağlı kaldık Mihael'in bahsettiği Kemah emiri beyliğin bölünüşünde Kemah'ın idarecisi olan Melik Mahmud mu? Bilemiyoruz.

hükümdarlığının dokuzuncu senesinde (1151) karısı²⁸ tarafından yaygın kırıyla boğdurulup, Divriği (Dibarigi) deki kardeşi çağırır ve onunla evlenerek buraların da hükümdarı olmasına sebep olur²⁹. Mengüceklerin Erzincan kolunun Divriği Mengücekleri tarafından kontrollü yönetimi on yılı aşkın bir zaman devam etmiş; nihayet Behram-şah tarafından bu durum ortadan kaldırılmıştır.

Behram-şah'a kadar geçen bu sürede Mengüceklerin bu sürede Mengüceklerin bitap durumda oldukları, o zamanki bazı muharebe ve fiili tecavüzlere karşı hiç bir tavır almadıklarından anlaşılmaktadır. Hatta bir ara Danişmendli Yağı-Basan'ın Harput ve Çemişkezek yörelerini yağmalayıp kadın-erkek ve sürüleri Kemah'a doğru sürdüğünde; ertesi yıl (1164) Artuklu Kara-Arslan ile Mecmeddin Alpı ve Erzen sahibi Devlet-şah mukabele için Sivas'a ilerlediklerinde Mengüceklerin duruma hiç ses çıkarmayıp, kayıtsız kaldıklarını görüyoruz³⁰.

II-Fahrüddin Behram-şah

Behram-şah Mengücek Beyliğinin en ünlü hükümdarı olup, Emir İshak'tan sonra ülkenin düşmüş olduğu yirmi seneyi aşkın bir sürenin kargaşalığını düzeltmekle kalmayıp, memleketini mâmur bir hâle getirmiştir. Yağı-Basan'ın 1164'te ölümünden sonra Danişmendliler Anadolu Selçuklu sultanlığına ilhak edilmiş, bölgenin yakınlığı sebebiyle Mengücekler de özerk statüsü içerisinde Sultanlığa tâbi kılınmıştır. Behram-şah ilk kez adına para bastırmıştır (1167). Basılan sikkelerin bir yüzünde kendi hüviyeti, diğer yüzünde tâbisi olduğu II. Kılıç Arslan ve Süleyman-şah adları yazılıdır. Onun hükümdarlığa başladığı tarihin 560 (M. 1165) olduğu kesindir³¹.

28 Bu kadının Meyyafarkin yöresi yönetici ailelerinden olması mümkün, bkz. İbn-ül-Erzak, *Meyyafarkin ve Anad Tarihi I*, nşr: M. E. Bozarlan, İstanbul, 1975, s. 219.

29 Abül Farac, s. 389; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 61.

30 Abül Farac, s. 400; İbn-ül-Erzak, *Tarih Meyyafarkin, Britshmus, 5805*, s. 194 a, 195 b, (den nkl. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 61); Süryani Mihael, s. 320.

31 Niğdeli Kadı Ahmed, *el Veled uş Şefik*, s. 308 (den nkl. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 61, not: 20) *Culûs-ı Melik Fahreddin Behram-şah b. Erzincan sene 560*.

Behram-şah'ın hükümdarlığıyla birlikte, Erzincan beyliğinin kesinlikle payitahtı. Bu yer değişikliği sadece Behram-şah'ın 1142'deki taksimatta Erzincan koluna mensubiyetinden değil; aynı zamanda çağın şartlarının gereğidir de. Her şeyden evvel Erzincan kentinin coğrafî mevkii kapalı bir mahal özelliği gösteren Kemah'a nazaran gelişmelere karşı daha elverişlidir. Her türlü ticarî ve siyasî amaçla yapılan yolculuklarda giderek Erzincan'ın ehemmiyeti daha çok artmış, yoğun bir güzergâh merkezi olmuştur. Ancak, bilhassa askerî yönden önemini hâlâ muhafaza eden Kemah'ın da özel bir statü içerisine sokulması gerekmektedir. Bu sebeple Behram-şah oğlu Selçuk-şah'ı orada yönetici olarak görevlendirmiştir.

Behram-şah'ın kişiliğinin önemine izafeten almış olduğu unvanlar arasında şunlar vardır: "Ebu Muzaffer Fahrüddin Behram-şah bin dâvud bin İshak, nasr emîr'ül-müminin", "Emîr-i İsfahsalâh-ı Kebir" (büyük kumandan/başkomutan), "alim", "adil", "el-melik", "es-Said", "Nasr'üd'dîn" (dinin yardımcısı), "Melik'ül Ümerâ" (devlet ileri gelenlerinin hükümdarı), "Fahr'üd-dünya" (dünyanın ögüncü), "Gazi" (din uğruna savaşan), vs. ³².

Barışçılığı sayesinde çağının en uzun hüküm süren insanıdır. Onun bu tutumunda başarılı olabilmesi merkez sultanlık ailesiyle aralarında hısımlık ilişkilerinin vücut bulmasındandır. Daha ziyade, II. Kılıç Arslan'ın damadı olması, gittikçe güç kazanan Sultanlığın gerektiğinde himayesini görmeye vesile olmuştur. Bundan ayrı olarak II. Kılıç Arslan'ın oğullarıyla düştüğü anlaşmazlıkta arabuluculuk yapmıştır: Onbir kardeşin en büyüğü olan Kutbeddin Melik, büyüklüğünü bahanesiyle Sivas'ın kendisine verilmesiyle yetinmeyip, Konya'yı da istemiş, hatta bazı çatışmalara dahi sebep olmuştur. Bunun üzerine enişterisi Behram-şah, kalkıp Konya'ya giderek durumu düzeltmeye muktedir olur. Olayları kızıştırıp, hizip çıkaran asıl elebaşı Selçuklu veziri İhtiyar'üd-dîn Hasan'dır. Onu yakalayan Behram-şah, kendisiyle birlikte yanına alıp Sivas'a götürmeye karar verir. Fakat Hasan'a aşırı kinleri olan Türkmenler onu ve ailesini öldürürler (1189). Ki bu öldürme vakasının Behram-şah tarafından plânlanmış

³² A. Tevhid, *Meskûkat'ı Kadimme-i İslâmiyye Kataloğu IV*, İstanbul 1321, s. 77; Ravendi, *Rahat'üs-Südur ve Âyet üs-Sürur*, nşr.A. Ateş, Ankara 1957-60, s. 208. Ayrıca kızlarından dolayı Divriği'deki Darüşşifa ve Bayburt Kalesindeki kitabeler.

olabileceği düşünülebilir³³.

a. Gürcü Seferi / 1202 : Hemen her dönemde Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için fırsat bekleyen Gürcüler, bilhassa XII..yüzyılın başlarına doğru bir hayli güçlenip toparlanmışlar ve bazı Kıpçak boylarının da kendileriyle işbirliği yapmalarıyla daha da kuvvetlenmişlerdir. İlk olarak Erzurum'a hücum eden Gürcüler, bilahare Kars'ı almaya da kalkışmışlardır.

Gürcülerin emellerini gayet iyi bilen Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddin II. Süleyman-şah, onların üzerine yapacağı sefer için hazırlık yapar. Sivas'ta başlatılan savaş hazırlıklarında ilk tedbir beyliklerin abkerî kuvvetlerini yedeğine almaktı. Bu sefere iştirak eden Behram-şah'a karşılık, Saltuklu Beyliği hükümdarı aksi tavır göstermiştir. Rükneddin Süleyman-şah'ta bu beyliği ortadan kaldırıp, bölgenin idaresini Alâeddin'den alıp, kardeşi Elbistan Beyi Mugisiddîn Tuğrul-şah'a vermiştir. (Behram-şah daha sonra kızını bu melike vererek Erzurum cihetinden gelecek olan herhangi bir tehlikeyi önlemiştir.)

Selçuklu sultanı toparladığı 100 bin kişilik bir orduyla Erzurum'dan hareket edip Pasinler ve Sarıkamış yönünde yürür. Bu arada Gürcü Kraliçesi Tamara'ya ağır dilde yazmış olduğu mektubuna karşılık ılımlı bir dille kaleme alınan cevabî mektubu alır. Rükneddin Süleyman-şah'ın ordusu yolda konakladığı bir sıra (Micingerd Kalesi civarında); başında Zekeriya, Şalva ve İvane gibi güçlü kumandan bulunan Gürcü kuvvetlerinin ani baskınına uğrarlar. Fakat Türkler yine de zorlu gelerek Gürcüleri püskürtmeye muvaffak olurlar. Ne var ki, çok uğursuz bir hadise olur: Sultanın çetrefili atının ayağına takılmasıyla saltanat şantiyesi yere düşmüş, ordusu bu manzarayı onun ölümü şeklinde yorumlayarak paniğe kapılmıştır. İşte bu fırsatı yerinde ve tezelden değerlendiren Gürcüler savaşın kaderini tersine dönderirler. türkler mağlub olmuşlardır (1202).

Yenilgiden sonra Sultan canını zorlukla kurtarabilmiş, bazı emirlerle birlikte Behram-şah esir düşmüşlerdir. Tiflis'e götürülüp kraliçenin huzuruna çıkarılan emirlerin bir kısmı çeşitli kalelere hapsedilmek üzere gönderilirken; Behram-şah

33 Süryani Mihael, s.405; Abû'l-Farac, s. 450; İmâd al-din Al-Kâtib Al-İsfehâni, *Al-fath al-kudsî*, nşr. R. Şeşen, SAD., III, s. 360.

kişiliğine hürmeten fidye karşılığında serbest bırakılmıştır³⁴). Hakikaten o, akıllı, adaletli, şefkatli oluşuyla bütün tebeasını hoşnut ettiği gibi; yerli-yabancı gözetmeksizin bütün insanlara karşı aynı niteliklerini yansıtan ve yabani hayvanları kış mevsimlerinde tabiat şartları karşısında düşünecek kadar insanî vasfı ileri olan bir zat idi.

Adına basılan sikkelerin tarih sırasından anlaşıldığına göre "Gazi" sıfatını bu savaştan sonra almıştır.

b. Behram-şah'ın kızı Selçuk Hatun'un I. İzzeddin Keykâvus'la Evlenmesi / 1216 / 1217 :

XIII. yüzyılın ilk yarısında zamanının dillerine destan olmuş ve yine o devrin Anadolu Türk ülkesinin iktisadî seviyesi hakkında günümüze ışık tutan bu şaşaalı düğün çeşitli müverrihlerce kaleme alınmış, bütün tafsilatı da İbn Bîbî'nin eserinde yer almıştır³⁵.

c. Behram-şah ve Bahaüddin Veled :

Belh'ten efradıyla birlikte göçeden Bahaüddin Veled (Mevlâna Celaleddin Rumî'nin babası) Kâbe'yi ziyaretinden sonra Anadolu'ya girmiş, oradan Malatya yoluyla Erzincan'a gelmiştir. Bu olayı içine alan iki kaynak mevcuttur. Ahmed Eflâki'de hadise şöyle rivayet edilir: "... rivayet ederler ki, Erzincan hükümdarı Fahrüddin, aydın gönüllülerinden olup velilere inanırdı. Onun İsmetî Hatun adında bir de karısı vardı. Bu kadın iffet ve ismette dünyanın Ayşe'si, döneminin Hatice'si idi. Veliliği ile de ün salmıştı. Gizlilik evreninden ona, Bahaüddin Veled gibi bir dünya kutbunun, kendinin yöresinden geçtiği duyuruldu. Hemen bir yorga ata binerek Baha Veled'in arkasından yola koyuldu. Has köleler, durumu tezelden Fahrüddin Behram-şah'a bildirdiler. O da bir kaç süvari ile İsmetî Hatun'un peşine düştü. Erzincan Akşehri yakınında Baha Veled'e ulaştılar. atlarından inerek yeri öptüler. Baha Veled hazretleri onların gönüllerini aldı ve her ikisini müridliğe kabul etti. Fahrüddin Behram-şah, Baha Veled'e Erzincan'a inmesi için gönülden yalvardı. Fakat Baha Veled buyurdu ki:

34 Aksarayî, s. 31; Ravendî, s. 217.

35 İbn Bîbî, s. 71-75.

"Eğer beni istiyorsanız ve bana tutkunsanız, benim için bu kente bir medrese yaptırınız. Böylece burada bir süre kalmam sağlanacaktır". Bunun üzerine, Erzincan Akşehirinde bir medrese yaptırdılar Dört sene Bilginler Sultanı, herkese ders verdi. Dünya kraliçesi İsmeti Hatun onun hizmetindeydi.

Tam o sırada Yüce Tanrı'nın buyruğu ile Fahrüddin Behram-şah ve İsmeti Hatun öldüler".

Ahmed Eflâki'nin rivayeten edinmiş olacağı bul bilgiler bazı yönleri itibariyle hakikate uymamaktadırlar. Baha Veled'in Erzincan'dan ayrılış tarihi 1226/27 olup, Behram-şah'ın ölümü ise 1225'tir. Şu halde Baha Veled'in dört yıl burada kalmış olması mümkün değildir. Kaldı ki Ahmed Eflâki'den daha önce kaleme alınan ve verdiği bilgilerin bir kısmı ona kaynak olan Sipehsâlar, Baha Veled'in Erzincan (Akşehir) da kaldığı süreyi ancak bir yıldan daha fazla olarak kaydeder: "Nihayet Tanrı'nın takdiri ile Bahaüddin Veled hazretleri Hicaz'a gitti. Hicaz'dan Şam'a uğrayıp, Erzincan'a geldiler. Sultan Alâeddin'in halası olan Tac Melek Hatun'un İsmetiye Hanikâhına indiler. Bahtlı hükümdar Fahreddin'in hanımı beğenilen hizmetlerde bulundu ve orada kalmasını rica etti, fakat Bahaeddin Veled kabul etmedi. Çabucak hareket edip Erzincan Akşehirine gitti. Kışı orada geçirdi. Hükümdarın hanımı, Bahaeddin Veled adına orada bir hanikâh yaptırdı. Orada kaldıkları bir yıldan fazla süre içinde melike, Bahaeddin Veled'in ihtiyaçlarını sağlıyordu. Bahaüddin Veled, oradan sonra Rum'a hareket buyurdular ³⁶.

Görülüyor ki iki kaynak arasında yıl meselesinden ayrı olarak "medrese" ve "hanikâh" (tekke) olduğunda da farklılık mevcuttur. Beri tarafta eski kayıt ve kaynaklarda Bahaüddin Veled adına herhangi bir medrese veya hanikâh kaydına rastlanmaz. İhtimal ki, her iki müellif de bu bilgiyi, dönemlerde halkın herhangi bir dinî binaya isnat ile söylediğini eserlerine bu şekilde yansıtmışlardır ³⁷. Ama her iki kaynakta Bahaeddin Veled'in Erzincan'da kalışına hadiseler eklenerek

36 Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri*, nşr Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, C.I, M. I/17-18.

37 Feridun bin Ahmed-i Sipehsâlar, *Mevlâna ve Etrafındakiler*, -Risâle- nşr. T. Yazıcı, İstanbul 1977, s. 22.

değnilmesi, onun Erzincan'a uğradığını ve bir müddet kaldığını kesin kabul etme gereğini ortaya kor³⁸.

ç. *Behram-şah ve Genceli Nizamî :*

Melik Fahrüddin Behram-şah, zamanının en akıllı, erdemli olan ve ahlakî yönüyle velîler mertebesine çıkarılan hayırsever Türk büyüklerindedir. Kendi toplumu ve askerî çevresinden başka; herkesin iyiliğini düşünen, ilme gerekli değeri veren ve âlimleri koruyan bir insandı. Tarihî kaynaklar, onun faziletlerinden bahsetmiş ve hükmü altındaki bölgenin kültür seviyesini üst safhalara vardiıran bu kişiyeye karşı müstesna bir mevkii tanımışlardır.

Genceli Nizamî'nin "Mahzen ul-Esrâr" adlı eserini ona sunmasındaki keyfiyet de, Behram-şah'ın ilim adamlarına verdiğı değeri en güzel bir biçimde ispat etmektedir³⁹.

Mahzen ul-Esrâr (Sırların Hazinesi) da yazarın şair gücünden ziyade, onun şeyh edâsı içinde ahlâkçı fikirlerinin samimi duygularını okuyucuya telkin ettiğı görülür. Nizamî, eserini Behram-Şah'a bizzat takdim etmek istemiş olmasına rağmen, o zamanki askerî hareketlerin mani olması sebebiyle yollar tehlikeli olduğundan Erzincan'a gelememiş; sadece kitabın kendisini gönderebilmiştir. Erzincan Mengücek sarayının şairlerce yurt tutulduğundan haberdar olan Nizamî, kendisinin diğlerlerinden daha üstün olacağı güveni içinde: "Rum'u alan ve Abaza'yı tutan" Behram-şah'a hitap ile "... onlar, Erzincan'daki şairler, Nizamî'nin huzurunda (ancak) hesap verecek (seviyede) kimselerdir" demekte ve kendisinin "sözden örülü keskin kılıç sahibi" oluşunu, "karşısına çıkanların kafalarını (edebî güçle) uçurabileceğini" vurgulamaktadır⁴⁰.

400 / 0 Şahnâme (Firdevsî'nin eseri) eski ocaktan dökülmüş bir altın, bu Mahzen-i Esrâr yeni denizden çıkmış bir inci gibidir, o sultan Mahmud Gezne'de

38 Tahsin Yazıcı, *Ariflerin Menkıbeleri*, -Önsöz-, s. 37-38.

39 1946 yılında "Şark Klasikleri" arasında neşredilen eser (*Mahzen-i Esrar*, Çev.: M. Nuri Gencosman, M.E.B. Yay. 1946, Ankara), ayrıca 1951'de yapılan bir çalışmayla tekrar değerlendirilmiş (Azerbajan Şairi Nizamî -800. yıldönümü münasebetiyle-, M. Emin Resulzâde, M. E. B. Yay. 1951, Ankara) 1960'ta ise Bakü'de Alizâde tarafından ayrıca bastırılmıştır. Eser 2263 beyitlik olup H. 559 Rebi'ül-evvel 24'ünde / 20 Şubat 1164-Cuma (M. E. Resulzâde) yazılmaya başlamış (M. E. Gencosman H. 580'den sonra diye kayıt komuş; Mahzen-i Esrar, s.6 -Önsöz-) ve kendi ifadesiyle Rebi'ül-evvel ayının 24 üncü günü H. 582'de bitirilmiştir. (Mahzen-i Esrar, s. 152). Eserin Behram-şah'a ithaf ediliş (sunuluş) senesi 1178 (H. 574) olarak gösterilir. (Houstma, Dynastie, s. 279; F. Sümer, "*Mengücekler*" İA.

40 M. E. Resulzâde, *Nizamî*, s. 50.

bayrağını dikti, bu Behram-şah Rum diyarında sikkeye adını yazdı ⁴¹.

Şahsiyetinin genel hükümlerini yukarıdaki açıklama ve alıntılardan çıkarabileceğimiz Behram-şah normal yaş süresini doldurarak sükûn ve rahat içerisinde vefat etmiştir (1225). Onun ismine izafeten iki ayrı mezar sözkonusu edilmektedir. Biri Kemah'ta bulunup "Behram-şah Türbesi" diye anılır. Ancak, bunu tescil edecek hiç bir orijinal kitabe kaydı mevcut değildir. Diğeri ise yine "Behram-şah" diye halk arasında söylene gelen ve bugün için hiç bir kalıntısı bulunmayan Aşağı Ula köyündeki türbedir ⁴². Behram-şah'ın Erzincan'da ikâmet ettiği gerçeğinden hareket edilirse onun Ula köyü arazisinde kalan mevkideki yerde meftun olduğunu söylemek mümkündür.

3-Mengücek / Kemah Yöneticisi Selçuk-şah:

Yukarıda zikredildiği gibi, Behram-şah Erzincan'ı payitaht edinip buray yerleştiği zaman, oğlu Selçuk-şah da Kemah'ta bulunmuştur. Behram-şah'ın ölümünden sonra II. Dâvud-şah'ın Erzincanla birlikte Kemah'ın da sahibi olması, büyük kardeş Selçuk-şah'ın önceki bir senede öldüğünü ortaya koymaktadır.

Selçuk-şah'a ilişkin bilgiye Kemah'ta bulunan Melik Gazi Türbesinin bir kitabesinde ⁴³ ve bu bilgiyi de ihtiva eden aslı kayıp bir vakfiye suretinde tesadüf edilir. Her iki kaynakta da Selçuk-şah, Selçuklu soyunun ve Mengücek soyunun ögüncü olarak anılır. Zira o Behram-şah'ın II. Kılıç Arslan'ın kızı olan zevcesinden doğmuş olmalıdır ⁴⁴.

Selçuk-şah'a ait H. 587 (Ramazan ayı ortaları / 1191 Ekim başları) tarihli vakfiye Kutbu's Sâlikin (Salıkların ileri geleni) ve Mürşidü't Talibin (Dileğenlerin yol göstericisi) olarak vasıflanan Şeyh Şemseddin Emir bin Şeyh Hasan bin Şeyh Ali tarafından yazılmış; Seyyid Şerif bin Seyyid Yahya, Hatib Abdul-Ahad bin

41 Nizami, *Mahzen-i Esrar*, Çev.: M. N. Gencosman, (3. bsk.), Ankara 1964, s. 35-39.

42 Erzincan'ın batısında bulunan merkez köylerden biridir.

43 Adı geçen türbe ve kitabe hakkında tafsilât için bkz. bu eserde ileriki bir bahiste ele aldık.

44 Ali Kemalî, age. ,s. 54, 242; Rafet Yinanç, *Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti*, TAD., C. VIII-XII, Sayı: 1+23, s. 18; Rahmi Hüseyin Ünal, *Monuments Saguqides de Kemah* (Anatolie Oriantele), Extrait de la Revue des Etudes Islamiques, Annee 1967 / Paris 1968, s. 160.

Abdus-Samed, Abdul Mumin bin Hâce Hüsameddin ve Hâce Hamid bin Cemaleddin ve Müderris Mevlâna Lâtîfi bin Taceddin ile adları verilmeyen başkaları da tanıklık etmişlerdir. Vakfiyede Selçuk-şah'ın Kemah kalesi civarında ve Fırat kıyısında Darü'l-aceze (Düşkünler evi/ bugüne hiç bir izi kalmamıştır) yaptırdığı, burada yoksullar ve kimsesiz ihtiyar mücahidlerin oturacağı, bunların huzur içerisinde yaşamaları için ırmak kıyısında sınırları belirtilen arazinin geliri ile Kemah'ta inşa ettirdiği hamamın gelirleri ve şehirdeki 40 Ermeniden alınan eziye gelirini, ayrıca Kemah dolaylarındaki Ermenik ve Bargusir köylerinin bütün gelirlerini inşa ettirdiği bu düşkünler evine tahsis edildiği ifade edilir.

Hülasa bu vakfiye sureti Selçuk-şah'ın imaretçi vasfını, Kemah'ta köklü bayındırlık hareketlerine bu asırlarda devam olduğunu ve buranın mühim şahsiyetlerini barındırdığını ihtiva etmesiyle önem kesbetmektedir⁴⁵.

4. Alaeddin Dâvud-şah / 1225-1228

Behram-şah'tan sonra Dâvud-şah, Erzincan-Kemah varisi olduğunda, diğer kardeşi Muzaffereddin Muhammed (Mehmed) de Şemin Karahisar (Köğonya) bölgesinin idaresini ele almıştır. Selçuk-şah gibi bu iki kardeşin durumuda henüz babalarının sağlığında belli olmuş olabilir.

Gerek o yıllarda belirgin bir safhaya varan politik gerilimler ve siyasî şartlar ve gerekse Dâvud-şah'ın kişiliğinden dolayı hüküm sürdüğü üç sene gibi kısa bir süre bir hayli hadiselerle doludur.

a) Edebî / Kültürel Şahsiyeti :

Kendisi hakkında yazılanlar onun ilim adamlığına ve ilmî çalışmalara çok değer veren bir kimse olduğunu belirtirler⁴⁶. Edebiyat, felsefe ve tarhte önemi haiz konuların sunulduğu, tıp sahasında adeta babasının bir devamı; gelişmekte olan ilim geleneğinin zirveye vardırımında çaba harcayan bir öncüdür o.

45 Rafet Yinanç, a.g.m., s. 18-19.

46 *İbn Bibi*, s. 344-345.

Çağın unlu tıp bilgini Muzaffaküddin Abdullâtif Bağdadî Mengücek ülkesine davet edilmiş ve sarayda bir zaman konuklanmıştır. Bu bilgin yapmış olduğu tıbbî çalışmalarına karşılık üstün bir mertebede tutulmuş, yüksek derecede maaş almıştır. Davud-şah'tan gördüğü ilgiye karşılık, yazmış olduğu bir eserini ona ithaf eden Bağdadî, onu öğücü beyanlarda bulunmuştur ⁴⁷. Öte yandan, Ahmed Eflâki, Alâeddin Erzincanî adlı bir tıp âliminden de bahseder ki; Kılıç Arslan'ın tedavisinde vazifede bulunan bu zat hakkında ileri bir konuda bilgi verilecektir.

Her çeşit ilmî gelişmelere saygı duyan ve bu meyanda faydalarda bulunan Dâvud-şah, aynı zamanda şairliği olan bir kimsedir. Tahtı elinden alınıp Ilgın'da mecburî ikâmette bulunduğu sırada Sultan Alâeddin Keykûbad'a yazdığı kinayeli şiirinin bir kıtasını İbn Bîbî nakletmektedir ⁴⁸.

"Şâha dil-i düşmenân zitû bâ derd es
Ruhşâre-i düşmen ez nesib zerd es
İnsâf ki vucûd-ı sad gussa merâ
Der mülk-i tû âb germ u nân serd est" ⁴⁹

b)Siyasî Tavrı :

II. Dâvud-şah'ın ilmî ve edebî şahsiyeti mühim bir mevkiî işgal etmekle beraber, ülkesinin siyasî yönetiminde başarılı olmamış, devraldığı hükümdarlığı babası gibi maharetle sürdüremiştir.

1220 senelerinde ülkeleri Moğollar tarafından işgal edilen Harizmliler, Celâleddin Harzem-şah zamanında Anadolu Selçukluları için mühim bir mesele teşkil etmekte ve Sultan Alâeddin bu tehlikeye karşı hayli hassas olmak gereği inancındaydı. Komşu ülkelerle (Eyyûbiler vs.) dost olmak çabası yanısıra, kendisini metbu tanıyan beyliklerin durumunun kuşku vericiliğini halletmek gereği duyulmuştur.

⁴⁷ İbn Ebî Usayb'l'a, *Tabakat ul-Ettibbâ*, Kahire 1299, s. 207 ve İbn Şâkir, *El-Vafl II*.

⁴⁸ İbn Bîbî, s. 358.

⁴⁹ Ey şah, dertlidir düşmanlarının gönlü senden
Sarımışlardır yanakları korkularından
İnsaf et ki, bedenim yüz dertedir
Senin memleketinde sıcak ve ekmeğ soğuk

Dâvud-şah, hükmettiği bölgelerin civarlarında gelişen politik konuları ülkesinin geleceği için gerçekçi değerlendirmelere tâbi tutmak ve çözümler aramak yerine, aksine menfi bazı tutumlar içine girmiş; üst yöneticilerin bir kısmının Anadolu Sultanına bağlı kalmak tekliflerini hakkıyla muhakeme etmek bir yana, onlara haksızlık ederek bazısını hapsedirip, bazılarını da öldürmüştür. Gerçi devrin iktidar zümreleri arasında nasıl ilişkilerin olduğu ve onları etkileyen saiklerin neler olduğunu köklü olarak bilmek imkânı olmasa da; Dâvud-şah'ın yersiz hareketleri neticesinde bürokrasi arasında klikleşmeler olduğu anlaşılmaktadır. Ona tahammül edemeyen Mengücek beyleri Aâeddin Keykûbad'a başvurmak zorunda kaldılar. Bu durum karşısında Sultan, Erzincan'a elçi göndererek Dâvud-şah'tan hapsedilen kimselerin serbest bırakılmasını ve varlıklarının tekrar iadesini ister. Dâvud-şah çeşitli korku ve vesveseler içinde gelen emri fazlasürüncemede bırakamayıp, istenileni yapar. Bu beylerin bilahare sultanın yanına varmalarından sonra, onlara emirlik ve iktâ verilmesi hususunda emir çıkartılır. Durumun giderek kendi aleyhine gelişmesinden kuşku duyan Dâvud-şah, çeşitli hediyelerle birlikte Kayseri'ye gider. Sultan da onun hareket haberini alınca bir gün öncesinden Dâvud-şah'a hasca mihmandarlarını göndermiş; ertesi günü bizzat kendisi onu merasimle karşılamaya çıkmıştır.

Alâeddin Keykûbad'la karşılaşan Dâvud-şah atından inerek el öpüp yapması gereken saygı işlemlerini yerine getirir. Karşılığında sultan da onu ağırlamakta hiç bir kusur etmeyip, birlikte Keykubâdiye sarayına giderek Dâvud-şah adına hazırlanan atlas ve ibrişimden yapılmış otağa onu yerleştirir. Misafirlğin dördüncü gününde Sultan, tâbiyet nişanesi olarak Dâvud-şah'a murassâ bir kemer, mücevheratlarla bezeli bir külah, altun işlemeli bir cübbe, altun takımlarla bir at ve 10.000 dinar altun ihsan eder. Ayrıca maiyetinin masraflarının karşılanması için de 2.000 koyun, 2.000 yük buğday, 5.000 yük arpa, 200 yük meşrubat; mum, şeker ve diğer başkaca masraflara mukabil de 200 akçalık beratlar yazılıp divana gönderilir.

Her iki taraf erkânlarıyla birlikte Meşhed düzlüğüne gidip orada eğlenirler. Ertesi gün Alâeddin Keykûbad, Dâvud-şah'ı kabul ederek tercüman Sâdeddîn Köpek tarafından kaleme alınan bir ahd-nâme'yi kendisine sunar. Bu ahd-nâme'de Dâvud-şah'ın Sultan'a bağlı kalması, sair düşmanlarıyla dostluk kurmaması,

başkalarının kışkırtma ve tezahüratlarına aldırış etmemesi ve buna mukabil Sultan'ın askerlerinin de onun memleketine tecavüz etmeyecekleri garanti veriliyordu. Eğer Dâvud-şah bu şartlara uymazsa gereken cezanın verileceği bildiriliyordu. Ahd'le pekiştirilen tâbîlikve metbûluk şartlarının hallinden sonra on gün daha Kayseri'de kalan Dâvud-şah, Erzincan'a, Alâeddin Keykûbad da Akdeniz sahillerine doğru hareket eder.

Fakat Dâvud-şah, dönüşünden sonra maalesef siyasî konularda kararsız olan ya bir şahsiyet yapısının verdiği becerisizlikle çevresindeki üç-beş ileriye göremeyen kimselerin de etkisiyle yanlış politika güdüp, Sultan'a karşı menfî davranışlarda bulunmuştur.

Kendisinden başka, Alâeddin Keykûbad'a karşı cephe almaya davet ettiği ilk kişi Erzurum Meliki Cihan-şah'tır. Keykûbad'dan sonra Anadolu'nun en güçlü insanı olarak Ahlad ve Cezire hükümdarı Melik Eşref'i gördüğü için, onun yanında yer almayı yeğlediğini, aynı şekilde Cihan-şah'ın da böyle hareket etmesini istemektedir. Yazdığı mektupta "Sultan'dan çok güzel muamele gördümse de hanedanıma mensup büyük emirler onun hizmetine girip aleyhimde bulunmaktadır. Sen onun amcazâdesi olmakla beraber, senin davetine de saygı göstermeyecektir. Bu sebeple ben bu kış gizlice asker toplayacağım. Sen de memleketini korumak istersen birlikte hareket edelim" diyordu. Bu maksatla uğruna atlar, av kuşları, kıymetli kumaşlar ve güzel çengi çalan -şarkıları ve nûkteleri seyircileri mesteden- bir kadını hediye olarak Melik Eşref'e gönderip yardım talebini bildirir. Aynı şekilde yine çeşitli hediyelerle birlikte Celâleddin Harzem-şah'a ve sonra zorbalıklarıyla ün salan İsmailî mezhebinin başkanı Alâeddin Nevmüslüman'a da elçiler gönderir. Hatta bu tür ilişkiler içinde İsmailîlere, onlar için de çok önemli olan Kemah kalesini peşkeş çekecek kadar ileri gitmiştir.

5. Erzincan - Kemah Mengüceklerinin Sonu / 1228

II. Dâvud-şah, belki de kendini Selçuklular gibi köklü bir ailenin hükümdar evlâdı olmasının gururu içinde ve çevrenin çeşitli kışkırtmaları neticesinde

Alâeddin Keykûbad'ın gölgesi altında kalmaktan imtina etmiştir. Fakat başkaldırışına destek bulur umudu içinde yaptığı girişimler boşa çıkmış, yardımını istediği hükümdarlar daha itidalli davranmak gereğini duymuşlardır. Saltanatının kendine kalması açısından en şanslı olan Dâvud-şah iken, kararsız politikası yüzünden en zararlı da yine o çıkmıştır.

Bilhassa Doğu siyasetinde hayli hassas davranan Sultan Alâeddin Keykûbad, Dâvud-şah'ın yapmış olduğu şeyleri devamlı haber almaktadır. Bu beyliğin ortadan kaldırılıp, yönetici hanedanlığın baştan uzaklaştırılması ve ülkeyi merkeze bağlamak zorunlu hâle gelmiştir. Dâvud-şah kuşku ve karamsarlıklar içerisinde son bir kez daha Sultan'la anlaşma yolunu ararsa da sonuç vermez. Hatta Melik Eşref'in gönderdiği Hacı Ali taifesinin arabuluculuk için giriştikleri (ki bu arada Dâvud-şah'ın oğullarını Sultan'a rehin bırakıp bu teklife binaen meseleyi hemen hemen düzeltebilecek bir duruma getirmişlerken) de neticede hep boşa gitmiştir.

Sultan, Mengücekler üzerine yapacağı seferi ilkden gizli tutup, Erzurum üzerine yürüneceğini şayiasını yaydırır. ancak, ordu Sivas'tan Erzincan üzerine sevk edilince mesele anlaşılır. Şehir ve çevre kaleler muhasara edildiği sıralarda Dâvud-şah onunla görüşmek isterse de kabul edilmez. Esir edilip tutuklu muamelesi görür. Kemah kalesindeki askerler karşı koymayı denemişlerse de Dâvud-şah'ın esir edilmesinin etkisiyle direnmeden vazgeçerek kaleyi teslim ederler. Böylelikle Erzincan-Kemah yörelerinin bütün kaleleri muhasara edilip, 10 İkinci Teşrin 1228 (10 Zilhicce 625) tarihinde Mengücek Beyliğinin bu ana kolu nihayete erdirilmiştir.

Sultan Erzincan'dan Erzurum'a gitmeyip Konya'ya yönelir. Bu arada Kögonya (Şebîn-Karahisar)'nın alınması için de, komutanlarından Mübarizeddîn Er-Tokuş'u gönderir. Şebinkarahisar'ın hâkimi Melik Mübarizeddîn direnmenin boşuna olacağını anlayıp ikta verilmesi karşılığında kolaylıkla teslim olur.

Sultan Sivas'a vardığında, Mengücek mıntıkasına oğullarından Gıyaseddîn Keyhüsrev'i gönderir; onun yetiştirilmesi ve bölgenin düzenli idaresini temin için de bir miktar askerle birlikte Er-Tokuş'u⁵⁰ atabeg olarak tayin eder.

Alâeddin Keykûbad, II. Alâeddin Dâvud-şah'ın soyuna hürmeten ve

akrabalıklarını nazarı dikkate alarak, onu aşırı bir cezaya tâbi tutmaz, ancak kendisini ailesiyle birlikte Iğın (Akşehir)'a gönderir. Artık hayatının sonuna kadar (1252 ?) orda kalacaktır. Adı belirtilmeyen ve günümüze gelmeyen bir yazma eserde "Erzincan'dan öte geçede Bey Arkı (Bey Tahtı) derler Sultan Melik Fahreddin'in oğlunun ve hatununun vakfidir. Mercan deresinden akar, ruhları şâd ola. Bu kadar pambuk, bahçe, bostan, 100 adet karye tarlası suvarılır, meşhur hayrattır." ibaresine tesadüf edilmiştir.⁵¹

II. Alâeddin Dâvud-şah'ın Iğın kasabasında hangi sene içinde öldüğüne dair kesin bir mâlumata biz tesadüf edemedik. Orada kaldığı sürece edebiyatla uğraşmış, şiirler yazmıştır.⁵²

6. Mengücek - Şebın Karahisar Yöneticisi Mehmed (1225 - 1228)

Muzafferüddin

Babalarının ölümünden sonra Şebın Karahisar⁵³ hâkimi olan Muzafferüddin Mehmed'in de kardeşi II. Dâvud-şah gibi iyi yetişmiş, ilmî seviyesi olan bir kimse olduğuna kuşku yoktur. Mübarizeddin Er-Tokuş, Şebın Karahisar kale ve civarlarını fethede geldiği vakit, kalenin anbarları zahire, sarnıçları su ile dolu, yağ,

50 Daha evvel I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kölesi ve yakın adamlarından olan Er-Tokuş, çeşitli muvaffakiyetlerde bulunmuş ve Antalya'nın yönetice valisi olmuştur. Hangi tarihte vefat ettiği meçhuldür. Isparta iline bağlı, onun adına izafeten konulan (M. 11921) Ata Beğ nahiyesinde Ata Beğ Medresesi mevcuttur (621. 1224). İ. Hakki Uzunçarşılı, *Kitabeler II*, İstanbul, 1347/1928, s. 223.

51 Ali Kemali, s. 320.

52 II. Dâvud-şah ve Mengücek Erzincan-Kemah kolunun inkırazı hk. bkz. İbn Bîbî, s. 354-358; İbn-ül Esir, XII, s. 185-186; İbn Şeddâd, *A'lâk al-hanra*, s. 646; Abu'l Farac, s. 525-527; Müneccimbaşı (H.F. Turgal Çev.), s. 47-48; C. Cahen, *Os. Önce And. Türklere*, 135; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 351-357; *Selçuklular Zamanında Resmî Vesikalar*, s. 96; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 65-66; A. Şerif Beybu, *Erzurum*, s. 50; A. Cemal, *Vilâyetlerimiz (Bursa)*, İstanbul, 1932, s. 20; N. Sakaoğlu, s. 58-63; Harbert Jansky, *Alâeddin Keykûbud'un Emniyet Politikası*, Z. V. Tugal'a Armağan, İstanbul, 1955, s. 118.

53 Anadolu'da bulunan bir çok Karahisar'dan biri de eski adı Köğonya olan Şebın Karahisar'dır. Uzun seneler Erzincan'a bağlı olarak gelmiştir. Diğer mühimlerinden biri de Karşehir civarında olanıdır. Bu da yine Mengücekoğullarıyla olan ilgisi sebebiyle "Behramşah Karahisarı" diye anılmaktaydı.

bal, şeker, tuz ve odun gibi ihtiyaç maddeleri mevcut idi. Fakat bu Melik, mücadelenin anlamsızlığı sebebiyle Atabeğ Er-Tokuş'a haber iletip, Sultan'a teslim edeceğini, bunun karşılığında aile ve çevresinin geçimleri için iktâ verilmesini istediğini söyler. Sultan Alâeddin durumu müsbet olarak değerlendirmiş, kendisine Kırşehir'i muaf ve müsellemler bir iktâ olarak veren menşûru hil'at ve hediyelerle beraber ona gönderir. O da oğullarıyla birlikte Sultan'ın elini öptüktenve ondan ikramlar gördükten sonra Kırşehir'e hareket etmiştir. Bu kentte kendisi, oğulları olan Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş, Nasreddin Behram-şah vs.evlâtları daima Selçuklu ileri gelenleri tarafından hürmet görmüşlerdir. İbn Bîbî'nin bir rivayetine göre, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Melik Muzafferüddin'in kızını istediği zaman; onun ahlâkî yönünün bozuk ve runûd (ayak takımı) un hayatını yaşamasından dolayı "bizim hânedânımıza lâyük değildir" demek cesaretini göstermiştir⁵⁴. Ne var ki Sultan'ın baskısı ve çevrenin uyarıcı ısrarları neticesinde bu izdivacın olmasını önleyememiştir.

Melik Muzafferüddin'in Kırşehir'de bir medrese yaptırdığı söylenir⁵⁵. XIX. asır sonlarına kadar bu medresenin kapısı yerinde durmaktayken, sonradan Alâeddin Camii'nin tamiratında kullanılmış; sair kalıntılar ise halk tarafından götürülüp sivil inşaatlarda harcanmışlardır. Söz konusu medrese M. 1246 tarihini taşımaktaydı.

Melik Muzafferüddin'in oğullarının Selçuklu devlet siyasetindeki etkinliklerine Cami'üd-Düvel'de (vrk.393) yer verilmektedir. Ayrıca Konya / Kırşehir civarındaki bir kasabanın (Karahisar-ı Behram-şah) Nasirüddin Behram-şah'la ilgili olduğu, bizzat onun burada ikâmet etmiş olmasının mümkün gözükmektedir⁵⁶.

Nasıl ki Kemah'ta bulunan türbelerden birine halk "Melik Gazi Türbesi" diyorsa, Kırşehir'de olan bir türbeye de aynı adı vermiştir. C. Hakkı Tarım, türbeyi anlatırken şu tanımları yapar: "Bu bir kümbettir ve Türk çadır tipi

54 İbn Bîbî, s. 361-363.

55 Halil Erdem, *Kayseriyye Şehri*, s. 53-n. 2, "Kırşehir'inde Muzafferüddin bin Behramşah'ın nâmına olarak II. İzzeddin Keykâvus zamanında inşa olunan güzel bir medrese vardır. Bu medresenin yıkılışı hakk. Bkz. C. H. Tarım, *Kırşehir Tarihi*, İstanbul, 1938, s. 52-53.

56 O. Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri II*, Belleten, XII. Sayı: 45, 1948, s. 66.

turbelerine güzel bir misal teşkil eder. Türbe, Muzafferüddin'in ölümü ardından, eşlerinden birisi tarafından yaptırılmış olmalıdır. Tarihsiz kitabeden anlaşıldığına göre türbenin üstü aynı zamanda dârül-ilm'dir. Burada Hanefî ve Şafîî bilgînler okuyacaklar, ilmî tedkikatlar yapacaklardır. Bu da Muzafferüddin Mehmed'in bir ilim âşığı olarak öldüğünü gösterir" ⁵⁷.

C- DIVRİĞİ MENGÜCEKLERİ

Divriği Mengücekleri, siyasî faaliyetlerinden çok Divriği'de inşa ettikleri cami, medrese, hastahane ve türbeleriyle tanınmıştır. Divriği Mengücekleri hakkında edinilen bilgiler daha çok yaptıkları eserlerin kitabelerine ve günümüze kadar intikal eden sikkelere dayanılarak elde edilebilmektedir.

Divriği'nin tabiat şartları, hem onların yayılmalarına, hem de çevredeki beylik ve devletlerin onları hâkimiyet sahasına girmesine mâni olmuştur. Mengüceklerin Erzincan ve Şarkî Karahisar kollarına son veren Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykûbad, muhtemeldir ki bu endişeler sebebiyle Divriği'ye müdahale etmek istememiştir.

Divriği Mengüceklerinin ilk beyi İshak'ın oğlu ve Mengücek'in torunu Süleyman'dır. Babası İshak'ın 1142 yılında ölümünden sonra Divriği'de bağımsız olarak hüküm sürmeye başladı. Gerçi Mengücek Gazi ve oğlu İshak hakkında da Divriği hükümdarı unvanı kullanılmakata ise de bu durum beyliğin zaman zaman Kemah ve Divriği'den idare edildiğini gösterir ⁵⁸. Divriği'de Süleyman adına Hiç bir eser yapılmamış olması onun pek faal bir hükümdar olmadığı intibasını uyandırmaktadır. Ölüm tarihi de belli olmayan Süleyman'ın yerine oğlu Şahinşah geçmiştir. Divriği kale camii'nin bânisi olan Şahinşah hakkında bu camii'nin kitabesinde şöyle denilmektedir : "el-Emir el-İsfehala el-Ecel Sefüddünya veddin Ebu'l-Muzaffer Şahinşah b. Süleyman b. Emir İshak..."

Şahinşah hakkında Divriği Ulu Camii yanında yaptırdığı türbenin

57 C. H. Tattm, a.g.e., s. 51.

58 Necdet Sakaoğlu, a.g.e., s. 71; İbnü'l-Esir, XII, s. 441; İbn Bibî, s. 290-291.

kitabesinde de : "Gazilerin hâmisî, İslâm sınırlarının koruyucusu, fakir, zayıf ve mazlumların sığınağı, kâfir ve dinsizlerin kökünü kazıyan..." gibi yüksek sıfatlar kullanılması onun büyük bir ihtimalle Sultan Kılıç Arslan ile beraber seferlere iştirak ettiğini gösterir. Kitabede ayrıca "Ebu'l-Muzaffier Şahinşah b. Süleyman b. İshak b. Gazi Şehid Emir Mengüçük" ibaresiyle de hanedanının seceresi verilmektedir. Şahinşah'ın beyliğinin başına geçiş tarihi de kesin olarak belli değildir. Ancak Kale Camii kitabesinin 576 (1180) tarihini taşımasına bakılarak bu tarihten önceki yıllarda Divriği'de hüküm sürmeye başladığını söylemek mümkündür. Divriği'de yaptırdığı türbe ise 592 (1196) tarihlidir ⁵⁹.

Şahinşah'ın bastırıldığı üç sikke günümüze intikal etmiş ve iki tanesi Ahmed Tevhid tarafından yayımlanmıştır. ⁶⁰ . Bu sikkelerden birinde II. Kılıç Arslan'ın, ikincisinde de Rükneddin Süleymanşah'ın adı vardır. Muhtemelen 1197-1198 yıllarından sonraki bir tarihte ölen Şahinşah'tan "Katilü'l-kefere ve'l-müşrikîn" olarak bahsedilmesi, onun hristiyanlarla cihad ettiğini gösterir. Şahinşah; yoksul, öksüz ve mazlumların hâmisiydi.

Şahinşah'ın İshak ve Süleyman adlarında iki oğlu vardı. Süleyman'ın adı kitabelerde geçmektedir. Fakat İshak'ın adı ise 645 (1247) tarihli Karatay Vakfıyesinde şehitler arasında zikredilmektedir ⁶¹.

Şahinşah'tan sonra yerine oğlu Süleyman geçti. Adına oğlu ve torunu tarafından yaptırılan eserlerin kitabelerinde ve Ulu Cami Vakfıyesinde rastlanmaktadır. Divriği Kalesi Arslan burcundaki bir kitabe, onun Mengücek beyi olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ancak hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur.

Süleymanşah'ın yerine geçen oğlu Ahmedşah, yaptırdığı değerli eserleriyle tanınan büyük bir beydir. En büyük eseri olan Divriği Ulu Camii'nin kitabesinde onun için "Nâsiru Emîru'l-Mü'minîn Ahmedşah b. Süleymanşah, allah onun saltanatını ebedî kılsın, gücünü artırsın" denilmektedir. Uzun yıllar beyliğinin başında kalan Ahmedşah, Yassıçimen savaşına ve Köseadağ bozgununa şahit

59 Faruk Sümer, *Mengüçükler*; I.A.; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 67; Necdet Sakaoğlu, a.g.e., s. 73-77.

60 Ahmed Tevhid, *Meskkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul, 1321, s. 522 vd.

61 Osman Turan, *Selçuklu Devri Vakfıyeleri*, Belleten, XLV, s. 107.

olmuş ve Moğolların Anadolu'yu istilâ ettiği dönemde Divriği Kalesini onarmak için büyük gayret sarfetmiştir. 1250 yılından önceki bir tarihte ölen Ahmedşah'ın yerine Melik Salih geçti ve Moğol saldırıları sırasında yıkılan kalenin burçlarını tamir ettirdi.

Divriği Mengüceklerinin ondan sonraki beyleri hakkında yeterli bilgi yoktur. İlhanlı hükümdarı Abaka Han 1277 yılında Divriği'ye uğramış, halkın kendisine ilgi göstermediğini ve kalede silahlı abkerlerin bulunduğunu görerek öfkelenmiş ve surları tahrip ettirmiştir. Beylik bu tarihten itibaren tarihe karışmış ve bölge İlhanlılardan sonra Eretnaogullarının hâkimiyeti altına girmiştir ⁶².

Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî Karahisar gibi fethettikleri şehirlerle yetinerek hâkimiyet sahalarını genişletmek istemeyen Mengücekler, şehirlerinin gelişmesi için çalışmalar ve pek çok hayrat vücuda getirmişlerdir. Âlim, şair ve sanatkârları himaye eden Mengücekler, anadolu Selçuklu devletinin himayesinde seçkin bir hayat sürmüşlerdir. İnşa ettirdikleri çok sayıda eserle ilim, kültür, sanat ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmişlerdir. Divriği Kalesi, Kale Camii, Ulu Camii, Darü'ş-Şifâ, Sıtti Melek, Kamereddin ve Kemankeş Türbeleri ile medreseler, Mengüceklerin Divriği'de yaptırdıkları başlıca eserlerdir

62 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 68; Necdet Sakaoğlu, a. g. e., s. 97-100; Faruk Sümer, *Mengücekler*, I.A.

D-MENGÜCEKLER DÖNEMİ SOSYAL,
EKONOMİK, KÜLTÜREL HAYAT VE SANAT ESERLERİ

(ERZİNCAN-KEMAH)

Mengüceklerin hakimiyet sahası Melik İshak ölmeden önce Erzincan, Kemah, Köğonya (Şibin-Karahisar), Akşehir (Erz.), Divriği yörelerini içine almaktaydı.

Selçuklu rejimi altında Doğu Anadolu'daki Saltuklu, Danişmendli ve Mengücekliler hariç, diğer siyasî teşekküller doğrudan Sultan'ın nezdinde sü-başılarda yönetiliyordu. Saydığımız üç siyasî birim ise Melikler tarafından idare edilmekteydiler. Bunlar divanla alâkası olmayan ve doğrudan Sultan'ın şahsıyla muhatap kimselerdi. Merkez yönetimin bir misali olarak kendilerine has divanları vardı. Konya "divan hükümeti"nin kendilerine hiç bir müdahalesi söz konusu olmayan; iç işlerinde tamamen bağımsız hareket etmek selâhiyetine sahiptiler. Öyle ki, asıl Sultan'a herhangi bir şekilde karşı gelmemek şartıyla, Anadolu'nun bazı yörelerinde hâlâ varlık gösteren gayrimüslimlere savaş veya barış yapabilmekteydiler. Ki Mengüceklerin Gürcü ve Trabzon Rumlarıyla olan ilişkileri bunu ispat etmektedir. Aynı zamanda kendi idareleri altındaki vilâyetlerinin düzeni de Melik hanedanlığının elinde olması sebebiyle 1142'de Divriği, İshak'ın bir diğer oğlunun emrinde olarak; Erzincan-Kemah idaresinden organik bağını koparacaktır.

Her melik vilâyetlerine "maliknane" suretiyle ve "muaf ve müselleme" kaydıyla tasarruf etmekte, merkez sultanlığı ve divanlık hazinesine vergi vermelerine dair hiç bir delil yoktur ⁶³. Sadece sultan değişikliği veya olağanüstü durumlarda Konya'ya giderlerse veya Sultan Melik'in arazisinden bir vesileyle geçecek olursa hediye verilirdi. Şu da var ki, sultan değişikliğinde menşurun yenilenmesi işind "peşkeş" adı altında verilen meblağ, sultan hazinesinde önemli bir yekûn teşkil edecek kadar bir önem ve büyüklüğe haizdi.

Gerek "peşkeş"in Sultanlık adına yeterli görülmesi ve gerekse Mengücek Meliklerinin merkezle olan ilişkilerinin (Dâvud'a kadar) gayet düzenli ve itiyatlı olması sebebiyle, beyliğin bağımsızlığı ülke bütünlüğü açısından bir mesele teşkil etmemiştir. ancak, Harizm tehlikesinden sonra, beylik Sultan'a asi duruma düşmüş ve Alâeddin Keykûbad bu bölgeleri tedbir gereğince merkeze tâbi kılmıştır. Bu zamandan sonra Erzincan vilâyeti, Akşehir, Dercan (Tercan), Kemah ve Şebîn-Karahisar kazaları ile (bunlara bağlı kasaba ve köyler dahil) Anadolu'nun yedi ana yönetim biriminden biri olarak Selçuklu Türkiyesine katılmıştır ⁶⁴. Fakat bu tarihten sonra Erzincan yaklaşık dokuz yıl kadar yine meliklikte kalmıştır. Değînildiği gibi, Alâeddin Keykûbad "Dâr un-Nasr" Erzincan'ı oğlu II. Gıyaseddin Keyhhüsrev'e vermiş ve Er-Tokuş'u ona atabeg tayin etmiştir. 1236/37'den sonra Erzincan'da subaşı (vali) ların idaresinde olup, bu kimseler aynı zamanda kendine tahsis edilen merkez ve kaza bölgelerinde çıkacak olan askerî birliklerin de serdari sıfatını taşıyorlardı. Bu valiler savaş zamanlarında merkez ordunun toplanma yerine giderek divan âzasından olan beğlerbeğinin emrine giriyorlardı ⁶⁵.

Aynı zamanda bütün Selçuklu ülkesi vilâyetleri mülkî, idarî ve kazaî olarak idare olunmaktaydı. Vâli (su-başı, serleşker) Türk-İslâm akidelerinen

63 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve Tarihî Tarihî*, s.53-58.

64 Diğer altı vilâyet Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Ahlat ve Diyarbakir'dir. (Bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 476-477.

65 M. Akdağ, a.g.e., gösterilen yer.

birleştirilerek ortaya çıkarılan mirî toprak rejimi içerisinde; mevkisinde olduğu vilâyet veya serdarı bulunduğu askerin sahibi veya efendisi değil; sadece âmirleri, yani bir anlamda memur sıfatında yöneticisiydiler. Bu sistem 1071'den sonra kitleler halinde yerleşik olmaya başlayan göçebe oğuzların Selçuklu Türkiyesi şartları altında tâ ki Süleyman şah zamanında vücut bulmuştu ⁶⁶. Anadolu Türklüğünün bu yeni ülkede temel iktâ sistemini diğer medrese, camii, hanekah, zaviye gibi sair müesseselerle şuurlu bir şekilde desteklenerek Türkleşme-İslâmlaşma hareketlerinde çabuk davranmaları; bu müesseseleri de ayrıca vakıf faaileytleriyle takviye etmeleri sebebiyle Hıristiyan halk, azımsanamayacak bir nüfusa sahip ve hatta iktisadî faaliyetlerde ağırlıkları ellerinde tutmalarına rağmen "azınlık" kaidesi altında Türk toplumuna hizmet etmek durumunda kalmışlardır. Hatta onların iktâ sistemini benimsediklerini bazı hadiselerden anlıyoruz. Yine de ticarî ilişkilerin kendine has kurallarından ve mimarî hayatın bazı aksamından yana ilk zamanlarında Türkler göçebelikten heniz çıkmış iken, bu unsurlar asırlardır bütün yönleriyle intibak ettikleri kentte çeşitli dinî eser ve binalar yapmış, ürettikleri pek çok hasılatın alım satımına kadar her inceliğine vâkıf olmuşlardı ⁶⁷. Erzincan merkezinde XII. asırda Türk nüfusunun Hıristiyanlardan az olmasının sebepleri arasında, Türklerin kendi oba-cemaat hayatına uygun hayvancılığı daha fazla benimsemeleri ⁶⁸ yanısıra, bu şehrin Ermeni Hıristiyan mezhebi Piskoposluğunun köklü merkezlerinden olması ve Türk yerleşmeleri sırasında köy ve kasabalardaki Hıristiyanların kendilerini daha emniyet içinde hissetmeleri için kente göç etmeleri kaale alınmalıdır. Yine Türk muhacereti karşısında Hıristiyanların bu kenti terketmekte ağır

66 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 80; Aynı müell. *Selçuklular Tarihi ve ...* s. 237-238; M. Akdağ, a.g.e., s. 14; Fuat Köprülü: "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kayseri'ye başta olmak üzere Sivas, Harput, Develi-Karahisar, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Lâdik, Hönas gibi mühim askerî merkezlerinde devamlı surette bulunan muhafaza kuvveti; Bu büyük merkezlere tâbi olan civar mıntikalardaki timar erbabı, göçebe kabileler ve diğer askerî kuvvetler o mıntikanın "subaşı"sı (Farsça tercümesiyle "Sor-Leşker") unvanını haiz büyük bir kumandana tâbi bulunurdu. O mıntikalarda mevcut müstahkem mevkiilerdeki daimî kuvvetlerin başında ayrıca kumandanlar vardı ki, şehrin mülkî idaresi ve inzibatı onlara aitti; Fakat bunlar o mıntika "subaşı" sının emri altında idiler". *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 138.

67 1276 Ermeni hadisesinde Erzincan Piskoposu Mar-Sargis (ileride görüleceği gibi) Moğol hanından, Erzincan'ın "iktâ" olarak kendisine verilmesini dilemiştir.

68 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 209-210; M. Akdağ, a.g.e., s. 14.

davranmaları, şehrin yapısı üzerinde öteden beri geliştirdikleri endüstri faaliyetlerinden vazgeçmek istememeleri etkili olmuş olmalıdır. Bu konuda Türkler de, bu tip üretim malzemelerine ihtiyaç duydukları için müsamahalı davranmışlardır. Mengüceklerin ilk olarak başkentini Kemah olmasında karar kılmış olmalarını, buradaki Hıristiyan nüfusun Erzincan'dan az olması ve Türkleşme hareketine bazı açılardan avantajlar tanınmasıdır.

Türk mîri arazi sistemi içerisinde toprak şahsî mülk değil, tasarrufu işleyenlere ait olup, bunlar kiracı veya yarıcı olarak kabul edilirdi. Devletin tayin ettiği kumandan ve savaşta süvari olarak vazife alan askerlere ücret verilmiyor; mîri topraklardan elde edilen gelirlerin belirli bir kısmının vergisi onlara "ikta" olarak tediye edilirdi.

Şehirlerden köylere dek sirayet eden sistem belli bir hiyerarşiseması arzederdi. Şehirlerde idarî sorumlu olarak bulunan Sübaşı, İlbaşı, İğdişbaşı (mahalle yöneticisi) yerine; köylerde Köy Kethüdası bulunurdu. Köylerdeki gençler "ocak" lar teşkili ve başlarında bir "yiğit-başı" yla bu kethüdaya, o da bütün köylerin şehirdeki temsilcisi olan "İlbaşı" na bağlıydılar. Köylerdeki yöneticiler her şeyden önce o köy (veya bir kaç köyün) de bey-cemaat yapı karakterinde olan insanların öteden beri saydığı beylerden olmasının tercih edilmiş olması mantıkîdir. Yine köylerde aslî gelenek ve kaideler kendi aralarında uygulanmasında şehirden ayrı olarak kendilerine has tavırlarıdır. Bu bakımdan aşiret niteliğindeki bu köyler teşkilâtın şehirdekinden daha değişik uygulama noktalarını denemeleri, onlara daha özerk bir durum veya muhteviyat vasfı kazandırmıştır.

Vilâyet bölgelerinde yönetici sıfatında olan "Melik"tir. Ona en yakın olan "Atabeğ" (Erzincan'ın 1228'den sonraki durumu için bu söz konusudur) dir. Daha sonra Sübaşı, Kadı, Şehy-ül-İslâm, Ahibaba, Sübaşı Nâibi, İğdişbaşı gibi unvanlarla anılan zatlar bürokrasinin üst tabakasını teşkil etmekte ve yine ilim ehliyle fütüve ehli adı altında ileri gelenler de bu zümreyi tamamlamaktaydılar.

Özellikle Behram-şah ve oğulları döneminde Erzincan'da ağırlığı olan bir ilim ehlinin varlığı, daha sonraki yıllarda da ağırlığını göstermiş, özellikle Mevlevîlik hareketleriyle kaynaşık bir vaziyet arz etmiştir. Bu kesimin vücut bulup gelişmesinde medrese ve müderrislerin rolünü anlamak için İslâm düşünce yapısını hülâsâ etmek gerekecektir. Biz meselenin bu yönüne değinmeyeceğiz. Ancak, medresenin iktidarla organik bağı olduğu gözönüne alınırsa, Şeyh-ül-İslâm'ın da bu kesimin lideri olduğunu söyleyebiliriz. Müderrislerin bir kısmı "velî" mertebesinde olabildiği gibi, "derviş" (gezici din adamı) de sayılırlardı. Şeyh-ül-İslâm'a tâbi olarak "Danışmedler" de ilim ehli zümresindendirler. Yine ilim ehli sıfatından ayrı tutamayacağımız diğer bir zümre olan "fütuvvet" ehlinin yukarıdaki zümrelerden farkı, esnaf teşekkülü sıfatını da taşımış olmalarıdır. Bunların başkanı ise "Ahi Baba" diye tanınmaktaydı.

Özellikle Türk insanı dinî liderlik pozisyonunda olan Şeyh-ül-İslâm, Ahi Baba, Şeyh, Pîr vb. zevatta herşeyden önce kendini anlaması bâbından Türk unsurundan onlara bel bağlamak zorundaydı. İslâmın tamamen benimsenmesinden sonra da, bu dinin cevaz verildiği pek çok eski Türk töre ve geleneklerinden kopamayan Türk, aynı kültürü paylaşan Türk liderlerinin vasıtasıyla dinî-içtimaî hayatına nizam getirmekteydi. Bunun yanısıra özellikle saray çevresine dil bakımından etkisi olan Arap veya Fars simâlar da (Genceli Nizamî'nin Behram-şah'a sunduğu eserinin Farsça olduğu hatırlanmalı) Türk toplumunun ilgisinden uzak kalmamışlardır.

Şehirlerdeki gibi köylerde de kethüdâ ve yiğitbaşlarından başka veya yine onlarla özdeşen ilim-din ehli temsilcisi (imam), ilim-din-esnaf temsilcisi (ahi) kimselerin varlığı mevzubahistir ⁶⁹. Ayrıca bu sistemle uyuşan tarikat, zaviye, şeyhlik hareketlerinin de özellikle yalnız dinî açıdan köy ve hatta kent toplumundaki eski sahası mühim addedilmelidir.

Erzincan'ın siyasî, içtimaî (sosyal ve kültürel) yönlerinden ayrı olarak,

69 M. Akdağ, a.g.e., s. 22-28; Z. V. Togan, -Giriş- s. 220; O. Turan, İA., iktâ mad.

Selçuklular zamanında ve hatta ondan sonra gelen asırlar içerisinde de Anadolu'nun ileri gelen ticarî merkezlerinden biri olduğunu kita olarak tespit etme imkânı vardır. O dönemler içerisinde iktisadî hayatın temelini teşkil eden faaliyetler azçısından çağdaşı olan kentlerin pek çoğundan geri kalmadığı gibi çoğundan hayli ileridir.

Erzincan'ın her açıdan zirveye ulaştığı dönem Behram-şah dönemine tekâbül eder. Hamdullah Kazvînî'nin 1936 yılı İlhâni bütçesine alınan vergi sıralamasında, Erzincan'ın onbir ileri gelen Anadolu şehri içerisinde ikinci sırayı aldığını kaydettiği XIV. asırda da kentin önemini belirtmesi hakkında mühim bir vesika teşkil eder⁷⁰.

Butun iş hayatı Lonca-Korporasyon ve bu müesseselerin başındaki Ahi Baba (Ahi-Pîr) lara sıkı bir disiplin altında, sanayi mamüllerine kadar hemen hemen halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek üretim ve zanaat faaliyeti vardı. Dinî akîdelere sıkı sıkıya bağlı olan bu esnaf teşkilâtında her meslek türü ayrı ayrı "Pîr"lerin başkanlığında faaliyet gösterirlerdi. Bütün yurttan karşılanamayan sadece lüks eşya ve banqharat türleridir. Ki bunlar da dış ticaret sırasında daha kârlı bir mübadele içerisinde (özellikle baharat Doğu'dan) dışardan alınıyordu. Bu alınan mamüllerin karşılığında Anadolu'dan ihraç edilen mallar kat kat fazla bir kitar arz etmekteydi.

Endüstriyel bir faaliyet olarak Erzincan ve kasabalarında dokunan bez ve perdeler, o dönem zengin ailelerinin her tür zevkine cevap verebilecek bir kapasitedeydi. İşletilen veya üretilen malın ülke içindeki meydan pazarlarında, ticaret hanlarında veya dükkânlarda satıldığı ve maddelerin cinsine göre ayrı ayrı hanların inşa olduğu bilinmektedir.

Köylüler mallarını genellikle açık pazarlara getirmekte, ticarî alışverişi bitene kadar bir kaç gün kentlerde yapılan misafir hanlarında kalabilmekteydiler.

70 Sivas, 700.000 dinar; Erzincan 332.000 dinar; Mardin 236.000 dinar; Erzurum 222.000 dinar; Harput 215.000 dinar; Niksar 187.000 dinar; Kayseri 140.000 dinar; Akşehir (Konya) 135.000 dinar; Ankara 72.000 dinar; Aksaray 51.000 dinar; Niğde 41.000 dinar. O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 126.

Kervansaraylar da, bunların daha gelişmiş veya görevi açısından bazı eklemeleri bulunanlarıdır. Bütün bu han, kervansaray veya açık pazar yerleri devletçe parası maaş veya iltizam şeklinde karşılanan "şahneler" tarafından kontrol ve nizamı sağlamaktaydı. Bu sistemi düzenli yürütülmesi sayesinde dağ köyünden ova yerleşme merkezlerine kadar bütün yerlerin üretici köy insanı elde ettiği hayvanî, ziraî ürünlerini rahatça pazarlayabileceklerinden emin olduğundan; fazla üretim yapmaktan kaçınıyordu. Türklerin, Hıristiyan halkının sanayi faaileytine ve şehir içi ticarete itibar etmemelerine karşılık, emlâk sahibi olmaya önem vermelerinin ayrı bir sebebi olarak da, tarım-ziraat ve hayvan ürünleriyle onlara bağlı dokumacılık endüstrisinin satımında onlardan geri kalmayan bir sanayii çeşidi geliştirmişlerdi ⁷¹.

Şehirler ve milletlerarası ticaretin tamamına hâkim olan Türkler, ülkedeki tarım-ziraat-sanayi ürünlerini diğer Türk ve İslâm kentlerine; Bizans, Trabzon, Rum imparatorluğuna Arap memleketlerine, Güney Rusya (Kıpçak)'ya, hatta Avrupa devletlerine (İtalya vs.) kara ve deniz yollarıyla ulaştırılmaktaydılar ⁷². Anadolu'nun güney, kuzey, doğu, batı istikametlerindeki beldelere vardırılan malların taşınmasında kervanlar yegâne ulaşım aracıydı. Anadolu'nun doğu-bsatı istikametine uzanan kervan yollarının en ünlüsü Antalya ve Alaiye limanlarından sonra Konya, aksaray, Kayseri, Sivas üzerinden Erzincan ve buradan İran-Gürcistan'a gittiği gibi; bu yol Sivas'tan güneydoğuya ayrılıp Malatya, Diyarbektir, Mardin üzerinden Bağdat ve Basra'ya gidiyordu. Eğer mallar tümüyle Bağdat ve Basra'ya gitme hedefini gütmüyorsa, bazen Sivas'tan Divriği'ye yönelmekte ve Eğin üzerinden Malatya'ya varmaktaydı. yine Sivas-Erzincan arasında bulunan Zara, Gercanis (Refahiye) gibi önemli yerleşme alanları anayolun güneye veya kuzeye yönelme noktaları olabiliyordu. Özellikle kasaba ve köylerde ticaret yapan bazı halk tüccarları için bölgelere müsait görülen yüzey şekilleri arasında adeta yollar ağı oluşmuştu. Batıdan gelen tüccarla veya Suriye,

71 M. Akdağ, a.g.e., s. 29-32.

72 M. Akdağ, a.g.e., s. 15, 34; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, nşr E.Z. Karal, Ankara 1975, s. 328, 542.

El-Cezîre, Gürcistan civarından gelen kervanlar Sivas, Erzincan ve Erzurum'da buluşup her üç vilâyetin topraklarından kuzeye giden bir yol bulup Trabzon'a ve oradan da Güney Rusya'ya gidebilmekteydiler.

Haçlı seferleri olduğu zamanlar içerisinde ve sonucunda Ortadoğu (Kudüs'un halkaladığı alan) da ticaret hayli sıklaşmış, etkinliği artmıştı. Bunun yanısıra gelişen gemi taşımacılığının karadaki devamını oluşturan ve Erzincan üzerinden geçip kuzey kara alanlarına varan ticaret yolları işlerliğini en azından sabit bir düzene sokup, belki de eski önemini yitirebilmekteydi. Ancak, Akdeniz'den bağımsız olan kara taşımacılığı her zaman için belli bir işlerlik seviyesinin üzerinde olmuştur. O dönemlerde de Dicle-Fırat (Mezopotamya) bölgelerinde odaklanan merkezlere, İran, Orta-Asya, Çin Adası'nda Anadolu mamülleri karayoluyla taşınabiliyordu.

Anadolu'ya baştan başa kaplayan yollardan aralıksız ve kalabalık kervan kabilelerinin seferlerinde gereken güvenlik tedbirlerinin alınması lüzumu hâsıl olmuştur. Bu sebeple menzil olmaya müsait yerlerde inşa edilen hanlarda, kervan yürüyüşlerinin gece ve gündüz durumları gözönüne alınarak veya uygun mesafelere serpiştirilmişti. Devletle alâkası olan ve mîmarisi yönüyle de takdir toplayan Tercan-Mama Hatun Kervansarayını gibi âbidevî eserler yanısıra, eski yol üzerinde şehirlerden uzak han yıkıntılarının giderek yok olan kalıntıları o dönemlerin hatırasını canlandıran biricik varlıklardır. Büyük kervansaraylar, ticaret yapan kervan kabilelerinin bazen günlerce kalabilmelerine, hayvanlarının bakımını, hastalarının tedavisine karşı yeterli teçizat gücüne sahiptiler. Gerekirse kervan sahipleri eşya ve yüklerinden bir bölümünü burulardaki depolara emaneten bırakabiliyorlardı. İkinci derecedeki hanlarda da acil olan ihtiyaçları karşılayabilecek kapasitedeydiler. Kervan yolunun dağ başı veya geçitlerdeki bazı mevkiilerinde ise, oraya en yakın köyden kişiler kendi çabalarıyla konak inşa edip, belirli ücret karşılığında yolcuların bir kaç saat zaman süresinde bazı ihtiyaçlarını ve dinlenmelerinin bazı kolaylıklar sağlamış olmalıydılar. Büyük kervansaraylarda yapılan harcamalarını karşılanabilmesi

için, yolcular belirli bir misafirlilik ücreti ödüyorlardı. Yine zengin bazı hayırsever kimseler parasız han ve konaklar yaptırmışlardır.

Diğer kentlerde elde edilen çeşitli mallarla beraber, Erzincan'ın dünyaca ünlü bukranları Avrupa'ya ve şarkın ileri ülkelerine ihraç ediliyordu ⁷³.

Öte yandan bukran gibi yerli üretiminin yanısıra, Erzincan, Irak'tan getirilen cam ve âvizeleri kandil yaparak işleyip, iç ve dış piyasalara sürmekteydi ⁷⁴. Alâeddin Keykûbad'ı Kayseri-Meşhediye ovasında yaptığı ziyaret sırasında hediye ettiği koyun, tarım-ziraat ürünlerinden başka; para ve altın işlemeli eşyaların devrin gözlerini kamaştıracak kadar büyük bir değere haiz olmuş olduğunu hatırlatalım.

MENGÜCEKLERE AİT SANAT ESERLERİ VE VESİKALAR

Her milletin sahip olduğu tarihi eserler, o milletin medenî varlığının teşekkülünü anlamakta ve bunların incelenmesi sayesinde elde edilen tarihî-sosyal ilimlerin yaygınlığı sağlandığında, topyekûn insanî tekâmülün ip uçları anlaşılabilir. İnsanın geçmişteki hatıralarının canlılığı, kişinin öz şahsiyetinin kaybolmaması açısından ne kadar önemliyse; bir milletin tarihini ve tarihteki tekâmül seyirinin gözle görülür maddî-manevî unsurlarının bilinmesi de millî şahsiyetin mevcudiyeti açısından o kadar önemlidir.

Mengücekler, içinde bulunduğu çağın ve şartların içerisinde ele alındığı zaman, onların tababete diğer hanedanlıklara nazaran daha fazla değer verdikleri görülür. Bugün için Erzincan'a idarî bağı olmayan ve hakkında yeterli araştırmaların mevcut bulunduğu, bu sebeple bizim ele almak gereği görmediğimiz Divriği'deki Mengücek hanedanlığına mensup kimselerin inşa ettiği eserler, bir devrin en çarpıcı ve şaheser misallerini sergiler Erzincan merkezi

⁷³ W. Heyd, a.g.e., s. 542; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve ...*s. 289; M.Akdağ,a.g.e., s. 34-35.
Bukran: Buharin, bougran; Bir nevi tela=elbise ve duvar kumaşlarının astar işinde kullanılan zamkılı, yünden örülü bez. Saraçlar tarafından da kırpıntılar kullanılıyordu.

⁷⁴ O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve ...*, s. 29.

uzerinde yuku bulur tabii ve beşerî hadiseler hemen hemen bütün mühim âbidevî eserleri ortadan kaldırılmakla beraber, çeşitli kayıtlarda, her yönüyle mâmur bir Erzincan'ın, geçmişin her asrında mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Kemah'taki eserlerin pek çoğu hâlâ gözler önündedir. Selçuklular devrindeki siyasî gelişmesi Mengüceklerin dışında olmakla beraber, Tercan'da bulunan eserlerin varlığı Erzincan'ın bugünkü medenî tarihi bakımından kıvanç verici hoş bir hadisedir.

Şimdi, Erzincan ve Kemah yöresi eserlerini, müteakip bölümde Saltuklu hâkimiyeti içerisinde Tercan'da bulunan eserleri, XII. asırlardan itibaren de kendine has tarihî seyre sahip Eğin ve yöresi hakkındaki mevzulara da ayrıca yer verip, hulâsa edebiliriz.

I- ERZİNCAN'DAKİLER : Bilhassa Mengücek Beyliğinin başkenti olduğundan itibaren büyük kültürel gelişmeler gösteren Erzincan'da dönemin içtimaî ve iktisadî hayatında önemli bir konuma sahip olması sebebiyle Camii, Medrebe, Türbe, Darü'talim, Darülhadis, Kütüphane, Darulhaftan, İmaret, Darüşşifa (Şifahane Maristan= Hastahane) Darussihha, Tabhane, Hamam, Yol, Köprü, Kervansaray, Çeşme, Sebil, Kal'a Su yolu, Bedesten, Çarşı-Pazar vb. gibi mühim kuruluşların hemen hepsinin mevcut olduğu yeryerdendi.

Bunlardan medrese, eğitim-öğretim kurumu olarak önemli yer tutar. Kendine bağlı vakfiyesi sayesinde öğretim üyelerinin (müderris) ve talebelerinin her türlü ihtiyaçları karşılanmakta olup, kadim ilimlerini (matematik, astronomi, geometri, fizik, gramer, tıp, felsefe vs.) ve dinî ilimleri (usul, fıkıh, kelâm) tedrisat etmekteydiler.

a)Melik Fahreddin Medresesi : Adından Fahreddin Behram-Şah'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Tamamen yıkılmazdan evvel eski Ulu Camii avlusundaydı ⁷⁵. Adı geçen camii, Akkoyunlu Erzincan Valisi Gülabi Beğ tarafından

75 Ali Kemali, s. 236

yapılmıştır. Bu zâtın cacmiyi kendisinden evvel yapılmış bir camii temelleri üzerine yeniden inşa ettirmiş olması mümkün, çünkü aynı avlu içerisinde, kendi asrından evvel bir kaç medrese daha bulunmaktaydı. 1530 tarihinde tanzim edilmiş evkaf defterinde ⁷⁶ Hedirge (Haçirge), Vakıf Brastik (Vkf Brastik) ile Ahureuk köylerinin yarısı; Ula, Vağisa (Vağaver), Ahurekrek (Rumekrek) köylerinin bütün malikânelerini içine alan evkafının varidatı 10.359 akça idi. Bu gelirin 20 akçası tedris, 4 akçası talebe, 1 akçası ferraş (müstahdem, temizlik işleri), 3 akçası da tevliyet (vakfın genel organize işlemleri) masrafları için harcanmaktaydı.

Son yüzyılın başlarına kadar kullanılan medrese, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Medreselerin kaldırılmasıyla ilgili kanuna dayanılarak tamamen diğer bir çokları gibi ortadan kaldırılmış, yapı tahrip edilmiştir. O zamanın yetkililerinin duyarsızlığı sebebiyle hiçbir maddî varlığı muhafaza görmemiştir.

b)Erzincan Dârüşşifası : Eski kaynaklardan Erzincan'da da mühim hastahane kuruluşlarının olduğu ve mühimlerinden birinin XIII. asra ait olduğu bilinmektedir ⁷⁷. Erzurum Başvekâlet Arşivi Tıp dosyasında No. 607'de 1843 tarihine ait bir vesikada Erzincan'daki darüşşifanın mevcudiyeti ayrıca teyid edilir. Tarihi ve yaptıranı hakkında kesin bir bilgi verilmemiştir. Evkafı ise sonradan kaydedilmiştir. Bu darüşşifanın bir hekim cihetiyle 1761'de bir başka dinî hizmete tahsis olunduğunun kaydı, o tarihe değin darüşşifa maksadı yolunda mevcudiyetini muhafaza etmiştir ⁷⁸. Bugüne hiç bir izi kalmamıştır.

c)Kaledibi Kümbeti : Eski Erzincan Kalesinin güney duvarından otuz metre altında, bugün oldukça harap bir vaziyettedir.

Kitabesi olmayan bu XIII. asır kümbetinin en eski anonim Türk-Anadolu

⁷⁶ Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri 199, s. 26.

⁷⁷ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", Belleten, XII, Sayı: 4-5, 1948, s. 58.

⁷⁸ A. Süeyl Ünver, *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri*, Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 15,21.

yapılarından biri olması bakımından mühimdir ⁷⁹. Eski kaynakların hiç birinde yapıya ilişkin bilgi verilmemiştir

Belirsiz ve oyulmuş alt yapı üzerine sekizgen gövdeli ve konik-külâh çatılı bir kümbettir. Üst yapısına ait dış kaplama taşları sökülerek estetiği büyük oranda yok edilmiştir. 1970'lerde kapı ve pencerelerinin kenar taşlarıyla, orijinal geometrik süslemelerin oluşturulduğu bir bordürü bulunan mihrabı yerindeydi. Sahipsizlik sebebiyle diğer yapılar gibi eski eser tahripçilerinin elinden kurtulamamıştır. Daha önceden sandukasının olup olmadığını bilemiyoruz. Kubbeye düz bir biçimde geçilmiş ve tuğlayla örülüş kubbenin iç taraf sıvasının bir bölümü henüz sökülmemiştir.

Kumbetin kuzey-batıya bakan kapısı ve doğuya bakan penceresi tahribat sonucu hayli genişlemiş ve hiç bir özelliği muhafaza olunamamıştır. Kime ait olduğu konusunda hiç bir mâlumat yoktur.

ç) *Behram-şah Türbesi* : Aşağı-Ula köyü arazisindedir. Diğer Kaledibi Kumbeti gibi hiç bir kitabesi mevcut değildi. 1960'lı yıllarda orijinali bozulmuş iskelet hâli tamamen yok edilerek moloz yığını haline getirilmiştir.

1900 yıllarında kubbesiz ve harab iken ⁸⁰ son 1939 depreminde daha da perişan olan türbenin halk arasında "Behram-şah Türbesi" diye adlandırılması mânidardır. Hiç bir kitabeyele teyid edilmemekle beraber Kemah'taki bir türbeye de "Behram-şah Türsebi" denilir. Ancak Behram-şah'ın Kemah'ın yönetimini oğluna verip, kendisinin Erzincan'da hüküm sürdüğü göz önüne alınırsa, bu türsenin ona ait olma ihtimali artar ⁸¹.

79 H. Karpuz. *Eski Erzincan'daki Anıtlar*, MD., I, Sayı: 5, s. 6.

80 *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum I*, Coire, 1910, s. 102, not. 2.

81 N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 55-56.

d) *Erzincan Kalesi* : Erzincan Kalesi'nin ne zaman, kimin tarafından yapıldığı veya kalenin gelecekteki asıl bünyesine varmasına temel olacak öncü yapının ilk kez yapıldığı tarihi bilmek mümkün değildir. Bu bir anlamda şehrin kuruluş tarihine kadar da varmak demektir.

Günümüze ancak giriş kapısının bir bölümüyle erzak deposu olarak da kullanılması mümkün gözüken diğer bir bölümü de güneyde son derece harap olan bir duvar kalıntısı kalabilmiştir. Kale özellikle son büyük depremde en büyük hasara uğramıştır.

Kale esas şeklini ve tarzını Mengücekler döneminde almıştır. Bütün sur mangalları yontma taştan yapılmış, XII. asır içinde büyük bir tehlikeye maruz kalma ihtimali olmadığından XIII. asır başlarında bazı yetersizlikleri olmuş bulunacak ki, Sultan Alâeddin Keykûbad tarafından Moğol tehlikesine karşı onarılmıştır⁸². Onun ölümünden sonra Moğolların gelişinde Kale mancınıklarla büyük hasar görür⁸³. Aynı asır içindeki bir depremin de (1284) kalenin yapısı üzerinde etkili olduğu sanılır⁸⁴. XIV. asır içinde kalenin en azından savunmak için yeterli imarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa Mataharten'le ve Eretna ve Kadı Burhaneddin arasındaki mücadeleler sırasında Erzincan'daki kuvvetler yer yer kendilerini iç kaleye sığdırarak savundukları anlar olmuştur. Bu asrın sonu ve XV. asrın ilk yıllarında kale duvarlarının varlığı tespit edilebilmiştir⁸⁵. Ne var ki Mengücek, Selçuklu, Moğol-İlhanlı, Eretna ve Mutaharten dönemlerinde büyük hasarlara uğramasına rağmen, kale 1407/8-1418 tarihli depremlerle çok büyük bir yıkım görmüştür⁸⁶. Nitekim H. 821 (M. 1418) tarihli

82 Hamdullah Mustavli Kazvini, *Nuzhat ul-Kulüb* (Nşr. M. D. Siyâkı, Tahran, 1336), s. 100,114. (den nkl. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s. 72). Kazvini XIV. asır mü ellifi olup (ölm. 1350) Erzincan Kalesi'nin Alâeddin Keykûbad tarafından onarılışını belirten İslâm kaynağıdır. Bu onarım hadisesini daha sonraki müellifler de aynen kaydederler.

83 Abu'l Farac, s. 544.

84 Abu'l Farac, s. 617.

85 Klaviyo "... şehir pek geniş değildir ve kuleli bir duvarla çevrilidir.", s. 71.

86 H. Atsız, *H.858 Yılına Ait Takvîm*, SAD. IV, s. 250.

kale kitabesi buranın adeta yeniden yapıldığı izlenimini verecek kadar açıktır.

"... Allah'dan başka ilâh yoktur. Muhammed (S.A.V.) Allah'ın Resûl'üdür. 821 (1418) senesi, Şaban ayı içerisinde..." denmektedir.

Anılan kitabe kale kapısının iç kesiminde iç sıra taşlar arasında, köşeden beşinci taşa iki satır sülûs celisi durumunda yazılmıştır⁸⁷. Görüldüğü gibi, kitabe konulması gerek görülecek kadar büyük bir hasar olmuştur. Buna rağmen kitabe taşlarının yapının ortalarında değil de, en üst sıralarda yer alması alt temelinin henüz yıkılmamış olduğu zannını vermektedir. Bu senelerde Erzincan valisi Karakoyunlulardan Pîr Ömer idi (1410-1420). Kendisinin başkaca imaretlerine tesadüf edilmesi, onun imarçı bir kimse olduğunu gösterir. Kale bu seneki yeniliğini ancak 39 yıl korumuştur. Zira 1457 yılındaki depremle Erzincan şehri tamamen alt üst oldu ve su altında kaldı⁸⁸. Bu tarihlerden sonra Erzincan Akkoyunluların kesin hâkimiyetinde olup, Akkoyunla valilerinin yoğun imar faaliyetleri neticesinde mâmur hâle getirilmiştir. Ki civar bazı tarihî eserlerin kitabelerinde gösterilen tarihler bu Türk boyunun hüküm sürdüğü senelere tekabül eder. Kalenin tarihine ilişkin mühim ve yoğun ilgilere XVI. asırdan itibaren rastlarız. Sâfer 941 (Ağustos 1534) yılı Kanuni'nin doğu seferine katılan Nasuh-üs Silâhî Makrakçı Erzincan'a geldiğinde buraya ilişkin kısa bir bilgi vermektense başka, kentin minyatürünü de çizmişti⁸⁹. Bu minyatür Erzincan'ın ilk şehir plânı olması nedeniyle olağanüstü bir önem taşır. XVI. asrın ilk yarısına yakın çizilen bu minyatür daha sonraki 1904 ve 1930 yıllarında çizilen Erzincan plânlarındaki Erzincan Kalesiyle şekil olarak aynı geometriye sahip olmakla beraber, minyatürde kalenin ortasından bir ırmak geçiyor gözükmektedir. Fırat, bugünkü kale kalıntısından 10 km. güneyde akmaktadır ve XVI. asırdan günümüze aynı yerde kalıntılarını muhafaza ederek gelmiş köprü ayakları mevcuttur.

XVII. asır seyyahı Evliya Çelebi, kalenin tarihçesine ilişkin orijinal bir bilgi

87 A. Kemali, s. 230.

88 Hrand D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 91.

89 *Beyan-Menâzil-i Sefer-i İrakeyn* (Tıpkı basım Nşr. H. G. Yurdaydın), Ankara, 1976.

vermeyip, kendisinden önce gelip yazılımları tekrar etmekle beraber, kendi zamanında kalenini durumu hakkında bazı açıklamalarda bulunur: "(Erzincan) Kalesi düz bir ovanın ortasında dört köşe, taştan yapılmış küçük bir kaledir. Ama duvarları çok alçaktır. Dört tarafındaki kuleleri sağlam değil... Eski bir kaledir. Etrafındaki hendeği alçaktır. Abaza Paşa Erzurum'da isyan edince hendek, burç ve duvarlarını tamir ve muhafaza ettiler... Bir demir kapısı vardır. Dış varoştan şehre köprüyle geçilir. Kale içinde 200 tane bağırsız, bahçesiz ev, bir camii var, başka imareti yok. Çünkü kalenin içi dardır..."⁹⁰. Daha sonraki asırlar içerisinde depremler ve (artık kalelerin lüzumsuzluğu görüldükten itibaren) giderek kalenin bütün mazgal ve kuleleri tahrib olmuştur.

XX. yüzyıl başlarından 1939 depremine kadar olan zaman içerisinde, plân, şekil, yazılı-sözlü bazı bilgiler mevcuttur⁹¹. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kapı ve camii bu yıllarda mevcut idi. Yeni Cumhuriyet Türkiye'sinde yapı "bütün müctemelâtıyla ciheti askeriyeye intikal etmiş, fırka ve liva daireleriyle bin miktar askerin ikâmetgâhı olmuştur. Hendek, şüphesiz doldurulmuştur ki, eseri bile görünmüyor; köprü de yoktur"⁹².

Bugün için kaleden günümüze başta belirtildiği gibi, giriş kapısı, erzak binası ve tamamen yıpranmış bir-iki duvar iskeleti kalmıştır.

Kapı, kalenin kuzey-batı yönüne açılmaktadır. Ön yüzündeki iki taraflı çokgenli köşeleri giriş çeşnesine geometrik bir özellik kazandırmıştır. Bu bölüm eyvanlı, düzgün tuğla sıralarıyla örülü ve üzeri düz bir mekândır. Hiç bir süsleme unsuru yoktur. Yapılışında kirli beyaz ve griye yakın kesme blok taşlar düzgün bir biçimde kullanılmıştır. Diğer depozit kalıntısının malzemesi de giriş kapısında kullanılanla hemen hemen aynıdır. Altıgene yakın bir özellikte gözükken yapının

90 Evliya Çelebi, *Seyhatnâme II*, s. 619.

91 Kafkasyalı Kur. Yarb. Fuad Bey tarafından 1320 (1902/3) yılında yapılan Erzincan haritasında ve Ali Kemal (1930'lar) daki Erzincan plânında Kale açık olarak gözükür.

92 Ali Kemal, (kroki, s. 293), s. 304.

1981 2 de yapılan kanal çalışması Kale muntakasının doğu duvar bölümünü tamamen ortadan kaldırmış; gerekli etüd yapılsaydı ortaya bir-iki göz bina kalıntısı ve tuğla duvarlar çıkarmak mümkünken, bütün bunlar tamamen mahva terk olunmuştur.

kapısının bulunduğu gen, kalenin iç kısmına bakan güney-doğu yönüne tekabül etmektedir.

II. KEMAH'DAKİLER : Mengücek döneminde Kemah'ın tarihine Erzincan'la birlikte yeterince yer verildiği için, ayrıca mütalâa etmek gereği kalmamıştır. Erzincan ve kazaları içerisinde Mengüceklere ait ayakta kalabilen en önemli eserler Kemah'ta mevcudiyetini nispeten koruyabilmişlerdir.

Melik Gazi Türbesi : Kemah'ın 500 metre kadar kuzeyinde, Fırat'ın sağ kıyısındaki kayalık zemin üzerinde; eski bir mezarlığın içindedir. Burası daha evvelden Kemah'ın kenar mahallelerinden biri iken, şimdi terkedilmiştir.

Türbe sekizgen bir plân üzerinde altı üstlü inşa edilmiş olup, üst kesimin iç kısmında köşeler belirsizleşerek yuvarlak halde horasan sıcayla kaplanmış ve bir kubbe tarzını almıştır⁹³. Zaman zaman satırlarında tahribat olan türbe bir kaç kez onarılmış, bugünkü duruma restorasyon yapılarak gelmiştir.

Köşeleri, yapıda kullanılan aynı ebattaki tuğlalarla örülüp, prizmatik sütunceler halindedir. Sadece giriş diğer yedi köşegenden farklı ve çok daha prizmatik girinti-çıkıntılara sahiptir.

Doğu cephesi üzerinde ve çerçevesi birbirini takip eden girinti-çıkıntılardan teşekkül olunan, üzeri tuğladan silme ile süslenen kapıdan içeri girilmektedir. Kapı üzerinde tuğladan yapılmış küfi bir kitabe vardır. Kırık kemer içine alınan rölyefli olarak geometrik motiflerle süslü olan alınlık ise, kitabenin üzerindedir.

Kubbeye, sonraki zamanlarda yapılan bir süs; duvarlarda ise siyah boyayla yazılmış biri Farsça iki bölüm kitabe kalıntısı vardır. Girişin solunda uzun bir ahşap sanduka bulunmaktadır.

⁹³ Bu türbelerle ilgili bazı araştırmacıların çeşitli makale ve yazıları bulunmaktadır. Teferruatıyla ele alınan R. Hüseyin Ünal (Monument Salguçides de Kemah-Anatolie,/Extrait de la Reveu des Etudes Ilamigues, Annee, 1967; Paris, 1968) a aittir. Ayrıca T. özgül'ün yaptığı bir araştırma ADTCF tezler bölümündedir. Bugüne kalmayan bir kitabenin zikri ve yine bugün iyice bozulmuş durumdaki mumyanın resmi için bkz. A. Kemali, s. 241-243.

Alt cenazeliğe üst kapının altına gelen ikinci ve daha küçük, kubbeli (80 x 105) kapıdan girilir. Bu kapı, yeni ve soldan merdivenli bir yapı içine alınmıştır. Cenazelik kısmı basık ve ortasında yine sekizgen köşeli bir ayak bulunur. Bu merkezi ayakla duvarlar ortasındaki koridoru çepçevre dolaşan bir beşik tonozla örtülüdür. Cenazelikte bir mumya, beş kadar mezar vardır. Kuzeyden küçük ebatlı kare bir oyuk içeriye nisbî bir ışık sızdırmaktadır. Duvarlar 80 cm. kadar yükseklikte muhteşem taş örmedendir.

Genel olarak türbe, inşa malzemesi ve cenazeliğin orijinal şekleyle dikkate şâyan bir eserdir. Hatta Anadolu türbeleri içerisinde nadir bir yeri ve apayrı bir tipe haizdir⁹⁴.

Kapı üzerinde bulunan kitabede, Kur'an'dan alınan *Küllü nefsin zaikat'ül-mevt* * (III/185) ayeti vardır.

Yan cephe duvarın üstünde bölümüne yakın diğer kûfi kitabe hayli haraptır. İhtimal ki, yapının mimarı zikredilmektedir. "Ömer bin İbrahim et Taberi'nin eseri". Rika karakterli kitabede ise : "Şeyh el meşayih sehm eldin" olduğu sanılır⁹⁵.

Türbenin yapılışından sonra yazılan ve Farsça kitabenin metni ve tercümesine değinmiştir. İki bölüm olan bu metinde Mengücek Gazi'nin vasıfları bulunuyordu. İkinci ve alt kesimde bulunan kısımda ise:

" Melik âlim, âdil, teyid olunmuş, mansur, muzaffer; din ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve müslümanların koruyucusu, Selçukoğulları ve Mengüceklerin ıftiharı Eb-ul Feth Selçuk Şah bin Behram-şah bin Dâvud bin İshak. O Mengücek idi. Allah onu nimetleri ve gufranıyla garketsin." denmektedir.

Cenazeliğin girişi üzerinde uzayan mermer bir blok içine hakkolunmuş iki

94 H. R. Ünal, a.g.m.

95 Bu açıklamalar Ali Kemali tarafından yapılan araştırmalara dayalı olarak çıkarılabilmektedir.

* Her nefis ölümü tadıdır.

satırlık Farsça bir başka kitabe bir kapıya lento vazifesi görüyordu ⁹⁶. Şu yazılıdır:

"Dünya durdukça o Mengücek Gazi tarafından aydınlatılacaktır."

Bu metnin de sonraki asırlarda yazıldığı anlaşılmaktadır. Şîf temayülüne bakılırsa, Safavîlerin kısa süren hâkimiyetleri esnasında bir girişim olması mümkün.

Ayrıca Ali Kemali'nin tesadüf ettiği ve o zamanlar cenazeliğe geçilen yerde:

" (Bu kadın) rahmeti rahmana 753 cemaziyelahır ayında kavuştu." yazılı bir kadın mezar taşı kitabesi bulunuyormuş.

Melik Gazi Zaviyesi : Türbenin hemen yanında, onunla dar bir aralıkla ayrılan dikdörtgen plânlı ve kapısı kuzeyde olan bir yapıdır.

Sağlam taş duvarlarla yapılan binanın iki kubbe haplaması da tamamen harapken, bilâhare yeni kubbe örtüsü içine alınmış ve bu sayede binanın fazla zarar görmesi önlenmiştir.

Bina iki ayrı bölme tipi gösterir. Bunlar tuğladan küre biçiminde kubbelere sahiptir. Percere soldakini daha fazla aydınlatmaktadır. Sağdaki perceresizdir. Giriş kapısının daha evvel ihtişamı yerinde olan kenar kısımları hayli yıpranmış ve taşları sökülmiş durumdadır. Kapının kemer büyüklükleri farklı olan üç tuğla serisinden inşa edilmiş bir kemerdi. İkinci silmede daha evvel bulunan bir kitabe tamamen kaybolmuş. Bu kitabede "Selçuk şah... Behram-şah" ibarelerinin bulunduğu 1930'larda vâkidir ⁹⁷.

⁹⁶ Ali Kemali, a. g. e.

⁹⁷ Ali Kemali, s. 243; Zaviyenin restorasyonu 1970'te Belediye Reislerinden İsmail Gürses tarafından yaptırılmıştır.

olduğunu anlamamıza yarayan alt cenazelik kısmı nisbeten durmaktadır. Buraya batıdan açılan bir oyuktan girilmektedir.

Kemah Kalesi : İlk kullanılışı ve bu amaçla tabîî durumunun elverişli hâle getirilişi İlkçağ'da olur. Bugünkü sur kalıntılarının büyük bir kesimi Ortaçağ'a aittir.

Kalenin esas ihtişamı, bizzat kurulduğu tabîî kütlenin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Öyle ki, bilâhare yapılan taş örme surlar vesair yükseltici unsurlar olmasa dahi, tabîî hâliyle üzerindeki kişileri dış tehlikelere karşı emniyette tutulabilmesi mümkün gibidir. Yaklaşık 7-8 bin metrekarelik kale alanı, hâlen dört yanının binlerce sene evvel tabîî aşınmalarla bütün cepheleri keskin yanlardan oluşan duvarlar sahiptir. Bu aşındırmada, batı yönünden akan Fırat ve doğu yönünden gelerek, kuzeyi çevreleyip Fırat ırmağına kuzey-batı köşesinde karışan Tanasur Çayının büyük etkisi olmuştur. Özellikle Tanasur Çayının binlerce senelik aşındırma gücü, kale alanını teşkil eden bölümle; bu bölümü batı ve kuzeyden çevreleyen ikinci bir dağ bölümünü, Kalenin ikinci bir tabîî suru haline getirmiştir. Kale yarlarının bütünü beyaz-gri granit oluşumudur.

Kale sahasının dört çevresinin de zamanında surlarla çevrelenmiş olduğu anlaşılıyor. ancak, hiç bir burç kalmayan surlardan daha ziyade güney-batı, güney kuzeyorta kesimlerinde bazı kalıntılar mevcuttur

Kalenin kapı kesimi güneyde olup, ikinci bir ek sur eşliğinde belli bir meyil takip edip, üst tablaya iki kapıdan geçilerek varılmaktadır. Bu kapıların haricinde, doğuda Fırat'a ve batıda Tanasur Çayına inen, olağanüstü zamanlarda kullanılan tünel geçitleri hemen hemen eski özelliklerini yitirmişlerdir. Kapının Kale üstüne çıkış yerinin hemen yakınında bulunan bir kalıntı, eski bir caminin hatırasını saklamaktadır. Fakat bu da tamamen haraptır.

Kale sahasında "Kale kenti"ni ikiye ayıran bir iç surun varlığına tesadüf edilir. Kalıntılar kuzey-güney yönünde uzamaktadır.

Geçmişin çeşitli zamanlarında yapılan kule, mazgal, ev, depo ve çarşı

yerlerinden bugüne kalanlar sadece taş yığıntılarıdır.

MENGÜCEKLEREAİT PARALAR

Mengüceklere ait özellikle Behram-şah'ın adına kesilmiş pek çok paralara tesadüf olunmuştur ⁹⁸.

H. 563 / M. 1167 / 8 Behram-şah dönemine tekabül eden perede her ne kadar Erzincan adı yazılmamışsa da, Ahmed Tevhid tarafından tarifi yapılan paranın bu kentte yapıldığına işaret edilir ⁹⁹.

H. 570 / M. 1174 / 5 Behram-şah dönemi. Üzerinde "Medineti Erzincan" terimi yer alan bakır paraların bir kısmının tarihi, yine Ahmed Tevhid tarafından yapılmıştır ¹⁰⁰. Erzincan'dan sonraki kelime "Bîtarik"tir ¹⁰¹.

H. 600 / M. 1203 / 4 ve H. 616 - M. 1219 tarihleri arasında basılan büyük bakır paralarda "Medinet-i Erzincan fi şuur seneti sittemle" yazılıdır ¹⁰². Ön yüzünde:

" Dâvudoğlu Behram-şah Erzincan vilayetinde 616 (1219) yılında kesilmiştir."

Arka yüzünde:

" O yüce Allah'ın rahmetini dileyen güçsüz bir kuldur." yazılıdır.

Yine Behram-şah adına Erzincan'da basılan bir paranın tarihinin okunuşu kesinlik kazanmamıştır ¹⁰³. Arka yüzünde: **Melik'ül-ümerâ Gazi**

98 Ali Kemali, s. 210, 218. Resimden okunamadığı için itarîf etmek mümkün olmadı.

99 Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu*, s. 77, not: 95

100 Ahmed Tevhid, s. 78, not: 96.

101 Ali Kemali, s. 210.

102 Ali Kemali, s.210

103 Ahmed Tevhid, s. 78. Bu paranın iki örneğinin Paris National Bibliotheque Madalyonlar bölümünde olduğu ilk önce M.S.L. Poolo tarafından yayınlandığına dair kayıt için bkz. N. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 57-n.1.

Behram-şahO, halifenin yardımcısıdır." , ön yüzünde ise; " 562 senesinde Erzincan'da kesilmiştir." diye yazılıdır ¹⁰⁴.

104 Halil Edhem'in bir mektubuna dayanılarak tanıtılan sikke, onun özel koleksiyonundadır. Parada bir beşgen içerisinde sakallı bir baş bulunmaktadır. Yazılar resmin çevresindedir. Bu sikkenin tarihini Ahmed Tevhid 579 olarak okumuştur (s. 78-79); N. Sakaoğlu, a.g.e.,s. 57-n.2.

III-SALTUKLULAR DÖNEMİNDE VE XIII. YÜZYILDA TERCAN (1071- / 2 - 1202)

A-SİYASÎ GELİŞMELER

Erzincan, Kemah, Şebın Karahisar, Divriği yörelerini Mengücekleri ilgilendirdiği kadar, Tercan ve havalisini de Saltuklular ilgilendirmektedir. Özellikle, yaklaşık on yıl bu beylikte hâkimiyet sürdüren ve Tercan'da ölümsüz eserler inşa ettiren Melike Mama Hatun hakkında bilinen kayıtlara aktarmaktan başka; genel olarak Saltuklu siyasî tarihine ilişkin özlü bir bilgiyi vermeyi faydalı bulduk¹. Hattızâtından da Saltuklu Beyliği konusunda Devrin kaynaklarında fazla ve sarıh bilgi yoktur.

1.Ebûl Kasım Saltuk (1071/2 -1102) : Saltukluların kurucusu olup, Anadolu'nun fethinde ve Malazgirt Muharebesine katılması kuvvetle muhtemeldir². Saltuklu Beyliği nüfus sahası içerisinde Tercan'dan başka; Bayburt, Erzurum (merkez), Kars, Ardahan, Pasinler, Oltu, Tortum ve İspir girmekte olup, muhtelif zamanlarda küçülme ve büyüme göstermiştir. Tercan, Saltukluların ortadan kalkıncaya değin bu Beyliğe tâbi kalmıştır.

1 Bu konuyla derli-toplu iki çalışma için bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 3-52; F. Sümer, *Saltuklular*, SAD. III, s. 291-432-IV-1 (soy kütüğü).

2 Reşidü'ddın, *Cami'üt-tevârih / Zıkr-ı tarih-i Âli Selçuk*, Zahirreddin Nisapuri, nşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1960, s. 33-39; F. Sümer, A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı /Metinler ve Çeviriler*, "Reşidü'ddin" böl., s. 61-64.

2. Emir Ali (1202/3-1224) : Hükümdarlığının ilyk senesinde Büyük Selçuklu Sultanı Berk-yaruk'la kardeşi Sultan Mehmed Tapar arasında çıkan çekişme sırasında, Tapar'ın yanında yer alıp Ani üzerine yürümüş; iki kardeş arasında yapılan sulhtan sonra, idarî düzenleme gereği Sultan Tapar'ın tâbisi olanlar arasında olmuştur. 1105 senesinde Sultan Mehmed Tapar bütün Selçuklu ülkesine hâkim olmak üzere hareket ettiğinde, diğer pek çok Doğu Anadolu hükümdarlarının yanısıra Emir Ali de Tapar'a katılmıştır. Selçukluların kendi aralarındaki karışıklıklardan faydalanmak isteyen Gürcü kralı 1115, 1116 ve 1118 senelerinde Türk bölgelerine saldırıp Pasinler'e kadar sokulabilmişlerdir³. Gürcülerin üzerine Artık oğlu İl Gazi gönderildiğinde (1121), Erzen hâkimi Toğan Arslan'la beraber Emir Ali de bu sefere katılmış, fakat mağlub duruma düşmüşlerdir. Ani ise 1126'ya kadar Gürcülerin elinde kalmıştır⁴.

3. Ebûl-Muzaffer Gazi (1124 - 1132) : Kardeşinin yerine geçtiği sıralarda ülkesi Gürcü akınlarına uğramaya devam etmişse de, 1126 ve 1131 yıllarında yapılan mukabelelerle bunun intikamı kat kat alınmıştır⁵. Mevcudiyetini teyid etmesi yanısıra, unvanlarını da açıklayan Erzurum'daki bir kitabı ortaya çıkartılmıştır⁶.

4. İzzeddin Saltuk (1132 - 1168) : Otuzaltı sene süren hükümdarlığı boyunca, kendisinden öncekiler gibi Ahlat-şahlarla ve Erzen beyleriyle siyâsî ve içtimaî ilişkilerde bulunmuş; Gürcülerle mücadele etmiştir. 1153 senesinde Ani hükümdarı Fahreddin Şeddat'ın bir düzeni neticesinde Gürcü kralı Dimitri'nin baskına uğratılarak esir edilmiş ve her ikisi de eniştesi olan Ahlat-şah'ive Erzen beyinin fidye vermesi ile kurtulmuştur⁷. 1161 Temmuzunda

3 O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 6-7; M. Brosset, *Histoire de la Georgie I*, s. 359-360.

4 O. Turan, a.g.e., s. 7; M. Brosset, s. 370.

5 O. Turan, a.g.e., s. 8; M. Brosset, göst. yerler.

6 İ. H. Konyalı, *Abd. ve Kit. Erzurum Tarihi*, s. 135 vd.

7 Ibn ul-azrak, Ibn ul-Esir ve Ibn ul-Kalanisi(den naklen. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 9-10; F. Sümer, *Saluklular*, s. 411 vd.)

diğer Anadolu Türk hanedanlıkları sahipleriyle birlikte Ani'nin üzerine yurmuşler, ancak, bir ön çarpışma esnasında İzzeddin Saltuk'un müttefiklerine haber vermeden çekilmesi yüzünden Türkler mağlubiyete uğramışlardır. Bu vakaya sebep olarak, onun daha önce esir olduğu sıra, Dimitri'ye karşı savaş yapmayacağına dair vermiş olduğu bir söz nakledilmektedir ⁸. Bu acı hadise sonunda pek çok Türk şehid olmuş ve esir düşmüştür İzzeddin Saltuk'un "yemini" sebebiyle bu harekete girdiğini izah etmek zordur. Zira sefere katılmayabilirdi de. Asıl sebebin Kars'ın kendisinde kalmasına ilişkin Gürcü kralıyla yaptığı ikili bir anlaşmada aranması gerekir.

1162 senesinde Gürcülerin aşırı hareket edip Kars'ı Gence ve havalilerinde insanlık dışı katliam ve yağmaya girmeleri üzerine Türk beyleri yeniden ittifakla (İzzeddin Saltuk da dahil) Selçuklu Sultanı Arslan-şah komutasında yeni bir sefere çıkıp (1163) istilâ olunan yerleri geri alıp, onlara yaptıklarının cezası ödetilmiştir. Elde edilen ganimetlerden, savaşa katılan bütün askerler pay alır.

İzzeddin Saltuk, yakın hükümdar komşularından başka Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a kızlarından birin vererek, onun nüfuzundan faydalanma yoluna gitmişse de bu düğün bazı problemlere yol açmıştır ⁹. II. Saltuk'un ölümünden sonra yerine Nasreddin Muhammed geçer.

5. Nasreddin Muhammed (1168 - 1191-?) : Hakkında hemen hemen hiç bir mâlumat yoktur. 1189 yılında Erzurum Meliki olduğu bir sikkeden anlaşılmaktadır. 1191 yılındaki bir hadisede onun değil de hemşiresi Mama Hatun'un hükümdan gösterilmesi bu iki yıl içerisinde onun ölmüş veya tahttan feragat etmiş olacağı ihtimalini ortaya kor ¹⁰. Gürcüler bunun zamanında bir kez hücum d bulunmuşlar ve ganimetle dönmeye muvaffak olmuşlardır ¹¹. Devrin güvenilir kaynaklarından İmameddin İsfehani, 1191 yılında Mama

8 O. Turan, a.g.e., s. 10.

9 O. Turan, a.g.e., s.11-17; Aynı müel., *Selçuklular Zamanı Türkiye*, s. 201.

10 F. Sumer, *Saltuklular*, s. 416.

11 F. Sumer, *Saltuklular*, s. 417.

Hatun'u melike göstermesini müteakip, 1193 yılında Nasreddin Muhammed'in iki oğluyla birlikte Erzurum'u işgale gelen Gürcülerle mücadelesine başka bir kaynak yer verir¹². İhtimal ki Gürcüler bu baskında başarısız olarak geri dönmüşlerdir¹³. Oğullarından Muzafferiddin'in, Gürcü kraliçesiyle ilginç bir aşk serüveninden bahisz varsa da, iübz bunun üzernide durmuyoruz.

6.Mama Hatun (1191/1201) : Mama Hatun'un 1191 senesinde Saltuklu Beyliği hükümdarı oluşunu, dönemin güvenilir kaynağı İmameddin İsfehani'nin kaydından öğrenmekteyiz. Eyyubilerin Ahlat'ı istilâya giriştikleri o yıl yardıma giden Saltuklu kuvvetlerinin başında Melike Mama Hatun bulunmaktaydı. "Takiyyüddin Ömer (Mısır-Suriye hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin yeğeni- Eyyubi hükümdarı) Şâmirân Kalesini (Doğu Anadolu'da) zaptından sonra Malazgirt kuvvetleri üzerine (o sırada Malazgirt, Ahlat Suh Beğ Temür'e bağlıydı) yürüdü. Şehri muhasara edip, mancınıklarla dövmeye başladı. Oraya kuvvetler yığdı. Erzurum askerleri Malazgirt'e karşı kızgınlıklarından dolayı, Selçuklu hükümdarları gibi haşmet içindeki Mama Hatun bin Saltuk (II. İzzeddin Saltuk) kumandasında Takiyyüddin'in yardımına geldiler. Takiyyüddin'e yardım etti. Yardımına etraftan kuvvetler geldi. Ülkeler emrine girdi. Bu şekilde dünya işlerine dalmışken ölüm onu (Takiyyüddin'ü) yakaladı (19 Ramazan 597/10 Ekim 1191).

Oğlu al-Malik al-Mansûr al-dîn Muhammed, babasının ölümünü gizledi. Malazgirt şehri kapılarını açtı"¹⁴. Bu konu için henüz yeteri kadar izahı yapılamayan hadise; her ne kadar Türk hanedanlıklarının pek çoğunda "terken" veya "hatun"ların idarî itibarlarının varlığı bilinmekle beraber; Nasreddin Muhammed dururken ablasının hükümdar olmasının asıl sebepleridir. İhtimal ki, Mama Hatun on yıl süreyle hâkimiyetini şahsi dirayetine ve güvenilir bir çevre edinişine borçlu olmalı. Taht için ilk senelerdeki durum meçhul olmakla beraber,

12 Brosset, I, s. 432-433.

13 Ö. Turan *Doğu Anadolu...* s. 19.

14 İmadeddin-i İsfehani, *Al-Fatih al Kutsi*, nşr. Ramazan Şeşen/İsfehani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, 3. Bölüm, SAD.III, s. 257-358. Parantez içi açıklamalar bize ait.

son senelerde yeğenleriyle mücadele ettiği anlaşılmaktadır ¹⁵. Kadın olmasının hükümdarlıktaki bazı zaaflarına sebep olması kaygısıyla olsa gerek, 597 (M.1200/1) senesinde Suriye ve Mısır hükümdarı el-Adil'e haber gönderilerek, nüfuz ve itibarı olan veya tanınmış bir kimseyle evlenmek istediğini; bu konuda kendisi için tavassutta bulunmasını rica eder. Melik el-Adil de, Nâblus Emîri Farisüddin Meymun el Kasrîye mektup yazarak ona: "Erzurum'a git; sahibesi Mama Hatun ile evlen, bu ülkeyi idare et; zira o benden daha büyük bir emirle evlenmek diler." yollu haber iletir Farisüddin, Mama Hatun'la ilgilenmiş ise de, onun tutuklanarak göz altına alındığını, yerine Muhammed'in oğlu Melik-şah'ın hükümdar olduğunu öğrenir ¹⁶. Böylelikle II. Saltuk'un dört kızından biri olup, Erzurum'da hükümdarlık yapan Mama Hatun'un siyasî hayatı sona ermiştir.

Onun daha sonraki yıllarda nasıl yaşayıp, kaç yılında öldüğü bilinmiyor. Tercan'da bulunan Mama Hatun Türbesi'nde de bu konuya açıklama getirecek iz yoktur. Hayatının son yıllarını bu kazada sürdürüp, burada vefat etmiş olduğu halde, bu türbenin ona hürmeten inşa edilmiş bulunduğu anlaşıyor. Uzun süre, kasaba onun adıyla anılmıştır.

7. Melik-şah (1200/1-1202): Dönemi kısa sürmüş, Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Süleyman-şah, Erzincan üzerinden gelip, Mengücek hükümdarı Behram-şah'ı da yanına alarak yaptığı Gürcü seferi sırasında Saltuklular Beyliğine son vermiş; bölgenin idaresini ise, kardeşi Muğisiddin Tuğrul-şah'a bırakmıştır (1202). Daha sonra Cihan-şah (1225-1230) idaresinde kalmış, on ki sene de merkeze bağlı kılınmış ve nihayet Moğolların kat'i olarak Anadolu'ya yürüyüşlerinden sonra, Tercan'da 1242 senesinde onların istilâsı altına girmiştir.

Moğol tahakkümünün yerleştirilip, her türlü siyasî ve iktisadi baskısının artmış olduğu yıllarda II. İzzeddin Keykâvus yer yer Moğollara karşı çıkma

15 1193 senesinde Gürcüler Erzurum'u kuşattıklarında erzurum meliki Nasreddin Muhammed olduğunu kayd edilmesi, bu zatın 1191'de tahtı Mama Hatun'a kaptırıp, tekrar elde ettiğini; ancak ölümüyle tekrar hâkimiyetin Mama Hatun'da kaldığı ihtimalini ortaya çıkarır.

16 İbn Vâsıl, *Müferric ul-kurûb* (dan naklen, F. Sümer, *Saltuklular*, s.419-420; O. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 17).

cesaretinde bulunmuştur. 1258 senesinde ona bağlı kuvvetlerle, Moğol kuvvetleri arasında meydana gelen bir savaş Mama Hatun civarında olmuştur ¹⁷.

B-SOSYAL,KÜLTÜREL,EKONOMİK HAYAT

VESANATESERLERİ

Tercan, Doğu Anadolu şehir ve kasabaları içerisinde mevki özelliğinin önemi ve yapısı itibariyle değer verilen, çeşitli imar çalışmalarıyla geliştirilen bir kazamızıdır. Türkistan ve İran'dan büyük kervan yolu Erzurum'dan Erzincan'a giderken bu kaza üzerinden geçtiği gibi, gerektiğinde bir kısım göç ve kervanlar Trabzon'a da buradan tercihen gidebilmekteydi. XIII. yüzyıl başlarında Erzurum ve Erzincan'a uğrayıp, buralar hakkında bilgi veren Yâkut ile aynı yüzyılın ikinci yarısında Erzincan'dan Bayburt'a giden Marco Polo'dan Tercan havalisi hakkında mâlumat edinmek mümkündür. Yine XIII. asır coğrafyacısı İbn Saïd el-Mağribî, Anadolu'nun doğu-batı istikametindeki yollardan bilgi verirken, kervan yollarının hayli faal olduğunu, Erzincan ve Erzurum arası yolun hep sulak, otlak ve ekili tarlalarla donatıldığını, bu yollarda büyük tüccarların mallarını Konya'dan alıp Tebriz'e götürdüklerini beyan eder. Çevredeki Türkmen obalarının yazları buralardaki yem-yeşil ova ve meralarda hayvan sürülerini otlattıklarını; bu göçebelerin kışın soğuk zamanlarında güneye indiklerini Marco Polo'nun izlenimlerinden öğreniyoruz ¹⁸.

Saltuklular gibi Selçuklu idarecileri ve İlhaniler döneminde de Tercan üzerinden geçen yola gereken önem verilmiş, daha da geliştirilmesi için çalışılmıştır. İmarı yapılan kazada emniyetin sağlanması konusunda titizlik gösterilmiştir. Yabancı seyyahlardan B. Pegolotti, Akdeniz şehirleri üzerinden Tebriz'e giderken uğradığı konak, han ve kervansarayları, bac veya tamga adı ile ödenen resimleri eserinde göstermiş; Mama Hatun Kervansarayı'ndan özellikle bahsetmiştir ¹⁹. Aynı kaynaklar Tercan'ın civar mahalleleri hakkında da mühim bilgiler verirler. XIV. asır başlarında yöre üzerinden geçen Klaviyo, Tercan'a

17 Baybars Mansûri, *Zubbet ül-fikre*, s. 26; O Turan, *Doğu Anadolu...* s. 18.

18 Marco Polo, *Seyhatnâmesi I*, s. 21; O Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 32-33.

19 Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, nşr. A. Evans, Cambridge Mass. 1936, s. 28-29.

bağlı ırmak kenarında bulunan Şehbağ köyünün küçük bir kalesinin olduğunu, etrafının buğday tarlalarıyla kaplı olduğunu yazar. Aynı seyyah, muazzam bir kalenin sahibi olan Bigariç (Pekeriç) in nüfusunun Türk - Ermeni niteliğine de değinir. Muteakip günde diğer köylerden geçerken buraların " Erzincan'a ait olanlar " şeklindeki kaydı da, o yıllarda Tercan ve yöresinin Erzincan merkezine bağlı olduğunu teyid etmesi bakımından önemlidir. Yabancı seyyahların hemen hepsi özellikle Türkmen kesafetinin çokluğundan bahsederler. Yerleşme merkezlerinin bir kısmı, havalilerdeki ova ve yaylakların tamamı müslüman Türklerle doludur²⁰.

Çeşitli yönlerden gelen mühim şehir ve milletlerarası yollar üzerinde bulunup, günümüze kadar gelen Tercan ve yöresindeki iktisadi ve içtimai gelişmişliğin anlaşılmasında hiçbir zorluk yoktur. Özellikle han ve kervansaraylar, çeşitli tüccar ve yolcuların maddi ihtiyaçlarını ve rahatlarını teminde önemli olduğu kadar; çeşitli memleketlerden gelen insanların değişik bilgi ve marifetlerinin anlatılıp öğrenildiği cazibe merkezleri de olmuşlardır.

Erzincan ve kazalarının içinde özellikle Tercan, Türkmen (Oğuz) lerin sığ yerleşme ve faaliyet alanı olarak önem arzeder. İlk yoğun Türkmen göçleri XI. yüzyılda Anadolu' nun fethi sırasında, ikincisi ise Moğol istilâsının başladığı zamanlarda oluşmuştur. Bu ikinci Türkmen kabilelerinin göç seyri normal bir düzen içerisinde olmadığı için Erzincan ve Bayburt yöreleri yer yer tahrip ve yağmadan kurtulamamıştır. Tabi ki bu tür hadiseler hiçbir zaman daimi olmamış, bir süre sonra sükûnet durumuna girmişlerdir.

Orta - çağ'ın belirgin dinî - ticarî müessesesi Ahiliğin Tercan'ı da kapladığından başka, Mevlevî, Kalenderî ve sair bazı tarikat hareketleri de yaygınlık kazanmışlardır. Aslında söz konusu tasavvuf ve tarikat hareketleri bütün Doğu Anadolu' yu şâmil ve yörenin Türkleşme hadisesinde mühim özellikler kazanmaya vesile idiler. Orta Asya' dan gelen Türk göçlerinin ilk konak yerleri olan bu yörelerde Ana - yurdun kültürel özellikleri daha açık olarak işlenmiş, Oğuz - nâmenin bir parçası olan Dede Korkut Destanları günümüze kadar bazı

20 Klaviyo, s.77-78.

değişikliklerle halen anlatıldığı gibi; terennüm edilen halk ezgilerinde eski sembolik ifadeler (" Bozkurt " gibi) hâlâ aslını muhafaza ederek söylenmektedir. Müteakip asırlarda da Tercan kasabasının mâmur köyleri olduğunu, âhalisinin zengin sayılabilecek servete sahip bulunduğunu öğreniyoruz ²¹.

SANAT ESERLERİ

Tercan' da halen hepsi XIII. yüzyıla ait ve Mama Hatun adına izafeten mevcut olan eserlerin bir kısmı pek çok araştırmacı tarafından ele alınmış, Dr. Haşim Karpuz tarafından topluca ve sözlü olarak neşredilmiştir ²².

Mama Hatun Türbesi : Artık tarihi kimliği açıklığa kavuşan Mama Hatun'un 1201 senesinde Saltuklu melikeliğinden sonra, buraya yerleşip onun nâşına hurmeten (XIII. asır başlarında) yapıldığına kanaat edebiliriz.

Türbe'nin yapısı Anadolu'daki diğer türbelerden değişik bir plân hüviyetine sahiptir. Genel şekli itibariyle Orta Asya eski mezarlarındaki plânı aksettirir ²³ Merkezi çekirdeğin, bir çevre koridorla dolanmışlığına Samarra'da (Kubbetü'l Sülâbiye) ve Kudüs'teki (Kubbetü's Sahra) eserlerde de tesadüf edilir ²⁴. Türbede mahallî geleneklerin de katkısının olması normal olmakla birlikte, bunun Hıristiyan mezar yapılarıyla aynileştirilmesi, yukardaki misaller muvacehesinde yanlış olduğu açıktır ²⁵. Üne Türbe portalinin (cephe kapısı) iki yanındaki süsleme ve çeşitli motifleri Türk süslemeciliğine has olarak işlenmişlerdir ²⁶.

Türbe kapısı üzerinde bulunan beş kitabenin dördünde Kur'an'dan alınan âyet Hz. Muhammed (S.A.V.) ile Hülâfa-i Raşidin adları; birinde ise: "Ahlat'lı Mîmar Ebu'l-Nemâ bin Mufaddalü'l-Ahvâlin eseridir. Allah onu ve ebeveynini

21 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme II*, s. 496-615.

22 Dr. Haşim Karpuz, "Tercan'da Mama Hatun'a Atfedilen Yapılar", *MD*, II, Sayı: 16, s. 18-20.

23 Ö. Aslanapa, *Türk Sanatı II*, s. 132. Bu benzerliğe misal olarak M.Ö.VI-IV. yüzyıla ait Aral Gölü'nün qdoğusundaki Tagısken'deki kümbetler gösterilir.

24 Suut Kemal Yetkin, *Türk Mimarisi*, s. 69-72.

25 Doğan Kuban iki ayrı eserinde (*Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, s.152 ve *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, İstanbul, 1973, s.131) Türbenin Hıristiyan geleneğinin bir uzantısı olduğunu savunmuştur. Ancak, bunu teyid için vermiş olduğu çevre koridorun yukarda belirtilen Türk ve İslâm eserlerinde ilkelerinin mevcudu bu görüşün tutarsızlığına delalet eder. Ayrıca bkz. S.K. Yetkin, a.g.e., s. 72.

26 Ö. Aslanapa, a.g.e., s. 130.; S.K. Yetkin, a.g.e., s. 71. Her iki kaynak süslemedeki türk usul benzerliğine Nahcivan'daki Mümine Hatun türbesi'ni (1186) misal verirler.

bağışlasın" yazılıdır. Kitabede tarih yoktur. Ustanın Ahlat'tan geldiği anlaşılmaktadır ²⁷.

Türbenin mimarî yapısı ve tezyinatı:

a- Dış çevre duvar: Duvar kalınlığı 2.50 m., içten 13.15m. ve dıştan 17.35 m. çapında. Duvar, iç kısmında şişkin sivri kemerli ve derinlikleri 1.25 m.; enleri 2.45 m. olan onbir niş, kapının sağında ve solunda daha küçük iki niş yer alır. Bunlardan solda olanında, surun üstüne çıkılabilmesi için onyeddi basamaklı merdiven bulunur.

Portal, bu dış duvarın batısında 2x6.35 m. ölçülerindedir. Basık kemerli bir kapı açıklığıyla içteki avluaya varılır. Geometrik ve bitki şekilleriyle örülen süslemenin yoğun olduğu nesne, bu dikdörtgen içine alınan kapıdır. Kapının girişinde üst bölüm sivri kemerlidir. Kemerin üstünde ise iki şerit, kapının sağ ve solunda ise dörder şerit mevcuttur.

Türbede portalin stalaktit nişin üst kısmında, sağda arabesk zemine benzer bir kuş kabartması vardır. Sola dönük, stilize olarak işlenmiştir ²⁸ Hülasa, bütün cephe çeşitli süslerle donatılı ve hayran olunacak bir güzellik aksettirir.

b-İç Kümbet: Zeminden itibaren 10.5 m. yüksekliğindedir. İki katlı olup, beş basamakla inilen alt katın (mahzenin) yüksekliği 2.45 m. dir.Burada bulunması gereken Mama Hatun' un sandukası şimdi mevcut değildir. Bu kasabaya da uğrayan Evliya Çelebi' nin : " (Mama Hatun) türbesinde avize ve sair şeyler olmadığı gibi, türbedar ve bekçisi de yoktur. Meremer sandukası nakışlı ve uzuncadır " demesinden, sandukanın XVII. asırda mevcut olduğu anlaşılmaktadır ²⁹. Şimdiki sanduka geç dönemlere ait ³⁰ olup, semboliktir ³¹. Buranın doğu ve batısında iki pencere yer alır. Üst mescit katına basık kemerli ve söve silmesinin üstündeki kitabe yeri boş bulunan kapıdan yedi merdiven sonra varılır. Gövde, üst

27 H. Karpuz, a.g.m., s. 191.

28 Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar*, Malazgirt Armağanı, s. 143.

29 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme II*, s. 496. Evliya Çelebi Türbenin sahibesinin Akkoyunlulara ait olduğuna ilişkin rivayeti nakleder, 1928 yılında Tercan'a gelen A.Ş. Beygu'ya da halk bu rivayeti aktarırsa da, Beygu da bunun yanlış olduğu kanaatini belirtmiştir. Tercan-Erzincan-Kemah, MD., II, Sayı: 16, s. 22.

30 H. Karpuz, a.g.m., s. 18.

31 S. K. Yetkin, "Mama Hatun Türbesi" TTD., II, s.19. Kuşatma duvarı içinde bulunan H. 600/M. tarihli bir sanduka için bak. Duvardaki nişle beraber türbe abidesi bir mezarlık gibidir.

çıkıntıları kubbenin ortasında birleşen sekiz yarım daire diliminde olup, bu dairelerin birleşimi içten kesik bir çizgi meydana getirir. Dıştan ise, aralarında taştan bir cetvelle ayrılırlar. Türbe külahının hem iç ve hem dış yapısı yarım silindirlerden oluşan gövdeyi aynı tarzda bütünler. Kapıdan ayrı olarak, aydınlanmayı sağlayan üç penceresi var dır.

Mama Hatun Kervansarayı : Orta - çağ Türk toplumunun iktisadi gelişmesinde büyük fonksiyonu olan han ve kervansaraylar, aynı zamanda mimari nitelikleri açısından da Türk sanatının dünya sanatı dairesinde değişik bir tür oluşunda kendilerini gösterirler. Genellikle Anadolu Selçuklu sultanları ve emîrleri vakıf olarak yaptırmışlardır. Başta ticari amacının yanısıra siyasî ve politik gayeleri içinde seçilen mühim ve uygun alanlardır. Daha önemlisi, Anadolu' nun Türkleşmesinde, Türk unsurunun elinde olmaları sebebiyle, Anadolu Türk kültür umdelerinin kalıcı biçimde yayılmasında, ülkenin uzak alanları arasında müşterek değerlerin tanıtılmasında büyük önem taşımışlardır.

Tercan Mama Hatun Kervansarayının üzerinde herhangi bir kayıt ve kitabe yoktur. Genellikle XIII. asırda yapıldığına araştırmacılar ittifak etmişlerdir. Bazı kaynaklarda bu yüzyıla tekâbül ettiğini teyid edicidirler ³².

Dış görünüşü itibariyle dörtgen olan yapı, Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının " avlulu " grubuna girer. 51X51 m. (kare) ebatlarında ve kapısı doğu cephededir. Yapının plânı portal, giriş holü, âvlu, ahır ve servis bölümlerini ihtivâ eder. Öne çıkık olan taç kapı bir sivri kemerden ve silmelerinde oluşur ³³. Kapı holünün girişinde sağda ve solda birer mihrabiye bulunur. Yine, giriş holünün avluya yakın kesiminde iki yanda yüksekçe iki niş ; giriş koridorunun sağında ve solunda ise odalar bulunur. Bunu kesen ikinci koridordan, duvarları belirli aralıkları kemerlerle desteklenen ahır bölmelerine geçiş sağlanmıştır.

Avlunun kuzey ve güney kenarlarına beşer oda, birer eyvan sıralanmıştır. Batı kenarında ise, ortada büyük bir eyvan, onun iki yanında birer

32 S. Fogolotti (XIV. asır başları)s. 28; TTD., S. II, s. 20.

33 Bu tanımlamalar için bkz. H. Karpuz, a.g.m.

kuçuk eyvan ve köşelerde birer büyük oda vardır.

Yapı kesme taşlardan yapılmıştır. Dış duvarların massif kütlesi köşelerde ve orta kesimde daire plânlı payandalarla hareketlenmiştir. Merdivenle çıkılan damdaki doğu-batı yönüne uzanan iki galeri (depo) şimdi kapalı durumdadır.

Mama Hatun Hamamı : Hiçbir kayıt ve kitabesi olmadığı gibi, başka yazılı kaynaklarda ne zaman yapıldığına dair kesin bir şey söylenemez. XIII. veya XIV. asırda yapılmıştır. Günümüze oldukça değişmiş ve orijinalitesini yitirerek gelmiştir³⁴.

Kervansaray'ın kuzey-doğu köşesinde yer alan hamam, toprak seviyesinin altında kalmış olup, yapının aslı düzgün yontma taş malzemeye yapılmış ve ortusu tuğlayla kaplanmıştır. Bozulan plânın önüne 8-10 yıl önce yeni bir kısım ilâve edilmiştir. Beşik tonozla örtülü mekânla (ılıkılık) kubbeli kare bir hacme girilir. Buradan sıcaklık bölümünde de aslını koruyan bir eyvanla hücre bulunur³⁵.

Mama Hatun Mescidi : Mama Hatun'a ait ve ona atfedilen külliye içerisinde yer almakta olup, I. Dünya Savaşı sırasında yıkılmış, yerine daha sonradan bir camii inşa edilmiştir. Evliya Çelebi diğerlerinin yanısıra bunu da zikreder³⁶.

Kötür Köprüsü : XIII. yüzyıla ait sayılması mümkün eserlerden biri olan köprü hakkında fazla mâlûmat yoktur. Genellikle seyyahların eserlerinde bilhassa köprelere hiç değinilmemiş veya çok kısa olarak lafzı edilmiştir. H. 1057 (M.1647) yılında Erzurum-Mama Hatun üzerinden gelip, Kemah'a giden Evliya Çelebi mâmur haldeki Kötür (Ketür) Köyüne uğradığını Fırat üzerindeki köprünün olduğunu zikreder³⁷. Üç büyük ayak üzerine, Karasuyla Tuzla suyunun birleştikleri yerde yapılmıştır. Daha önceki senelerde tahrip edilmiş, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde tamir edilip kullanılmış, karayolunun güzergâhı

34 Mama Hatun'un türbesinin yanında hamamını da zikreden Evliya Çelebi; "...faydalı küçük bir hamamıvar" demekle, XVII. asırda yapıldığı şekliyle faal olduğunu bildirmektedir. C. II, s. 496.

35 H. Karpuz, a.g.m., s.20.

36 Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, II, s. 615.

37 Evliya Çelebi, gösterilen yerler.

değiştikten sonra kendi hâline terk edilmiştir. Bugün sadece ayaklarının kalıntısı mevcuttur. Her ayak, suyun yıpranmasına karşı yapılan değişik şekille korunma çıkıntularına sahiptir.

Yapıların bugünkü durumu hakkında hoş gidebilecek bir şey söylenemez. Mama Hatun son yıllarda restore edilmiş, fakat başarılı olunamadığı gibi, bazı dekoratif nitelikleri de düzelmesi imkânsız bir biçimde yitirilmiştir³⁸. Ülkemizde oteden beri tutarlı bir kültür politikasının yokluğunun yanısıra, yapılan bazı faaliyetlerden de bilhassa Doğu Anadolu'nun muaf tutulduğunu veya üvey evlât muamelesi görmüş olduğunu belirtmeden geçemeyeceğiz. Ancak, asıl üzücü hadise, eserlerin bulunduğu mıntikalardaki idareci ve toplumun bu konulardaki duyuarsızlığıdır. Yine de, hâlihazır işbaşındaki yoz neslin, bir zaman sonra kalıntılarının da yokolup; ve millî hüviyetine şuurlu olarak bağlanan neslin meselelere eğileceğinin inancı ve hakikati, sevindirici bir husus olarak kayda değer.

38 S. K. Yetkin, *Türk Mimarisi*, s. 72.

I V- ERZİNCAN VE ÇEVRESİNDE ANADOLU SELÇUKLU HÂKİMİYETİ (1228-1243)

1228 yılında Erzincan Mengüceklerin yıkılışından sonra Trabzon Rum İmparatoru Andronikos'a karşı bir Selçuklu seferi yapılmıştır. Türk kuvvetlerinin başına Erzincan'a atabeg olarak tayin edilen Er-Tokuş bulunmaktaydı. İmparator açık bir meydan savaşına girişmemiş kuvveti ile meşrû surlarının arkasında savunmada kalmıştır. Bütün gücü ile surlara yüklenen Türk ordusu bir ara kalelerden içeri gireceği sırada şiddetli bir fırtına olur ve muhasaradan sonuç alınamaz. Üstelik askerin kargaşa içerisinde geri çekilmesi sırasında, bir kısım Türk, Rumlara esir olmuştur.

Öte yandan Moğol istilâsıyla Harizmşah ülkesi yıkılmış, Harizm Türklerinin başına geçen Celâleddin Mengü-birtî ise düşmanlarına karşı verdiği kahramanca mücadeleleri sonucu büyük bir üne kavuşmuştu. O arada kuvvetlerini güçlendirerek İran, Gürcistan, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun kuzey-doğu kesimlerine ait topraklar üzerinde hatırı sayılır bir hâkimiyet kurmuştu.

Celâleddin Harizmşah'ın kendisine Meraga'yı başkent yaptığı sene (1225) Sultan Alâeddin'e bir mektup yazmış ve dostluğunu bildirmişti. Yine 1228 (10 İkinci Teşrin) tarihli ikinci mektubunda da dostça yazılar yazmış, hatta "Dâr-un Nasr"¹ Erzincan'ı feth edip, sahibini cezalandırmasını da tesvib ile onu öğmüştür. Yine bizzat şahsiyle tanışmak için Erzincan'a gelmek istediğini, fakat kendisinin oradan ayrıldığını duyduğunu anlatması yanı sıra; Erzurum Meliki Cihan-şah'ın

¹ *Dâr-un Nasr* : Yardıma mazher olan şehir. Selçuklular zamanında pek çok şehrin unvanı vardı. Alâeddin Keykûbad'dan sonra Erzincan da bu şekilde sıfatlandırılmıştır. Ayrıca bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanı Türkiye*, s. 688.

Ahlat Eyyübî Valisi Hacib ile müttelik bulunduğu Selçuklu elçisinin kendisine (Celâleddin'e) yol vermediğine dair üzüntüsünü belirtir. Oysa ki Celâleddin, Cihan-şah'la anlaşmış, Ahlat'ı muhasara altına almıştır. Öte yandan Ahlat vilâyetinin zaptına hicab duyan Melik Eşref'de, Alâeddin Keykûbad'a yanaşarak onu Celâleddin'in saldırıları karşısında uyarıp, karşı taarruz için teşvik etmekteydi. Alâeddin Keykûbad ise her zaman olduğu gibi meseleyi önce barışçı açıdan ele almak kaydıyla hareket etmiş, Celâleddin'i Ahlat'ın muhasarasından vazgeçirmek için Erzincan Kadısı Meşhur Kemaleddin Kâmyar ² ile Çaşnigir Şemseddin Altun Ebe'yi elçi heyeti olarak ona gönderir. Sultan Alâeddin'in öteden beri Celâleddin için yaptığı en büyük uyarı, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı birlikte hareket etmenin her iki taraf için de faydalı olacağı yoludur ³.

Sultan Alâeddin'in gönderdiği heyet aynı zamanda hediye edilmek üzere otuz katır yükü atlas, kondoş, samur kürkleri; otuz köle, yüz seçme at, elli katır ve bunlara ait kıymetli takımlar götüreceklerdir. Heyet Erzincan'da ikâmet ettiği bir ara, erzurum Meliki Rükneddin Cihan-şah da kuşku duyduğu için onlara yol müsadese verilmeyeceğini bildirir. Ancak, kendisine karşı yeterli teminat verilince Erzurum'a kadar gidebilmişlerdir.

Selçuklu elçi heyeti Ahlat'a varıp, Celâleddin'in karşısına çıktıkları zaman hiç de iyi karşılanmamışlar; merasimde "Arap" gibi hareket ettiklerinden dolayı da Harizm Sultanı -Türk'ün böyle şeyler yapmasını iğrençlik olarak vasıflandırıp, onlara tahkir ettikleri için kızmıştı. Gönderilen hediyeleri de kaale almadığı gibi, Sultan Alaeddin'in anlaşma şartlarında Erzurum'un kendisine teslimi şartını da Rükneddin Cihanşah'a duyurmuştur, O sıra Celaliddin'in baş veziri yüksekten atıp-tutarak, Harizm ordusunun tek başına Selçuklu ülkesini zapta gücü yeteceği şeklinde tehditkâr sözler sarfetmiştir.

2 Bu zat Erzincan'ın Selçuklu merkezine tabî kılışından sonra Amasya valisi olmuştur. (H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, s.358). Anadolu Selçuklularının yetiştirdiği en değerli komutanlarından birisidir. Resmi bir vesikada babasının adı İshak olarak zikredilmektedir (O. Turan, *Selçuklular Hakk. Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, s.91). Ki Nesevi'den anlaşıldığına göre bu İshak da Erzincan kadılığı yapmıştır. (A. Ateş, *"And, Selç. İdare Mekanizması"*, TAD III, Sayı: 4-5, s.30).

3 Nesevi, s.125; A..Ş. Beygu, *Erzurum*, s.52-53; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.365,369-370.

Heyet Allah'tan Erzurum'a uğradıkları sırada ise Cihanşah'a tehlikeli işlere girmemesi gerektiğini ihtar etmişlerse de hiç bir yararı olmamıştır. Tersine Cihanşah bir an önce Harizmşah'a giderek Selçuklu ve Eyyûbi kuvvetleri birleşmeden hareket edilmesi için onu iknaya çalışmıştır. Böylelikle ayrı yollardan Harput'u kavşak yeri seçip iki hasım kuvvetin birleşmesini önleyecek şekilde buluşmaya karar aldılar.

Erzincan kadısı Kemaleddîn Kâmyar hiç bir şeye muvaffak olmadan apar-topar döner-dönmez, Sultan Alaeddin de derhal savaş hazırlıklarına girişir. Diğer taraftan aynı elçilik heyetini hü kûmdarına gönderir. İttifakın vücud bulması için Melik Eşref, Melik Kâmil ve Alaeddin Keykûbatd arasında beş kez elçi gidiş gelişi olur⁴.

Selçuklu Sultanı Doğu'daki tehlikenin ciddi boyutlar kazanması üzerine daha önceden 10.000 kişilik bir kuvveti ihtiyat tedbiri olarak Erzincan'a sevk edilmiştir. Melik Eşref'in yola çıktığını haber aldığı zaman kendisi de Kayseri'den Sivas istikametinde yola çıkmıştır⁵.

4 Abu'l Farac, s. 429; Nesevî, s. 542-343; İbn Bibî, s. 384.

5 Sultan Alaeddin'in o sırada Harizm ordusunun gücünü anlamak için casuslar göndermesi mümkündür. Sipehsalar bu konuya ilişkin olarak aşağıdaki menkıbeyi anlatır:

"... Muhammed Harizmşah'ın oğlu Sultan-ı Sa'îd Celâleddin'le İslam Sultanı Alâeddin Keykûbat arasında düşmanlık yolu açıldı ve yazışmadan düşmanlığa geçildiği vakit Sultan Celâleddin, tam manası ile tecluz edilmiş, sayısız kalabalık ve silahlı bir ordu ile Merâğa'dan hareket dizginini Rum'a çevirdi. Sultan Alâeddin Keykûbat, kendi elçisi Beylerbeyi (Melik'ül-Umerâ) Selâhaddin'den merhametsiz Harizm askerlerinin Rum tarafına hareket ettiğini duymuştu, kendi muzaffer askerlerini toplayıp hazırlığını ve tertibini yapı. Hazırlık bittikten sonra, yabancı askerlerinin Rum ülkelerinde çapulculukta bulunmaları için askerlerin Ermeniyeye hududunda toplanmaları kararlaştırıldı. Sultan hareket etmeden karar verdiği gün, Sultan'ul Ulemâ'nın huzuruna gelip, onun mübarek kalbinden himmet diledi. Uğurlu olması içinde hareket davulunu oraya çaldırıp, atına bindi ve yola koyuldu. Erzincan yöresine ulaştınca birkaç gün orada kalıp durmadan kendisini haberdar etmeleri için her tarafa casuslar gönderdi. Harizm askerleri, Erzenu'r-Rum (Erzurum) sınırına ulaştınca, casuslar onların sayı ve hazırlıklarını sultana bildirdiler. Harizmlilerin çokluğundan Rum askerlerinin içine bir kuruntu düştü. Sultan casus olarak oraya gitmeye, Harizmlilerin sayı ve hazırlığını, savaştaki taktiklerini öğrenmeye karar verdi. Bunun üzerine Türkmenlerin (Terâkime) kıyafetine girip, yel gibi giden birkaç dağlanmamış at seçti. Ve birkaç Türkle birlikte dağ yolundan Türk kılığında Harizmlerin ordusuna katıldı. Harizmliler bir emir onları görünce durumlarını inceledi. Onlara: "Biz, bu nahiyenin Türklerindemiz. Eskiden dedeliniz Amuderya soyundan idiler. Şu birkaç yıldır Sultan Alâeddin bize kızmış ve yardım dizginini bizden çevirmişti. Çeşitli isteklerle bizi sıkıntıya sokmuştu; Daima muzaffer ordunuzu bekliyor ve bu vergiyi yüce Tanrı'dan diliyorduk. Şimdi ki, dua okumuz kabul hedefine vardı ve hükümdarın sancakları bu şehir ve ülkeleri şereflendirdi. Bunun şükranesi olarak Sultan hazretlerinin yanında bulunanların binmesi için birkaç beygir getirildi" dediler. Kapıcılar (Huccâb) bu sözlerin tafsilâtını en şerefli kulağa (hükümdara) ulaştırdıkları vakit, sultanlarının çok hoşuna gitti ve bunu hayırlı bir fal saydı. Buyurdu, özel sofrayı yaydılar. Sultanları töresine göre, bütün emirler vezirler ve ordu erkânı kendi ve yer ve makamlarında durdular ve onları huzura getirdiler. Sultan Alâeddin, türk hizmetcilerle birlikte hepsinin gerisinde durmuştu. Sultanın cadına yaklaştıkları vakit, Sultanların töresince yer öptüler, dua ve aferinlerde bulundular. Ve atlarını sundular. Sultan onlara iltifatta bulundu ve iyi haberler verdi. Sultan Alâeddin uzaktan onların savaş usul ve düzenini tehnik ediyordu. Devlet erkânı dağılınca onlara bir cadır tahsis ettiler ve yiyeceklerini (ulufe) hazırladılar. Gece yarısı olunca Sultan Harizmşah'ın hatırlıdan: " Alâeddin ülkesinden nereden geçtim ve halktan Sultan Alâeddin'den memnun buldum. Bu gelenler onlardan niçin şikâyet ediyorlar? Kaldı ki birkaç gündür, Sultan Alâeddin'in bu havaliye geldiği de

1- Yassı - Çimen Muharebesi/1230

Doğu Anadolu'da zulümlere kalkışan Celâleddin ve suç ortağı Cihanşah'ın karşı Eyyûbilerle anlaşan Sultan Alâeddin Sivas'tan hareket ettiği zaman kendisine 20 bin, Melik eşref'in'den yaklaşık 10 bin askeri mevcuttu. Sultan'ın Eyyûbilere "düşmana karşı dayanacak kuvvetleri bunlardan ibaret olmayıp asıl güvendiğim adamlarım, alplerim askerlerim şarkdadır"⁶ derken, daha önce kemalettin Kâyar'ı Şam'a gönderdiği sırada Erzincan'a geçitleri tutması için tahkim ettirdiği askerleri kasdetmiştir. Ibn Bîbî 'nin Harizm ordusunu 100 bin olarak göstermesi abartma olabilirse de , Selçuklu ordusunu 40 bin kişi olarak belirtmesi doğru nitelendirilebilir. Geri tedbir olarak da Kızılırmak vâriilerine Eyyûbi askerlerinden bir kısım kuvvet yerleştirilmiştir⁷.

Nihayet Harput'dan kalkan Harizm ve Erzurum kuvvetleri Sivas'a doğru, Anadolu Selçuklu ve Eyyûbi kuvvetleri de Erzincan'a doğru hareket ederler. Ağustos 1230 hemen bütün kayanıklarda adı, aynı yer adı olarak geçen Erzincan Akşehrin'inde Yassı-Çimen'de karşılaşılır. Bu yer Erzincan'ın otuz kilometre batısında Erzincan-Refahiye arasında kalmakta ise de değişik tahminlerde vardır⁸.

duyulur. Nasıl olurda bunlar onun hizmetine geirmişler. Eğer gitmiş olsalar, izin almadan nasıl ayrılırlar. Yarı daha iyi soruşturmak gerekir. Olmaya ki, casus olsunlar" diye geçti. Erzenü'r-Rum meliki olan Melik Mugiseddin'i çağırıp danışmada bulundu. Harizmşah'a bu düşünce gelmeden önce, Sultan Alâeddin rüyasında Mevlânâ Bahâeddin Veled'i gördü. Bahâeddin Veledona: " Melik uyku zamanı mıdır? Kalk atına bin!" dedi. Sultan Alâeddin uyanınca: " Yarı da tehlik eder, gece yola koyuluruz" dedi ve tekrar uyudu. Mevlânâ Bahâeddin Veled'ini rüyasında gördü. Bahâeddin Veled bir sopayı tahtun dibine vurup, taht üzerine çıkıyor ve göksüne vurarak: " Ne uyumuşsun" diyordu. Uyandıği zaman o hali heybetinden titriyordu. Arkadaşlarını uyundurdu ve : " Çabuk atlarınızı eğerleyin" dedi. Kendi atında bizzat kendi eğerleyip yola koyuldular.. Gece bitmek üzere iken harizmşah bugün onların ahvâlini soruncaya kadar birkaç emir onları gözetlesin diye buyurdu. Emirler Sultanın emirini yerine getirip, sabaha yakın olunca, ne kadar aradılar da, onlardan bir iz bulamadılar: bir topluluğu kaçırların arkasından gönderdi. Sabah olunca da kendisi bütün askerlerle birlikte ata bindi. Sultan Alâeddin bir topluluğun arkadan geldiğini görünce tam sür'atle dizginleri bırakıp kendi ordusuna kaldı. Arkasından gelen topluluk, Alâeddin'in kendi ordusuna katıldığını görünce geri döndü. Sultan Alâeddin askerlerine iltifat edip, onları cesaretlendirdi" s.24vd.

6 Nesevî , s. 131-132.

7 İbn Bîbî, s. 386-391 ; Abu'l Farac, s. 394,395; Nesevî , s. 132.

8 Konuyu müteala eden Osman Turan (Selç. Zam. Türk., s. 371-n.76) Genceli Kirogos'tan hareketle, onun hem Yassı-Çimen ve hem de Köseadağ muharebelerini Erzincan Akşehri olarak (Türkiyat, II, s. 179) göstermesini: neticeten bu yerin bu günkü Su-şehri'nin güney doğusunda Gedük Köyü hudutlarında olması gerektiğini, özellikle erzincan-ıa bağlı bölgelerde haritaların verdiği bilgiye göre yazmıştır. Ancak, Yassı-Çimen (veya Yassı-Çimen, Yas-Cuman) mevkiidi mevcut olduğu gibi, Köseadağ adlı (ve aynı mıntkanın 10.km. ötesinde) bir başka yer de Ekecik (Refahiye) Köyü arazisinde bulunmaktadır. Ancak, bazı kaynakların Kayseri-Sivas (İbn Bibi, Azız b. Esterâbâdi) ve bazı eserlerin Erzurum-Erzincan (Rochhill, the Journey of W. Ruburek, s. 276) olarak göstermeleri tamamıyla hatadır. Ali Kemalî (s. 44 ve not: 5) ve A. Ş. Beygu(s. 54-55) da Yassı-Çimen'in Erzincan-Refahiye arasındaki Çimen Dağları mevkiinde olduğuna karar kılmışlardır.

Yıssı-Çimen karşılaşmasının ilk gününde çatışma Mübârizüddin Çavlı komutasındaki öncü kuvvetlerinin 24 Ramazan günü baskına uğramasıyla başlar. Bu baskın neticesinde pek çok Selçuklu telef olmuş, durumun vehamet gibi gözükmesi Alâeddin Keykûbat'ı üzmetten öte geri çekilip, geçit ve derbendlerde müdafaya geçmeyi dahi düşündürmüştür. Melik Eşref'i öncü birliklerinin mahyından Sultan Alâeddin'i sorumlu tutmaya kalkmış olması da durumu hayli ağırlaştırmıştır. Daha önceden Erzincan'ın uygun mıntıkalarına yerleştirilen 10 bin kişilik güçde gelip, savaştaki yerini almış olmalı ki ayrı olarak Erzincan ova ve geçitlerinde herhangi bir çatışmadan söz edilemez.

İlk duruma müteakip devam eden öncü çarpışmalarının Selçuklu lehine değişmesi akşama doğru da hınıs hâkimi Mansur'un bir miktar kuvvetle gelip Selçuklu ordusuna katılması, tekrar iki şahsiyetin savaş sırasında bozulan moralleri⁹²ni düzeltmiştir. Ayrıca Harput hakiminin oğlu Artukşah'da aralarında bulunmaktaydı.

Ertesi gün saflar halinde yapılan savaşın ilk saldırısı Selçuklu kuvvetleri tarafından olmuş, Celâleddin Harizmşah'da aynı şekilde karşılık vermiştir. Sultan'ın idareyi elverişli bir tepeden gözlediği savaş akşama kadar devam etmiş, Melik Eşref özellikle Harizmlilere ait mevzileri ele geçirmede gerçekten başarılı olmuştur.

Gece yarısı savaşın durakladığı bir sıra Celâleddin'e düşmanlarının yenilip geri çekildiği haberi verilirse de; o, saldırıla ancak sabah geçer. O gece hakikaten bir yenilginin olup olmadığı meçhul. Ancak, böyle bir vakanın olması halinde celaleddin'in sabaha kadar oyalanmışlığı; Selçukluların tekrar toparlanmış olabileceğini mümkün kılmış olabilir.

27 Ramazan 627 (10 ağustos 1230) Cumartesi günü sabahında savaşın son safhası başlar. İlkden Alâeddin Keykûbad'ın sol cenah kuvvetleri bozguna uğrarsa da, yine onları (Harizm tarafına esen şiddetli bir rüzgarıyağırdığı toz kumelerinin de yardımıyla) geri püskürtmüşlerdir. Müteakip Selçuklu- Eyyûbi saldırıları sayıcı stün olmakla birlikte Harzemşah ordusunun tam anlamıyla

bozgununa sebep olur⁹.

Kaynaklarda uç veya beş gün olarak belirtilen savaşın son anlarına kadar Alâeddin Keykubât heran bozguna uğramanın telaşı içinde olmalı ki ani olarak kazandığı bu savaşın son durumuna âdeta inanamayıp, bir harp hilesi olabileceğini düşünmüştür. Akşama doğru tabi durgunlaşmaya doğru varan savaşın hengâmesinden geriye kalanlar ölü, yaralı, esirler ve ganimetlerdir. Pek çok da firari vardır. Cihanşah esir edilenlerin arasında bulunurken, Harizmşah Erzincan yoluyla kaçmayı başarır. Şiddeti çetin olan savaştan sonra bozulan Harizm ordusunun binlerce mensubu uçurumlardan düşüp telef olmuşlar, binlercesi güç bela dağ ve vâdilere, ormanlara sığındığı rivayet edilir. Yine bir kısmı kendiliğinden esir olmuş, bir kısmı Canid (Canik) dağlarını aşarak Harzimşah'ı metbû bilen Trabzon Rum ülkesi hudutlarına varmıştır. Ancak bu gidenler ekseriya Rum ve Çan kavmi köylülerince imha edilip soyulmuşlardır¹⁰.

Savaşın Sonuçları:

a- Harizmlilerle işbirliği eden Cihanşah, Celaleddin ile aynı akibeti paylaşmış; kendisi esir ve memleketi Anadolu Selçuklulara katılmıştır. Bu şekilde Doğu Anadolu'nunda ilhakıyla Anadolu'nun bütünlüğü sağlanmıştır.

b- Ölçsüzlüğün kurbanı olarak Celaleddin Harizmşah yenilip ülkesi ortadan kalkmış ve Selçuklar ürkütücü düşmün Moğollara sınır komşu olmuşlardır. Moğollar Harizmlileri takiple çok geçmeden Doğu Anadolu'da Eyyûbi ve Artuklular'a ait vilayetleri istila ederler (1231). hatta bir yıl sonra da

⁹ Bu savaşta rüzgar hadisesine dini kaideler çerçevesinde Sipehsalar ve ondan iktibasla Ahmed Effâki (Ariflerin Menkıbeleri, I 53). yer vermişlerdir. Sipehsalar: " Savaş yeri olarak Erzincan'ın Yassı-Çimen'ini seçmişti. Askerini oraya yerleştirdi. Üçüncü gün her iki tarafın öncüleri savaşa tutuştular. Üstünlük Harizmlilerle de idi, dördüncü gün yine öncüler savaştılar. Bu seferde Rumlarda (Selçuklularda) üstünlük idi. beşinci gün her iki taraftan askerler hazırlandı, sağ ve sol yanları tecrübeli askarlara bırakıldı. Davul, dühl nefir sesinden, feryattan ve atların kişnemesinden feleğin kulağı sağır oluyordu. Yıldırım gibi koşan atların ayaklarından kalkan toz o çemenliğin gökünü (yeşilini) karartmıştı. birden bire yardım yeli, Tanrı velilerinin nefeslerinin estiği yerden Rum askerlerinin bulunduğu toz ve toprağı alıp Harizm askerlerinin gözlerine serpti. -Güç yetmeyen şeyden kaçmak-korkusu yüreklerine tesir etti. Sultan Alâeddin'in sancakları galip geldi. Askeri de hicri 627 (1229) de zafere kavuştular. Nihayet o zamanın kutbunun himmetinin uğuru ile öyle heybetli ve hazırlıklı ordunun peşan olduğu inanlara mâğlûpm olsun. Yine şeksiz şüphesiz mâğlûm olsun ki, bu tâifenin inayeti, din ve dünyada zafer ve iyi günü sağlayacak ve kurtulmala sebep olacaktır." Mevlâna ve Etrafindakiler, s. 26-27.

¹⁰ Nesevî, s. 131-132, Ibn Bibi, s. 392-406; Ibn'ül-Esir XII, 190; Cüveynî, (Farsca metin). II. s. 180, 182; Sipehsalar, s. 26-28; Zehebi, Tarih ul-Islâm, Topkapı (2917) XV. s. 293-295 A ve Ayasofya (3012) 238 A;

bir moğol akını Sivas yakınlarına kadar sokulup, bazı yerleşme merkezlerini ve hayvan sürülerini yağmalama cesaretini gösterebilmişlerdir. Bu sebeple Sultan, Kemaleddin Kâmyar'ı derhal Sivas'a göndermiş onun meseleleri tetkikini istemiştir. Erzurum'a kadar varan Kâmyar, Mübârizüddin Çavlı ile Moğolların gayelaerini tetkik ve muhasebe edip geri dönmüştür.

c- savaş sonunda elde edilen ganimetlerin çokluğu sebebiyle köle, at ve silah fiyatlarında bir hayli düşüş olmuştur; Bir at beş dirhem ve bir çevşen (zırh) üç dirheme inmiştir.

d- Yıssı-Çimen savaşı her şeyden önce Türk'ün Türk'ü kırdığı ve tarihimizde bu açıdan fayda yerine pek çok yaralar açan bir vakadır, Zehebî, muharebede esir edilenlerden birinin ağzından, o kişinin ilk baskında 50 Selçuklu'yu katlabilecek bir fırsat edindiğini; Erzincanlı bir askerden Alâeddin'in 12 bin kişilik öncülerinden ancak yaralı ve firarilerin kurtulabildiğini ve onlardan da yine aynı vakanın doğruluğunu bizzat dinlediğini, bazı asker mektuplarında da hadisenin katiyyetine tescilen şehit olduğunu kaydeder. Diğer yanda, yine özbe-öz Türk olan Harizmlilerde savaş sonunda pek çoğu feci şekilde telef olmuşlar, başbuğları aynı akibete uğramıştır ¹¹. Oysaki Celâleddin, Alâeddin Keykubâd gibi kararlı ve tutarlı bir siyaseti sonuna değin götürebilen kimse olmamakla beraber; özellikle Moğollara karşı vermiş olduğu mücadelelerden anlaşıldığına göre hayli kahraman yaratılışlı, mert ve cesur Türk başbuğlarından birisidir.

e- Alâeddin Keykûbat, Celâleddin'in ordusunu yendikten sonra geri kalan bir kısım bey ve altı-yedi bin kişilik askerine gayet iyi davranmıştır. Onlara özellikle doğu hududunda dirlik vererek aynı zamanda Moğol tehlikesi karşısında bu gücü muhafaza etmeyi düşünmüştür

Aynı yıl içerisinde Van, Bitlis, Vanstan, Adilcevaz, Sürméri gibi Harizmliler hakimiyetinde olan kentler Kemaleddin Kâmyar tarafından fethedilip tanzimi için vezir (sahip) Ziyaâeddin Kara-arслан ve mâliye nâzırı (müstevfi) Sâdeddin

11 Celâleddin Harizmşah'ın ölümü üzerine değişik vilayetler vardır. Doğu Anadolu'da bir süre dolanıp gittikçe hissi yaşantısı sarsılarak anormal bir şekilde gezinirken, Amid dağlarında bir Kürt tarafından öldürüldüğü (Cüveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, s. 190; Brosset, I, s. 511; Nesevî, 157) söylenir. Güya bunu haber alan, o zamanki Erzincan hâkimi daha sonra Sultan olan Gıyâseddin Keyhusrev, öldüren kişiden çaldığı malları geri alıp, ona bir miktar para vererek defetmiştir (Brosset, I, s. 513).

Erdebili ve Erzincanlı kadı Şeref'in oğlu Tâceddin Pervâne 'yi görevlendirmiştir. Ahlat'a giden Tâceddin Pervâne ve Kaymaz gibi Selçuklu beylerini Harizm beyleri ziyaret etmişler, buradaki ziyafet ve ön andlaşmadan sonra Erzurum'a birlikte gitmişlerdir. Daha sonra Erzurum ve Erzincan yörelerine dağılan diğer Harizm beyleri ve askerleride toplanıp, Selçuklu taâbiyetinde görev almaları hususunda anlaşmaya varmışlardır.

Anlaşma neticesinde Erzincan, Harizmlileri en büyük beylerinden Kayır-Han'a ¹² dirlik olarak verilirken; aynı şekilde Amasya, Lârende, Niğde de diğer beylere ikta olarak verilmişlerdir ¹³.

Melik ül-Kelâm Erzincanlı Nizameddin Ahmed ve Yıssı-Çimen Fetihnâmesi : Kendisinden Melik ül- Kelâm (Şair/ Edebiyatçıların reisi) diye bahsedilen bu şahsı Anadolu Türk tarihinin en büyük edebi simalarından biri kabul etmenin yanı sıra, Erzincan'ın da ilk başta gelen edebi kişilerinden kabul etmek gerekir. Kendisi hakkında bilgi veren İbn Bibi, onun aynı zamanda siyasi sahada da etken bir zadd olduğunu belirtir ¹⁴.

Henüz Mengücek Beyliğinin varlığını koruduğu 1211 yılında Selçuklu hükümdarı İzzeddin Keykâvus saltanata çıktığı zaman, kendisine ünlü şairler kasideler yazmışlar ve bunların içinde bulunan edebiyatçıların reisi mevkiindeki Nizameddîn Ahmed Ercanî de aynı şekilde çeşitli hediyelere sahip olmuştur. İzzeddin Keykâvus'un kâatibi (münşisi) olan Nizameddîn Ahmed'in bilâhare vezirlik makamına geldiği ve Anadolu Selçuklu Sultanlarının en ünlülerinden olan Alâeddin Keykûbad'ın saltanata gelmesine önayak olanlardan biri olduğu da tarihî hakikatler içerisinde.

Nizameddîn'i Ahmed'le ilgili önemli bir husus da, onun, Harizmlî Celâeddin'i Alâeddin Keykûbad'ın Yıssı-Çimen'de yenmesinden sonra ele aldığı ve Th. Houtsma tarafından muntasar bir Selçuknâmede neşrettiği ¹⁵ fetihnâmedir.

12 H. Hüsameddin, Emir Hüsameddin Berke Han adlı birinin Erzincan'da görev alıp, Amasya'ya vali olarak gittiğinde, yerine akrabası Kır-Han (Kayır Han) diye birinin emir olduğunu yazar. *Amasya Tarihi*, II, s. 366.

13 İbn Bibî, s. 434-435; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378; F. Sumer, *Anadolu'da Moğollar*, SAD., I, s. 5.

14 İbn Bibî, s. 119-127.96

15 Paris Bibl. Nat. *Suppl. Turc.* 1182, s. 47 a s 179-181.

Selçukluların bu zaferini ele alan ilk fetihnâme Şemsedd-in İsfehâni'ye ait olmasına rağmen, onun Türk ve Müslüman bir hükümdar için "meçhul" ve "mahzûl" (hakir, perişan, hor) şeklinde çirkin ifadeler kullanılması yüzünden kabul edilmeyip akabinde Nizameddîn Ahmed'inki kabul görmüştür ¹⁶. Aynı sebepten dolayı Nizameddîn Ahmed Tuğraî (Tuğracı) makamına (Şemseddîn İsfehânî'nin yerine) getirilmiştir ¹⁷.

Ayrıca Muvaffak'ud-dîn Abdullâtif (ölm. 1223) Erzincan'da bir müddet ikâmet edip tıp, fizik ve felsefede mühim eserler yazan: ses ve dilin menşesine dair incelemeleri olan bir ilim adamıydı ¹⁸.

2- Alâeddin Keykûbad, Moğollar ve Eyyûbîler

Anadolu kentleri Alâeddin Keykûbad'ın sağlığında Moğol tehlikesinden uzak kaldıkları gibi Erzincan'da Türklerin gayet müreffeh bir haya tsürdükları şehirler arasında olup etrafı surlarla çevrilmiş: yetersiz görülen veya yıpranan tarafları tamirat görmüştür. Yıssı-Çimen zaferini takip eden yıllarda cengiz Han ölmüş, yerine Ögeday geçmişti. Keykûbad, ona hediyeler göndererek dostluğunu kazanmıştı. Bu arada Harizmlilerce istilâ edilip başı boş kalan yerleri ülkesine katmak için seferler düzenler. Gürcistan, Ermenistan bu şekilde Selçuklu ülkesine katılırken Ahlat'ın alınması ise Eyyûbî Sultanı Sultan Kâmil'le aralarının açılmasına sebep olur.

Daha öncesinde Ahlat'ın Eyyûbîlerin olduğu gerçeğinden hareket eden Sultan Kâmil, Doğu Anadolu'yu almak için büyük bir orduyla gelmişse de Selçuklu Ordusu karşısında tutunamayıp geri dönmüşlerdir (1234).

Fakat daha sonraları Kâmil ve Eşref tekrar Anadolu'ya dört ay zarfında pek çok kentleri alıp, bazı Selçuklu Türkünü öldürüp, kimini de esir ederek geri döner.

Bu seferler 1236 yılının başlarında sona ermiştir. Öte yandan Moğollar da

16 T. E. Şahin, "XIII. ve XIV. Asırlarda Yaşayan Erzincan'lı Nizameddîn(ler)", *Mengüceli Dergisi* 1, Sayı: 2, s.19.

17 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 374.

18 Ibn Hacer, *Durar*, I s. 32, II, s. 72; *Âsâr'ül-bilâd*, s. 462; Ibn Ebi Usaybia, II, s. 207; Ibn Şâkir, II, s. 78; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 367.

durumdan istifade cihetine gidip, büyük bir güçle Erbil bölgelerine akın yapıp daha sonra Dicle'yi geçerek Sincar'a kadar girip yağmalarda bulunmuşlardır.

Melik Kâmil ve kardeşi Eşref'in kıyııcı hareketlerine karşılık Selçuklu Sultanı, Kadı Şerafeddin Erzincanî'nin oğlu Taceddin Pervâne'nin komutasında bir ordu gönderir ki bu sefere Erzincan'da bulunan Harizmlî Kayır-Han da askerleriyle birlikte iştirak etmiştir. Bunların hedefleri Amid (Diyarbakır)'i almaktır. Ancak, bu iş mümkün olmaz; gelecek seney bırakılır.

Sultan Diyarbakır seferini müteakip, ordusunu ve ileri gelenleri toplayarak Kayseri'de Ramazan Bayramı için şenlik düzenler. Bu merasimler sırasında devletin geleceğine ilişkin bazı kararlar alır. Bunların içinde, anası Hıristiyan kökenli olan Büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'in tekrar Erzincan Melikliğine ve onun yanına da Şemseddin Altun-aba'yı Atabeğ ve Beylerbeği tayin eder. Kayır-Han ise ölen Fahreddin Ayaz'ın yerine Sivas valisi ilân edilir. Küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı da kendine veliaht olarak gösterir.

Fakat Sultan Alâeddin devlet erkânına sunduğu sözlü vasiyetinden hemen sonra yediği bir av etinden ağulananarak ölür. (Haziran 1237). Bunun bir suikast olduğu ve Gıyaseddin Keyhusrev'in yaptığı sanılır. Sultan ölünce de, vasiyeti mucibince İzzeddin Kılıç Arslan değil, Gıyaseddin Keyhusrev hükümdar ilân edilmiştir. Ki bu işlerde en büyük dalavereyi Sadeddin Köpek çevirmiştir. Merhum Sultan'a and içmelerine rağmen, bu hadise karşısında çekingen davranan diğer ileri gelen beyler de sorumlu tutulmalıdır. Yeni Sultan, zayıf karakterli ve letersiz bir insandır. Bu sebeple politik konuların ipleri Sadeddin Köpek'in elinde kalmıştır. O, kendine destek olmayıp tehlikesiz olanları görevlerinden alırken; tehlikeli addettiği kimseleri ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Yine kendisine Erzincan dirlik olarak verilmiş bulunan Kayır-Han da Büyük Sultan'ın ettirdiği yemine bağlı kalanlardandı. Ne var ki elinde mühim bir kuvvet de olmasına rağmen harekete geçme fırsatı bulamamış (belki de çıkabilecek karışıklıklardan çekinmiş) tir. Gıyaseddin Keyhûsrev'e biat etmiş, çok geçmeden de Kayseri'nin Pınırbaşı ilçesindeki Zamantı Kalesi'ne hapsedildiğinde, orada hastalanarak ölmüştür. Bunun üzerine, en büyük reislerine yapılanlardan ürken diğer Harizm

beyleri de artık yeni sultana itimatları kalmamış ve Sadeddin Köpek'ten de öğrenmiş olarak, Selçuklu ülkesini terkedip Urfa yöresine giderler. Ki bu insanlar o yörelerde yol kesip soygunlar düzenleyerek halkın huzurunu kaçırmı unsurlardan olmuşlardır ¹⁹.

Sultan Alâeddin Keykûbad, her şeyden önce tedbirli, tehlikeleri önceden gören, siyasî istikrar sahibi bir insandı. Anadolu insanı her şeyden evvel ona olan güveni sayesinde müreffeh bir hayat sürmüştür. Çeşitli merkezlerde surlar, cami, medrese, han, hamam, türbe gibi pek çok bina imar edilmiş; ülkenin bayındır olması sağlanmıştı. Onun adil, güçlü ve mükemmel bir nizam kurması halk arasında sanat ve edebiyatın da gelişmesini temin etmişti. Zamanında ilim ehli insanları, edebiyat ve sanatçıları korumuştur ²⁰.

3- Moğolların Erzincan'ı İşgali ve Köseadağ Muharebesi

Selçuklu tahtına geçen II. Gıyaseddin Keyhusrev'in henüz o senelerde yaşının küçük olduğu ve bilhassa Sadeddin Köpek'in kaprisli hareketlerinin etkisiyle çeşitli yersiz işler yapmıştır. Kendisinin sultan olduğu sıralarda, soğuk davranan bazı beyleri kendine bağlaması mümkün iken zora başvurmuştur. Daha önce belirttiğimiz Kayır-han'ın esir edilmesinde Sadeddin Köpek'in aleti olduğu gibi, bizzat sultan oluşu sırasında ona karşı çıkmayan bazı Selçuklu ileri gelenlerinin de Sadeddin Köpek tarafından harcanışında ona alet olmuştur.

Alâeddin Keykûbad'ın na'sı henüz yerdeyken, Keyhusrev'in Er-tokuş yerine atabeyi olan Şemseddin Altun-aba, Erzincanlı Kadı Şeref'in oğlu Taceddin Pervane, Cemaleddin Ferruh Lâlâ, Sadeddin Köpek ve Gürcü oğlu Zahir ül-Devle Keyhusrev'i derhal Kayseri Sarayı'na götürüp, diğer taraftarlarla beraber tahta çıkarmış ve el bağlama merasiminde bulunmuşlardır.

Diğer yandan Erzincan kadılığında bulunup, o sıralarda Meşhed'de görev

19 İbn Bibî, s. 458-459; Ebu'l Farac, s. 402; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* s. 383-389; *Keyhusrev*, I.A.; F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, SAD., s. 7.
20 *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti*, Milli Tettebular Mecmuası, C.II, 1331,no.V, s. 193-232; Ayrıca bkz., Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1976, Ankara, s. 188.

alan Kemaleddin Kâmyar önceleri tereddüd içinde kalmış, fakat sonraları mecburen Kayır-han ve Hüsameddin Kaymeri'yi de yanına alarak yeni sultanı tebrik edenlerdendir. onlara yemin içirten de daha sonra Sadeddin Köpek tarafından öldürtülecek olan Taceddin Pervane'dir. Köpek, Pervane'yi ortadan kaldırmadan önce, onu öteden beri Selçuklulara hizmetleri büyük olan Şemseddin Altun-aba'yı bertaraf etmede kullanmıştır ²¹. Sadeddin'in bu yaptıklarının gelecekte çok kötü şeylere sebebiyet vereceğini Kemaleddin Kâmyar'a, Şemseddin Esfehani ikaz edip onu uyarmışsa da, bu büyük devlet adamının da sessiz kaldığını görüyoruz.

Nihayet Taceddin Pervane'ye sıra gelmiştir. O, durumdan kuşkulananak bir an önce başkentten uzaklaşıp ikta'ı olan Ankara'ya gitmek lüzumunu duyar. Böylelikle hayatını kurtarabileceği kanaatindedir ²². Ne var ki Taceddin Pervane Ankara'ya varduktan sonra, Sadeddin Köpek, bazı fesat insanların da dedikodularından kaynaklanarak onu ölümle cezalandırabilme imkânı olan bir suç uydurmayı başarır. Güya Taceddin Pervane Alâiyye'den Ankara'ya giderken Akşehir'de eski Harput-Artuklu hükümdarının bir cariyesine yanına alıp, onunla gayri-meşru ilişkide bulunmuşmuş. Köpek, hemen din adamlarından bu konuda reem (taşla öldürme) gereği hususunda bir fetva aldırıp, 1238 baharı sonunda Kayseri'ye gelen Sultan'a da tasdikle ferman çıkarttırır. Fermanla birlikte Ankara'ya gidip, oradaki din yetkililerine fetva ve fermanı okumuş, Ankara meydanına getirilen Taceddin Pervane'yi taşlatarak öldürtmüştür. İftirayla ölümüne sebep olduğu Erzincanlı Taceddin Pervane'nin bütün mallarına el konulmuştur. Böylelikle Sadeddin Köpek, Selçuklu ileri gelenleri arasında en çok çekindiği Pervane'den sonra diğer şahsiyetleri de sindirmiştir ²³.

Pek çok Türk büyüğünün canına kıyılmasında, bir kısmını da aleyhte hadiselerde alet eden Sadeddin Köpek'in hırsı giderek kabarmış, bütün bir saltanata gözdikecek hâle gelmiştir. Nihayet 1239'da öldürülmüş ve bu musibetin onu alınmıştır.

21 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 404-405; *Altun-Aba Vakfiyesi*, Belleten, XLII, 1947, s. 197-200.

22 Ibn Bibi, s. 472-473; Vincent de Beauvais, XXXI, s. 145.

23 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 410.

II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanının lehte bir hadisesi, daha önce kuşatılıp alınamayan Diyarbekir'i fethi ve dolayısıyla Suriye Eyyübî Devleti'nin Anadolu Selçuklularına bağlanmasıdır (1240-1241).

Aynı senelerde Anadolu yoğun bir Türk muhaceret (göç) sahasıdır. Doğudaki Moğol istilâsından kaçan pek çok değişik yapıya sahip kimseler Anadolu'da da değişik hayat biçimleri ortaya koymakta; aralarındaki yerleşik-göçebe uyumsuzluğu bir yana, sıklaşan nüfus ülkenin gelir kaynaklarının fertlere düşen paylarını tabîi olarak kısmaktaydı. yine bu Türk topluluklarının bir kısmı İslâmiyetle köklü olarak bağdaşma zaman ve zeminini henüz bulamamış, bunların muallaki hallerini fırsat bilen bazı kimseler de kendi emelleri seyrinde onları piyon-materyal olarak değerlendirmekteydi. İşte, Baba İshak da ülkenin manzarası karşısında kendini kabul ettirmek isteyen bir Türkmen şeyhidir. Hayat şartlarını henüz düzenleme fırsatı bulamayan insanlar, onun etrafında birleşiyor, devletin başına belâ olacak çabanın büyümesine çeşitli ümit ve menfaatleri uğruna yardım ediyorlardı.

Kendine Amasya'yı merkez seçen Baba İshak, tâ ki Selçuklu, Harizmlî ve Eyyübîler arasında çıkan savaşlarda Türkmenlerin dinî duygularını istismar etme yolunda olan propagandalarına başlamıştır. Kendine epeyce bir kuvvet bulan İshak'ın adamları köy ve kasabaları soymuş, pek çok insanın kanına girmişlerdir. Hatta bir ara üzerine yürüyüp, orayı da almışlardır. Asiler daha sonra Amasya-Tokat taraflarına yönelirler. Ancak, daha önceden Amasya'yı alan Selçuklu askerleri kendisini öldürürler. Fakat bu da asilerin sair kitlesini durdurmaya yetmeyecek, hızla Amasya'ya gelen cahil insan sürüsü, daha sonra Kırşehir önlerinde kuvvetli bir Selçuklu gücü karşısında ezileceklerdir (1242).

Moğolların Erzincan'ı İşgali: Gıyaseddin Keyhusrev döneminde yukarıda özetle vermeye çalıştığımız bu hadiseler ülkenin siyasî gücünü hayli zayıflatmış, toplumdaki hiyerarşinin meşru tekâmülünü bozmuş ve ekonomik gücü kökünden sarsmıştır. İşte bu karışık dönem öteden beri kendilerini izleyen Moğollar için değerlendirilmesi gereken büyük bir fırsattır. Daha önceden

Selçukluların Harizm ve Memlûkluları yenmesinden dolayı uyandırdığı saygı ortadan kalkmış, geriye istilâya elverişli keşmekeşlik içinde bir devlet kalmıştır.

Moğol komutanı Baycu Noyan, içinde Gürcü ve Ermenilerin de bulunduğu bir ordu ile Erzurum'u kuşatır (1247). Yaklaşık 30.000 civarındaki Selçuklu kuvveti şehri olanca gücüyle müdafaa etmişlerse de, komutanlarından biri ihaneti sebebiyle fazla dayanamayan kent Moğolların anadolu'daki ilk kurbanı olur. Moğol istilâ karakteri zorlu bir katliama dayanmaktaydı. Erzurum'da da aynı şey olmuş, bunu gören tüm Anadolu insanı Moğolların o kış daha ileri gelmemelirenden istifade edip, ülke çapında 80.000 kişilik olduğu ileri sürülen bir ordu oluşturur.

Erzurum ve havalisini tamamen sükûta boğan Moğollar baharla birlikte Erzincan'a vardılar (1243). Diğer yandan II. Gıyaseddin ordusu Sivas'a gelir. Erzincan'da 40.000 kişilik Moğol ordusunun önünde durmaya kalkışacak bir ordu yoktur. Selçuklu ordusunun da aynı şekilde doğruya doğru ilerlemesi Moğolların bu kentte (bir anlamda katliamına) fırsat bırakmamıştır.

Kösedağ Muharebesi: Selçuklu ordusunun Sivas'ta bulunduğu zaman bazı bilirkişiler burada kalır, Moğolların gelmelerinin dah uygun olacağını söylerler. Ancak, Sultan'ın yanında bulunan genç, heyecanlı ve savaş tecrübesine sahip olmayan beyler, Erzincan ve yöre halkı kılıçtan geçirilirken biz burada gereksiz olarak bekliyoruz meyânında laflarla hezeyan edip, Gıyaseddin Keyhusrev'in (ki onun da aklı havalardadır) gururunu kamçılıyordu.

Bunun üzerine Sultan 80.000 kişilik ordusunu yürüyüşe geçirerek tarihî kervan yolu üzerinden Erzincan istikametine doğru ilerlemeye başlar. Moğollar da Erzincan ovasından geçip, Sivas istikametine doğru hareket etmişlerdir. Nihayet ordu, kaynaklarda genellikle "Erzincan yakınındaki", "Erzincan civarındaki" diye işaret ettikleri Kösedağ'ına varırlar ²⁴.

Selçuklu ordusu Kösedağ mevkiine geldiğinde, yerin tahkime elverişli olması sebebiyle yine tecrübeli komutanlar, saldırının karşı taraftan yapılmasını;

²⁴ Kösedağ mevki için Bkz. Bu bölümde not 8.

kendi kuvvetlerinin ise ilk iş olarak, çevre sırt ve geçitleri tutmakla yetinmelerinin iyi olacağını söylerler. Fakat yine aceleci ve tecrübesiz beylerin hengâmesi bu teklifi de geçersiz kılar. Hatta kendilerine öylesine güvenmektedirler ki "Allah bile Moğollarla birlikte olsa, yine onları yeneceklerini" şeklinde ukalâca laflar eden dahi olmuştur. Aynı gece içerisinde Sultan ve yaltakçı kesimi içki alemi içerisinde yarınki savaştan gayet emin bir şekilde keyif çatarken, bunun karşısında kuşkuya kapılan MühezzibüddinAli gibi aklı başında devlet adamları ağlamaktadırlar.

Ertesi günkü savaşta emir-komutayı elinde tutacak olan zevatın hâli böylesine düzen ve disiplinden yoksundur. sultan az bir kuvvetli Akşehir düzlüğünü kaplayan Moğol ordusu üzerine sürdüğü zaman Moğollar da eski bir Orta Asya Türk savaş taktiği olarak bilinen bir düzende geri çekilmişlerdir. Hadiseyi gören öncü kumandanlar bunu Moğol'un bozgunu şeklinde telâkki etmiş ve hatta Sultan'a müjdelemekten geri kalmamışlardır. Onlar zafer sevincini tatmak üzereyken Baycu Noyan geri dönülmesini emirle bu gelen kuvveti şaşkınlık içerisinde kılıçla doğratmıştır. Sağ kalanlar da çareyi geri kaçmaktadırlar.

Öncü kuvvetlerinin bu şekilde ortadan kaldırılışı karşısında Sultan hiç bir şey yapamadan bekler. Gece bastırıldığı zaman da kimseye haber vermeden Tokat'a doğru kaçar, oradan da Konya yolunu tutar. Sultan'ın bu utanç verici hareketinden sonra bocalayan koca Selçuklu ordusu, bölükler halinde "daha savaş ateşi kızmadan, soğumuşluğu içinde uzaklaşırlar. O koskoca ve zamanın en büyük ordusu hiç bir şey yapamamış, savaş alanını Moğollara terketmiştir.

Moğollar, kendi tuttıkları sırtlardan Köseadağ yamaçlarındaki boş çadırları görünce, ilkten pusu kurduğunu zannedip, iki gün cesaret edip yaklaşmamışlardır. Nihayet gerçek anlaşılınca, bunu olağanüstü bir durum diye telâkki ederler.

Boş ordugâhı yağmalayan Moğollar Sivas'a varıp orayı da yağmalayarak surlarını yıkmışlardır. Selçukluların başkent niteliğindeki diğer şehri Kayseri'yi de alıp, Erzincan'a dönerler ²⁵.

25 Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme* II, nşr. E. Mercil, s. 153-154; Ebu'l Ferec-Ibn'ül İbri, *Tarihi Muhtasar üd'Düvel*, nşr. Ş. Yahıkaya, 1941, İst., s. 20; İbn Bîbî, s. 518-524; İbn-ül Adim, s. 225; İbnŞeddât, *A'lâk*, s.83a; Kiragos, *Dulgurier*, nşr. TM. II, s. 179; Aksarayî, s. 130-139-140; Abu'l Farac II, s. 541.

Erzincan'ın Yağmalanması, Mühezzibüddin Ali ve Moğollarla Anlaşma: Tarihte Anadolu Türklüğünün en büyük felâketlerinden sayılan bu muharebe yılının "Baycu yılı" ve ondan sonraki karışıklık senelerine de "zillet ve inhitad devri" adı verilir.

Kösedağ galibiyetinden sonra, Baycu Noyan Mugan'dan Tebriz'e gitmek için Kayseri'den geri dönüp, Sivas üzerinden Erzincan'a varır. Şehrin karşısına ordugâh kuran Moğollar haber göndererek eşraftan altın isterler. Fakat istedikleri olmayınca mancılık kurup şehrin surlarını yıkarak zorla içeri girerler. tamamen yağma ve tahrib edilen şehirde pek çok insan öldürülür ²⁶ Hadiseyi nakleden Abul Farac, Sultan Gıyaseddin'in çeşitli hediyelerle elçi gönderip, sulh istediğini belirtmişse de, Sultan'ın o ara böyle bir şey düşünmek veya yapmak fırsatına sahip olduğunu zannetmiyoruz.

Moğollarla barış teşebbüsüne girişecek olan, o ara Amasya'da bulunan vezir Mühezzibüddin Ali'dir. Selçuklu büyükleri arasında iyi bir üne sahip olan bu insan, yanına Amasya Kadısını da alıp. Baycu Noyan'a Erzurum'da kavuşabilmiş; fakat Baycu Noyan onu Mugan yurdunda kabul etmiştir ²⁷.

Selçuklu vezirinin Baycu Noyan'ı barışa mecbur kılmak için öne sürdüğü gerekçeler genel olarak şunlardır: Tesadüfî kazanılan savaşta ancak 3.000 Selçuklu askeri öldürülmüştür. (Bunun yanında Moğollardan da asker heâk olmuştur). Oysa geride yaklaşık 100.000 civarında Selçuklu askeri vardır. Anadolu'yu bir başka milletin istilâsı çok seneleri gerektirir. Zira Anadolu insanı başbuğ olarak Selçuklu hanedanı mensuplarını yeğ tutacaktır.

Anlaşma şartlarının gereği olarak da Selçuklular Moğollara yılda 360 bin dinar para, 200 kadar çeşitli büyük baş hayvan yükü tutan malların Erzincan'a kadar taşınma işlemi Selçuklulara, erzincan'dan Mugan yurduna götürme işlemi de (masrafları yine Selçuklular tarafından ödenmesi kaydıyla) Tatar elçilerine aitti ²⁸.

26 - Abu'l Farac, s. 544.

27 - Ibn Bîbî, s. 533; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.444.

28 - O. Turan, *a.g.e.*, s. 446.

V- MOĞOL / İLHANLI HÂKİMİYETİ (1 2 4 3 - 1 3 4 3)

A-SİYASİ GELİŞMELER

Kösedağ bozgunundan sonra sınır kaybına uğramayan Anadolu Selçuklu ülkesi idaresinde şehir ve kasabalar normal tarihi seyri içerisinde tabii gelişmesini belli bir düzeyde sürdürmüşlerdir. Moğolların gelmesinden sonra yaklaşık otuz yıl süreyle her türlü istilâ hareketlerinden uzak kalan Selçuklu şehirleri çok geçmeden yıkılan abidelerini tamir etmekten başka, yeni yeni imar faaliyetlerine girişebilmişlerdir.

Erzincan, Moğol istilâsının kurbanlarından olması nedeniyle kale surları ve tarihî yapıları hasar görmüştür. Kenarda kalan Kemah'la Moğollara karşı direniş göstermeyen Tercan bundan kurtulabilmiştir.

Gıyaseddin Keyhusrev'in Kösedağ savaşından sonraki önemsiz geçen üç yıllık saltanatı sırasında Erzincan'da kayda değer siyasî bir gelişme olmamış, halk yıkımdan sonra açılan yaraların kapanması için uğraşmıştır.

Gıyaseddin Keyhusrev'in ölümünden sonra geriye üç oğlu kalmıştır: İzzedin Keykâvus, Rükneddin Kılıç-arsalan ve Alâeddin Keykûbad. Bunların zamanında ülkenin idaresinde hâkim olan kimseler: Mübârizüddîn Ali'nin yerine Şemseddîn İstihanî (vezir), Celâleddîn Karatay (nâib), Şemseddîn Has-oğuz (beylerbeyi), Fahreddin Ebubekir (pervâne), Bedreddin Ruzbe (atabeğ) dir.

Yukarıda saydığımız bu kimseler İzzedin Keykâvus'u tahta çıkarmış, diğer kardeşleri de onun ikinci derecede ortağı kılmışlardır. Saltanat yılları ikili ve üçlü bir şekilde olmuş, en uzun saltanat Rükneddin Kılıç-arslan (1248-1266)'ın, en kısa saltanat Alâeddin Keykûbad (1249-1254)'dır. Tahta ilk çıkan İzzedin Keykâvus ise onbir yıl (1248-1259) hüküm sürmüştür.

1-Siyasîlerin Mücadeleleri ve Erzincan Sü-başı'sı Şerafeddin Mahmud

Asya'da en büyük hâkim güç haline gelen Moğollarda taht değişikliği olmuş (1246) ve Guyuk Han hükümdar ilân edilmişti. tahta çıkış töreninde bütün tâbi hükümdarların Karakurum'da toplanacak olan Kurultay'a gelmeleri için davet etmişti. Bu sebeple Konya'daki Moğol elçileri aynı şekilde İzzeddin Keykâvus'un Moğolistan'a gitmesini söylerler. Fakat Ermeni-Rum tehlikesini ileri süren Seyçuklu idaresi II. Rükneddin Kılıç-arşlan'ın (atabeğ tayin edilen Bahaeddin tercümanla beraber) gitmesini kararlaştırır.

Şemseddin İsfehani, ölen Sultan'ın da devrinde gözüne girmiş, ayrıca Moğol hanlarından da (Batu-han) aldığı güçle, ülkenin en ağırlıklı insanı olmuştur. Onun otoritesine karşı diğer arkadaşları daha sonra muhalif bulunmuşlardır. Has-oğuz ve Rûzbe işbirlik edip vezire karşı tavır alırken diğer iki Selçuklu ileri geleni olan Ebubekir'le Emîr-î dâd Nusred de vezirin yanında yer almışlardır. Sonra iki vezir yanlısının plânları sonucu Has-oğuz ve Rûzbe öldürülmüş, ancak bu başarılarından sonra, yaptıklarının verdiği büyüklük hissi İsfehanî'ye karşı da umursuz bir tavra girmişlerdir. Bu ağır cinayeti Ebubekir Attar gizlice Akşehir ve Iğın'dan getirip "Gulâmane" ye gizlettiği yiğitbaşlara (serveran'a) yaptırmış ve etrafa da işi vezir tertiplemiş gibi göstermişti. O kadar değilse bile, hiç olmazsa cinayetin işlenmesine razı bulunduğu muhakkak bulunan vezir, hele beylerbeyinin öldürülmesinde hususi bir maksat sezmiş olacak ki, hatasını çabuk anlar. Onu tamir için de, Erzincan su-başısı Şemseddin (Şerafeddin) Mahmud'u, Has-oğuz'un yerine geçirmek için Konya'ya çağırır. Şerafeddin Mahmud önemli bir askerî güce sahipti. Yeni beylerbeyi vezirin yazdığı talimat gereğince Erzincan'a tâbi umerayı ıktâlarından ve evlerinden kaldırarak onlarla başkante geldi ¹.

Vezir, Erzincan Su-başısına Sultan'la beraber Kayseri-Sivas'a gidip memleket işleri ili uğraşmak arzusunda oldukları halde, diğer iki insanın Konya'daki adamlarına güvenerek burada kalmak istediklerini anlatır.

1. İbn Bibî, s. 558-559.

Dolayısıyla daha önceki katliamda kendisinin fonksiyonunun olmadığını da imâ eder. Bu şekilde Şerafeddin Mahmud'u kendine iyice bağlayan vezir, Ebubekir ve Nusret'i ayırmak için Karakurum'a gitmekte olan Kılıç-arslan'ın yanına (Sivas'a) gönderir. Daha sonra cereyan eden olaylar neticesinde her iki kişi de yakalanıp hapsedilirler. Yine öğrendiğimize göre, Moğolistan'a giden elçilik heyetinde yapılan değişiklik sırasında Erzincanlı tercüman Bahaeddin bin Nuh adlı bir şahıs da kafîleye katılanlar arasındadır ².

2-Şerafeddin Mahmud'un Vezir İsfehîni ile Tartışması ve Ölümü

Başta gelen muhalefet liderinin halini gören vezir Şemseddin (Muhammed) İsfehani'nin Sultan'ın anası ile evlenmeye kalkışınca, buna en çok kızan kimse Şerafeddin Mahmud'dur. O, bu hadiseyi saygısızlık olarak nitelemiş, kızmak konusunda da giderek artan ününden cesaret almıştır. Aralarındaki tartışmada her ikisi de ağır ithamlarda bulunurlar. Bunun üzerine bulunduğu mıntıkanın kendisi için tehlikeli olduğunu anlayan Şerafeddin, kuvvetlerini toplayıp, erzincan'a hareket eder. Zira adam harcamada vezir Şemseddin'in maharetlerine yakinen şahit olmuştur. Onun sinirli bir halde gidişinden korku duyan vezir, başı darda kaldığında yardımını isteyen bu adamı teskin edilip, gönlünün alınması için peşine adam takar. Vezir adına Mahmud'la görüşen Tâceddin Simecûri, Nizameddin Ali bin İl-almış ve Kadı Necmeddin ona, Erzincan ve Nıksar su-başılığında başka 300.000 dirhem gümüş para verileceğini söylerler. Bu tekliflerle Şerafeddin'in bu insanlar gider-gitmez, isyan niteliğinde bir hareketle, kendine bulunduğu kuvvetlerle beraber Nıksar üzerine yürür. Onun bu hareketine vezire karşı kırgınlığı yanısıra ülkenin o günkü istikrarsızlığı da heveslendirmiş olmalı.

Şerafeddin Mahmud kalkıştığı isyan hareketinde başarılı olamamıştır. Üzerine gönderilen Şemseddin Yav-taş kumandasındaki 20.000 kişilik bir kuvvet, onu Nıksar yakınlarında Huruni mevkiinde bozguna uğrattılar ³.

² Ibn Bibî, s. 564.

³ Ibn Bibî, s. 550; Houstma, 251-62; Abu'l Farac, s. 647; O. Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri*, Belleten, XI, Sayı: 45, s. 29-30.

Kuvvetlerinin bir bölümü sıradan askerlerden oluşan Şerafeddin Mahmud Erzincanî bu yenilgiden sonra, Kemah Kalsine kaçıp, kendini müdafaya hazırlar. Ancak, kaledeki halk Sultanlığa karşı olan isyan hareketlerini tasvib etmemektedir. Hattızâtında devlet kuvvetlerinin gücü her halûkârda kaleyi fethedecek güçtedir. Bu yüzden bazı dost beylerin nasihatlarını dinleyen Şerafeddin teslim olduğunu bildirir. Sultan tarafından affedilme umudunu taşımaktadır. Ne var ki, merkeze götürülmekte olan Şerafeddin mahmud, Kayseri'ye geldiklerinde Sultan'ın emriyle hareket eden bir ulak tarafından öldürülür.

Şerafeddin Mahmud Erzincanî'nin şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar onun bilgili, erdemli, cömertliğiyle sevildiğini beyan ederler. Ayrıca kendisi iki yabancı dil (Alm. Fran.) bilmekteymiş⁴.

3 - I V. Rükneddin Kılıç-arşlan'ın Moğolistan Dönüşü

Ülkenin otoritesini kuran İsfehanî, her ne kadar kendi şahsî menfaatleri doğrultusunda da iş yapmış ve bu yüzden cana kıymış ise de vezirliği daha önceki yıllara nazaran ülkede sükûnet devri yaşatmıştır. Ancak, bu sükûn devrinde zuhur eden "Uç Türkleri İsyanı" Selçuklu idaresini bir hayli uğraştıracaktır.

Şemseddin İsfehani'nin uç civarındaki Türkmen isyanlarını bastırmakla uğraştığı bir zamanda Rükneddin Kılıç-arşlan'ın yanında 2.000 Moğol askeriyle Sultan olmak gayesiyle Selçuklu ülkesine döndüğü haberi yayılır. zira daha önceden Rükneddin Kılıç-arşlan'ın atabeyi Tercüman Erzincanlı Bahaeddin Yısuî bi.Nuh, Karakurum'da iken Şemseddin İsfehani'yi şikâyet etmiş, onun kendilerine danışmadan İzzedni Keykâvus'u tahta gfeçirdiğini ve gayrimeşrû hareketler yaptığını, yani Moğollardan icazet almadığını söyler. Onun bu yaptığı, adeta Moğolların fiilen Anadolu iç işlerine karışmalarına davetiye'dir

Guyuk han, Erzincanlı Bahaeddin'in söyledikleri karşısında (zaten asıl Sultan'ın gelmemesine içerlemişti) İzzeddin Keykâvus'un tahttan indirilmesine,

4 İbn Bibî, s. 558-559; Abu'l Farac, s. 412; Vincent Beauvais, XXXII, s. 26-27; ayrıca bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 462-463 -n.11.

yerine Kılıç-arslan'ın geçirilmesini vezir Şemseddin'in de katladılıp yerine Tercüman Bahaeddin'in getirilmesi hususunda yarlıklar düzenlemiştir.

Bu olanlar üzerine vezir Şemseddin, Moğol Hanına elçi göndermek gereğini hissetmiştir. Bütün bunlar göstermektedir ki, Selçuklu hanedanlığı hakikatte birer Moğol oyuncuğıdır ve Moğol hanına yakın olabilenler ancak ki siyasette başarı gösterebileceklerdir.

Şemseddin İsfehan'nin gönderdiği elçi, eski Malatya Sü-başı Emîr'i Arîz'liğe getirilmiş Reşideddin'dir. Kendisi, yükte hafif, bahada ağır pek çok değerli armağanlarla direkt Moğol Hanı'na gitmek için yola çıkar. Fakat Erzincan'a vardığında Kılıç-arslan'ın ve Atabeği Bahaeddin'in kendi yolu üzerinde pek yakın bir mesafede oldukları haberini alır. Erzincan'dan güneye sapıp, Kemah'a gelir. Canının korkusundan bütün altın ve değerli taşlardan mürekkebe eşyayı Kemah Kalesine teslim ettikten sonra, arkadaşıyla birlikte Halep'e kaçar ⁵. Bu zat ölümden kaçmakla kurtulamayıp, daha sonradan kendisi çağrılarak Hafit Kalesinde ölüme mahkûm edilmiştir.

1248/49 senelerinde meydana gelen bu hadiselerde Moğol askeriyle Erzincan'a gelen Kılıç-arslan, daha sonra Sivas'a varmış ve sultanlığını ilân etmiştir (1249). Onun saltanatını ilk sırada Erzincan, Sivas, Malatya, Kayseri, Harput (Elaziz) ve Amid kentleri tanımıştır. Ülkede yeni bir idare kadrosu için, başta Şemseddin İsfehan'ın yok edilmesi lüzumuyla tedbirler alınırken o da, İzzeddin Keykâvus'u alıp Anadolu'nun güney batısında bir yere iskân etmek istemekteydi. İşte bu sırada çağın en ulu kişilerinden Celâleddin Karatay, üstün bir siyasî aksiyon içerisinde memlekette yepyeni bir idari düzen kurup, sultanlığa uç kardeşi atamıştır. Bu üçlü idare 1254 yılına kadar yaklaşık beş yıl iyi denebilecek bir şekilde hüküm sürer ⁶.

⁵ Abu'l Faraç, s. 548

⁶ " Bu sırada Necmeddin Tüsi, Konya ahilerini silahlandırıp vezirin evini muhafazaya memur etti. Fakat Baheddin Tercüman ve Moğol elçileri gelip, Şemsiddin İsfeha'ninin yaklanması ve öldürülmesi emrini getirdiler". O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye.*, s. 466

4-Erzincanlı Bahaeddin Tercüman

IV. Rukneddin Kılıç-arslan'a atabağ olarak tayin edilen Erzincanlı Bahaeddin Tercüman'ı onunla beraber Karakurum'a gidişini ve dönüşteki olaylarda etkinliğini belirttik. Sonraları kendisinin Şemseddin İsfehani'nin öldürülüşünde de (1249) işe karışmış ılduğu bilinmektedir. Ayrıca o da Şemseddin İsfehani gibi otoriter olmaya (zira Atabeğ'dir) özenmiş ve şahsına muhalif kazandırmıştır. Daha sonra azl olunup vezirliğe Nizameddin Hurşid tayin edilmiştir. Mevkiî elinden alınan Bahaeddin boş durmayıp, çeşitli hizip hareketleri içerisinde rol almıştır. Hatta sultanlar arasında savaş çıkarmak için bile kışkırtıcılık yapar⁷. Tekrar Moğolistan'a Anadolu'ya gelen Moğol askerleri ve bazı Selçuklu beyleri ile birlikte giderkende, celâleddin Karatay'a -kuvvetli olduğu fikrini vererek - Kılıç-arslan'ın çevresindekileri al-aşağı etmesini söylemişse de Karatay onun sözlerine itibar etmemiştir.

Askerlerle birlikte Batu-Han'a hediyelerle giden kafileden bir kısmı (Mahmûd Turâî, Şucaeddîn, Reşideddîn Cuveynî, vs.) Moğol Hanından yüksek makamlar koparıp, Konya'ya geri geldikleri halde; Bahaeddin'in gelişine ilişkin bir kayıt yoktur. Tahmin edilir ki, Şemseddin İsfehani'nin katillerinden oluşu sebebiyle Moğollarca öldürülmüş olabileceği gibi, 1277 'de çıkan Cimri ve Karamanlılar isyanı sırasında Konya'dada öldürülmüş olması mümkün.

5-Üçlü İdare Döneminde Erzincan'ın Siyasi Konumu

Moğol askeri ile Han'ın yanına gidip mevkihi kazanarak dönenlerle, ülkenin uçlu yönetiminde hayli başarılı ve ağırlıklı olan Karatay, Yıl-taş, Arslan-doğmuş ve nizameddin Hurşid arasında düşmanlıklar hâsil olmuştur. Geri gelenler ihtiraslarına binaen birbirleri ile devamlı olarak makam kavgası vermekte; diğerleride onları itham etmekte idiler. işte bu mücadeleler esnasında Erzincan Su-başılığı da Mühezzibüddin Ali⁸'nin oğlu Muiniddin Süleyman'la Seyfeddin Toruntay arasında paylaşılmaz olmuş; bu kez her ikisi de

7 İbn Bibi, s.593; Mevlanâ'nın C XII'inci mektubu da Bahaeddin Melik al Savanî e yazılmış olup, İutufkâr sözler başlığı altında ele alınmıştır. *Mektuplar*, nşr A. Gölpinar'lı, İstanbul 1963, s.168.

8 Kösedâğ savaşından sonra moğollarla anlaşma yapmaya muktedir olan zat.

Baycunoyan'a gitmişlerdir.

Muiniddin Süleyman'ın genç ve Seyfeddin Torumtay'dan kıdemsiz olmasına rağmen, Erzincan ona verilmiştir. Onun Erzincan serleşkerliğini alabilmesinin yegane sebebi, Baycu Noyan'ın 1243 yılı sulh görüşmeleri sırasında babasını yakinen tanımasıdır. Moğollar Köseadağ galibiyetinden sonra, Anadolu ülkesindeki önemli mevkileri kendi adamlarına tahsis etme cabasında olmuşlardır. Yine bu sırada Muinuddin Süleyman'ın serleşkerlik davasını kazanacağını bilen vezir Baba Şemsiddin Mahmud (ki Muhezzibüddin Ali'nin yetiştirmesi ve Süleyman'ın akrabasıdır) ona baycu noyan'a götürmesi için şifreli mektuplar gönderir. Bu mektuplar Moğollara karşı düşmanlarının şikayet etmelerine tedbir olarak kendini temize çıkaran hususları ihtiva etmekteydi. Fakat bir gulâm (köle)'in ihbarı ile mektuplar Muinüddin Süleyman'a varmadan Emir'i Arız Şemseddin Kaymaz tarafından ele geçirilip, Celaleddin Karatay'a teslim edilir. Karatay da onu hanedanlığa ihanet sebebiyle hapsettirmiş, ancak Baycu Noyan'ın sayesinde kurtulmuştur⁹.

Yine aynı senelerde Moğol elçileri II. İzzeddin Keykâvus'un Han'a gitmesi gerektiğini haber verirler. Mecbur kalınip istek uyarınca Keykâvus yola çıkarılır. Ancak Sivas'a geldiğinde Karatay'ın Kayseri'de öldüğünün haberini alır(1254) ve geri döner. daha sonra ise kendisi gitmeyip, bazı bahanelerle yerine kardeşi II. Alâeddin Keykûbad'ı gönderir¹⁰. Aslında Karatay'ın ölümünden sonra, Rükneddin Kılıç-arslan'ın kendi yerini alacağından korkmaktadır¹¹.

Hediyeler eşliğinde Moğolistan'a giden Keykûbat bu yolculuk esnasında vefat eder. Onun ölümü veya öldürülüşüne ilişkin verilen bilgiler değişiktir. Keykûbad'ın zehirlenışı, çeşitli suikast ve iftiralara ilişkin hayli tafsilatlı bilgi veren Baybars Mansurî cesedinin Erzincan'a getirilerek defnedildiğini yazar¹².

9 Ibn Bibi, s. 599; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'ddin Süleyman*, Ankara, s. 34.

10 Ibn Bibi, s. 608, Aynı *Abdü'l-Cümân Veliyüddin Efendi Ktb. No: 2391*, s. 377-378.

11 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 472.

12 Bu konuya çeşitli kaynakların kıyaslanması ve tafsilâtı için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 474; Z. V. Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 464, -n. 161.

6-Baycu Noyan'ın İkinci Anadolu Seferi

Anadolu Selçuklu ülkesi, Karatay'ın ölümünden sonra otorite boşluğunun sancılarını yaşamış, II. Alâeddin Keykûbad'ın zehirlenişinden sonra, diğer iki kardeş arasında da geçimsizlikler başlamıştır. Her iki tarafta kendilerine kuvvetler ihdas ederek birbirine karşı mücadeleye girişirler. Diğer yanda Selçuklu ülkesinin bu kaos döneminden ve keşmekeşliğinden faydalanmak fırsatı arayan Moğol kumandanı ünlü Baycu Noyan vardır.

1248'lerdeki Ermeni kıyıdanışlarını, 1254 senesinde Ağaç-eriler'in ayaklanmaları izler. Selçuklu veziri Kadı İzzeddin ve Yav-taş, Ağaç-erili Turkmenlerin üzerine sefere karar verip, orduyla Kayseri'ye geldiklerinde; Baycu Noyan'ın Anadolu'yu istilâ hareketine giriştiğini ve Moğol öncü kuvvetlerinin Erzincan'a girdiklerini haber alırlar. Bu durum karşısında Ağaç-erili takibinden vazgeçilerek, Moğol istilâsına karşı hazırlıklara girişilir.

Baycu Noyan'ın ikinci kez Anadolu seferine gelişinin kendi açısından haklı sebepleri vardır. Büyük Kağan Mengü 1256 yılında Hülâgü'yü Batı ülkelerinin İlhanlığına atamış, Baycu da iskân yeri olarak kendine en uygun Anadolu'yu seçmiştir. Bu münasebetle o yılın Ağustosunda İzzeddin Keykâvus'a haber ileterek yaylak ve kışlak isteğini duyurmuştur. Ancak onun bu arzusuna binaen herhengi bir yer gösterilmemiştir.

1256 yılında Erzurum-Erzincan'dan itibaren Aksaray (Niğde)'a kadar olan kent ve kasabalar Baycu'nun göçederken konakladığı ve bir anlamda istilâ ettiği yerler olmuştur. Moğollar geçtiği yerleri tahrip etmekteydiler. Onlara karşı Selçuklu ordusu direnişe geçmişse de Aksaray civarında yapılan muharebede yenik düşmüştür. Kazandığı galibiyetten sonra Konya'ya varan Baycu, Selçuklu tahtına IV. Rükneddin Kılıç-arslan'ı getirmiştir. İzzeddin Keykâvus ise İznik'teki Bizans imparatorunun yanına sığınmak zorunda kalmıştır.

8 - I V. Rükneddin Kılıç-arslan

Moğol-İlhanlı hanedanlığını kuracak olan Hülâgü Bağdat seferine hazırlanırken, Baycu Noyan'ı da çağırır. Onun Anadolu'yu terk edişinin hemen ardından Keykâvus Bizanslılardan aldığı yardımlar sayesinde tekrar geri dönüp Konya'yı ele geçirir (1257). Kılıç-arslan ise Kayseri'ye çekilmek zorunda kalır. Bu sırada ağabeyine gönderdiği elçileri de kendinin arkasından getirir. Ki bunlardan biri Erzincanlı Tâceddin'dir.

İzzeddin Keykâvus Kayseri'de kardeşinin peşini bırakmayıp, onu yanındaki Muinüddin Süleyman'la birlikte Tokat'a çekilmeye zorlar. Keykâvus'un Orta Anadolu şehirlerini birer birer ele geçirmesi karşısında Kılıç-arslan soluğu Hülâgü'nün yanında alır. İlhan tarafından olumlu karşılanan Kılıç-arslan saltanat yarlığını elde ederek geri dönüp Erzincan'a gelir. Rükneddin Kılıç-arslan Erzincan'da kuvvetlerini düzenleyip gelecek olan Baycu askerleriyle beraber kardeşinin üzerine gitmek niyetindedir. ancak beklenen süre içerisinde Moğol kuvvetleri gelmemiş ayrıca kışın yaklaşmış olması onu Erzincan'da kalmaya mecbur kılmıştır.

Kılıç-arslan Erzincan köylerini kendi emirlerine iktâ etmiş eğer kardeşini galip gelirse bu yerleri daha sonra onlara mülk olarak vereceğini vaadekmiştir ¹³.

Henüz genç olan Sultan'ın tecrübesizliği veya çevresindekilerin baskısıyla aldığı geleceğe ilişkin vaat kararları hem kendi ve hem de halkı için zararlı neticeler doğurduğu kannatı vardır ¹⁴.

Bu Sultan'ın tutumu onun bütün Anadolu'yu ele geçirdiği sırada da devam etmiştir ¹⁵. Oysa ki ülkenin merkezîyetçi karakterini teminde ana düstur olan "Mîrî" toprak rejimi tahrip eden ve "askerî iktâ" sisteminin de ayakta tutan bir düzeni de aynı şekilde bazen bu yanlış tutumu olmuştur ¹⁶.

Nihayet 1258 yılı başında Bağdat'ı fetheden Hülâgü Han ilkbaharda

13 Baybars Mansûri V, 52 b-53 a; Aynı, s. 474.

14 N. Kaymaz, a.g.e., s. 72.

15 İbn Bîbî, s. 632.

16 O. Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri*, Belleten, XII, Sayı: 47, s. 554; Aynı müel. "İktâ", IA.

Pervâne'ye vaadettiği yardımcı Moğol kuvvetlerini gönderir. Bâyan adlı komutanın buyruğunda gelen kuvvet ancak 1.000 kişiden ibaretti. Muinüddin kendi kuvvetlerini de katarak Türk-Moğol karması askerlerle iktâ-ı olan Keykâvus kuvvetlerine karşı direnen (karısı, naibleri, oğulları, vs.) mahzur kalan Tokat'ın yardımına koşar. Ne var ki, Yıldız Dağına geldiği zaman beylerbeği Yav-taş'ın Tokat'tan Şah-melik komutasında gönderdiği kuvvetlerle karşılaşır ve savaşmak zorunda kalır. 2.000 civarında olan Selçuk-Moğol karma gücü mağlup edilerek tekrar Erzincan'a gelmek zorunda kalır¹⁷.

Ellerindeki kuvvetin Keykâvus kuvvetleri karşısında yetersiz olduğunu anlayan Kılıç-arslan ve çevresindekiler Moğollardan yeniden yardım dilerler. İstenen yardım Alıncak komutasında gönderilir. Rükneddin Kılıç-arslan ve Muinüddin Süleyman onu karşılamaya Erzincan sınırına kadar gitmiş ve Moğol ordusunun her türlü araç ve gereçlerini temin etmişlerdir¹⁸. Alıncak komutasında gelen 10.000 kişilik güçlerle beraber Niksar alınmış (burada IV. Kılıç-arslan tekrar sultan ilân edilip, Muinüddin'e de Su-başılık verilmiştir) Tokat ise muhasara edilmiş fakat alınamamıştır.

Yukarıda yapılan mücadeleler kesin bir neticeye bağlanmamışken dört yıl önce Alâeddin Keykûbad'la birlikte Moğolistan'a giden Selçuklu elçileri ellerinde yönetimin değişik bir çehre verecek yeni talimatnâmelerle Anadolu'ya dönmüşlerdir.

Yıldız Dağı başarısından sonra İzzeddin Keykâvus, Moğolların Anadolu'daki tahakkümlerini kaldırmak için boş durmayıp, çeşitli mintikalarda halkın teşkilâtlanması hususunda çalışmalara girişir. Moğollardan hoşlanmayan binlerce insan, Sultan'ın -cihad- çağrısını müsbet karşılamış, o sırada Bağdat'a dönen Baycu Noyan'ın birliklerine hayli zahmet vermişlerdir. Doğu'da kendilerine su-başılık verilen Şeyh Âdi'nin oğulları Moğollara karşı verilen yıpratma akınlarının (gerillacılığın) lideriydiler.

O senelerde Moğolların üs olarak kullandıkları şehirlerden biri de hatta en

17 Baybars Mansuri, s. 52-53; Aynî, s. 474; İbn Bîbî, s. 628; Houstma, s. 391.

18 Aksârâyi, s. 157.

muhimi Erzincan'dır. Bir ara Şeyh Âdi'nin oğulları (Şerafeddin Ahmed ve Muhammed) Erzincan'a geldiklerinde halkın bu kimselerden korkup "uzun-sûr" dağına kaçmalarına bakılırsa; Erzincanlıların Moğollarla uyum içinde oldukları düşünülebilir. Daha sonra Moğollar İzzeddin Keykâvus yanlısı kuvvetleri ezerek tekrar erzincan'a hâkim olmuşlardır. Moğol komutanlarından Engürek Noyan da Kemah'ı muhasara edip, buranın halkını kılıçtan geçirmiştir ¹⁹. Bu yenilgiden sonra Doğu Anadolu mücadelelerin Ali Bahadır adlı zeki bir liden üstlenecektir. moğolların Bağdat civarındaki işgallerinden sonraki meşgalelerinden fırsatla Keykâvus nisbî başarılar elde etmekle kardeşine nazaran otoritesini kokleştirmektedir. Bu hal 1259 yılında neticelenen ikili taksimata kadar devam eder.

8-İkili İdarede Erzincan

Anadolu'da devamlı olarak mücadele eden kardeşlerin meselelerini kökten halletmek isteyen Mengü Kağan, Kızılırmak'ın batısını İzzeddin Keykâvus'a, doğusunu da Kılıç-arslan'ın idaresine vermişti. Böylelikle Erzincan, IV. Kılıç-arslan'ın yönetiminde kalacaktır. Yine bazı kaynaklar da Mengü Kağan'ı taksime zorlayan sebeplerden birinin de bugünkü Mama Hatun (Tercan) daki, Baycu'nun Kommenoslarla verdiği bir savaşın ilişkisi olduğunu ileri sürer ²⁰. Taksimden sonra herşeyin durulaştığı söylenemez. Taksimat işinde mühim bir rol alıp, daha sonra Rükneddin Kılıç-arslan'ın veziri olan eski Erzincan su-başı'sı Muinüddin Süleyman her an için İzzeddin Keykâvus'un saltanatını da kendi sultanına bağlamak için çabalara girişir. O senelerde mâlum olduğu gibi, Moğol kağanlarına yarananlar kârlı çıkmaktaydı. Muinüddin de fırsatını bulduğu bir sırada İzzeddin'i Hülâgü'ye şikâyet eder (1261) ve o da İzzeddin'i yanına çağırır. İzzeddin kendi güneyip Yiv-taş'ı göndermesi ve onların Erzincan'a gelmelerinde, tarihlerin kaydettiği bir bayrama şahit olmuşlardır. ermeni Hıristiyanlarına Gıtâs (Epiphanie) adlı bir bayramın kaydı bize o zamanki Selçuklu idaresinin değişik inançlarına karşı müsamahakâr göstermekten başka Erzincan'da belli bir Ermeni nüfusunun da varlığına işaret eder.

¹⁹ Abû'l Farac, s. 563.

²⁰ Baybars Mansûri, 26 a; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye.*, s. 490.

9-Keykâvus'un Saltanattan Çekilişi - Erzincanlı Nureddin ve Türkmen Akınları

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Moğollar taksimattan sonra devamlı olarak Keykâvus'un aleyhindedirler. O da bütün bunlara karşılık mücadele etmekten müstağni kalmamaktaydı. Hatta Altın-ordu Devleti (Beereke Kağan) ve Memlük (Baybars) larla birleşik olarak Moğollardan kurtulma çarelerini aramıştır.

Moğollara son bir kez daha yenilip, 1261'de Antalya'ya kaçıp oradan da İstanbul'a gittiği zaman Bizanslılar tarafından 1262'de Enez Kalesine hapsedilmiştir. Konumuz haricinde olduğu için bu olayların derinliğine inmeden aynı Keykâvus'un eşrafıyla beraber işkence gören Erzincanlı Nureddin'den bahsedelim.

Erzincanlı Nureddin'in İslâm kaynaklarına geçmesine sebep olan vaka onun Hulâgü'ye yaltaklanmak isteyen Bizanslıların ayasofya'da yapmak istedikleri işkenceye karşılık vermiş olduğu sözlü mücadeledir. Nureddin : "Cennet İslâmiyet için, cehennem ise sizin içindir" derken, işkence karşısında imanından aldığı korkusuzluğu dile getirmiştir. Fakat o, bundan sonra aksine olarak öldürülmeyip takdirini kazındığı Bizanslılar tarafından serbest bırakılmıştır. Diğer kimseler ise (Emîr-i Ahur Uğurlu, Ali Bahadır vs.) korkunç işkence ve ölümden kurtulamazlar²¹.

Her ne kadar II. İzzeddin Keykâvus saltanattan tamamen terk olunmuşsa da öteden beri Moğollara dış bileyen Türkmenler, Rükneddin'in sultanlığını kabul edememekte ve Anadolu'nun pek çok yerinde kıyasıya mücadelelere girişmekteydiler. Bu Türkmen boylarının en kesif vurucu güçlerinin başında Uç Gaziliği şanına eren Mehmed de bulunmaktaydı. Ona bağlı Türkmenler adı "cennet gibi altından ırmaklar akar" diye sıfat kazanmış Erzincan ve Bayburt civarında yerleşmişlerdir. Bu bölgedeki Türkmenler fevkalâde süratli hareket

21 Baybars, 68 a; Aynî, s. 510; Ibn Bibî, s. 638-639.

edip, halk arasında adeta panik kaynağı olmuşlardır. Nihayet bu hirçin Türkmen mensuplarına karşı kuvvetli bir Moğol ordusu, Toku Noyan kumandasında hücumu geçmiş, Erzincan'da olanlarını kılıçtan geçirmişlerdir. Korku ve dehşet içerisinde yerlerinden sökülüp kuytu alanlara giden halk haliyle bölgeden çekilen Türkmenlerden sonra gelip yerleşirler²². Daha sonra Batı Anadolu'ya giderek beylik kurma çabasında olan Türkmen reislerinden birin adı da Salur'dur. Dolayısıyla onların Salır boyundan olmaları mümkün olup, bugün Erzincan - Refahiye ve Kemah'a bağlı aynı adla anılan köylerin varlığına işaret edelim.

10-Muinüddin Pervane Dönemi (1262 - 1277)

Moğollara yaslanarak Selçuklu saltanatında yüksek makamlara erişen Muineddîn, zekâsı sayesinde 1262 den sonra ülkenin en sözü geçer adamı olmuştur. Dnün zamanında da Erzincan pek çok siyasî hadiselerin vukû bulduğu bir yerdir. Diğer göze çarpan bir husus da, devletin yüksek kademelerine atanan bazı kimselerin Erzincan'lı oluşudur.

Erzincanlı Mecmeddin bin Hüseyin: Erzincanlı Alim diye tanınan Mecmeddin Muhammed, Muinüddîn Pervâne'nin damadı olup²³, Rüknedîn IV. Kılıç-arslan devrinde (1257-1264) müstevfîlik (istifa=maliye vekâleti) makamına Necibüddin'in yerine getirilmiştir²⁴. Kendisinin kişiliği hakkında: ilim ve edebiyat alanında eşsiz bir sima, son derece cömert, yüksek ahlâk ve fazilet sahibi, ince nükte sahibi, Arapça ve Farsca'yı bilen halk tarafından da meziyetleri takdirle karşılandığı söylenir²⁵.

Muinüddîn Pervâne, Sahib Fahreddîn Ali'ye vezirlikten uzaklaştırdığı zaman, Mecmeddîn Muhammedibu göreve getirmiştir (1271). Fakat, Fahreddîn Ali hapisten kurtularak, Toku Noyan'ın tasavvutu ile tekrar vezirliğine dönünce,

22 Reşideddin, *Mukâtebât*, s. 262, 265.

23 Ibn Bibî, s. 566

24 Aksarayî, s. 161

25 Aksarayî, s. 161, 178. Farsça bir şiirinde: "Vezir hakkında uzun dualara lüzum görmedim. Tanrı saadet içinde uzun ömürler versin dedim. Kısaca dilediğim şu dilekte düşünülecek olursa; en geniş manâlar toplanmıştır. Tanrı benim şahsında dileği kabul lunan duacıların hayır dualarını gerçekleştirsin" sözleriyle pek belîğ bir icaz disali göstermiş, fazla bir şey söylememiştir, s. 178.

Mecmeddîn bu görevden alınmıştır. Saltanat için kendisine lüzüm hissedildiği sebebiyle müstevfiliğe düşürülmeyip, vaktiyle Celâleddîn Karatay'ın olan atabeylik mesnedine getirilir. Atabeylik, hükümetin yüksek kademesinde hem hükümdarın mutemedî ve hem de şehzadelerin sorumluluğunu üstüne alan bir işi²⁶. Mecmeddîn Muhammed, maliye nezaratına getirildiği zaman, onun kardeşi Kutbeddîn Manmud da Erzincan Vâlisi olmuştur.

Mecmeddîn Muhammed mevkiide kaldığı sürece Muineddîn tarafı olmuş. Baybars'ın Anadolu hücumlarında da onlara karşı mücadele etmiştir. Hatiroğulları isyanında elinde fazla bir kuvvet bulunmadığı için, bir şey yapamamış, öldürülmek üzereyken etrafında bulunan emirlerin hediyeleri sayesinde kurtulmuştur. 1277 de Baybars'ın savaş başarısı üzerine Gıyaseddîn Keyhüsrev, bozguna uğramış, moğolların o hızla Türklerden intikam alabileceğini düşünerek pek çok etrafıyla birlikte Tokat'a gittiğinde, yanına Mecmeddîn Muhammed'i almıştır.

Bir ara Moğol hanı Abaka ile Ala-dağ'a (Van yöresinde) birlikte gitmişler. Muineddîn Pervâne'nin katlinden sonra kurtulabilen Mecmeddîn Muhammed ise Sivas'a döndüğünde orada hastalanarak ölmüştür. Konya dönüşüne tekâbül eden bu yolculukta onunla beraber olan Taceddîn Mûtez ise Erzincan'da ölmüştür (H.676,M.1277)²⁷. Baybars tarihinde her ne kadar esir edilip serbesk bırakılanlar arasında Mecmeddîn Muhammed'in de adı geçmişse de²⁸ bu yanlıştır²⁹). Yine bunlar arasında kardeşi Kutbeddîn Mahmud'un da adı geçer.

Mevlâna'nın Mektupları arasında Mecmeddîn Atabey'e yazılmış altı mektup vardır³⁰. Aynı Fihî mâ Fih'de Mecmeddîn Atabey'in Mevlânaya karşı beslediği düşünceleri, bu düşünceleri kabul eden ve bu düşünceleri kabul etmek isteyen hristiyan kadınlarının bu fikirlerinin yanlış olduğunu ifade eden

26 Ibn Bîbî, s. 655-659; Aksarayî, s. 176-177; Baybars, s. 56-57. Atabeğ Mecmeddîn Muhammed'in istifa divanına tayinine dair bir mensurtakrîr bu güne kadar gelebilmiştir. Bkz.; O. Turan, *Resmî Vesikalar*, s.7-19, izahlar s,3-6.

27 Aksarayî, s. 197-198.

28 Baybars Tarihi, s. 57.

29 Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkibeleri* 1, nşr. T. Yazıcı -Önsöz-, s. 57.

30 Mevlânâ, *Mektuplar VIII, IX, X, XVIII, LIV, LXVI, CXXI*.

ve Mecmeddîn'den nakledilen bir başka rivayet mevcuttur ³¹. Sultan Veled Dîvanı'nda ³², hakkında yazılan bir muvaşşah(akrostiş) vardır. Yirmi-üç beyitlik kasidenin ilk on-yedi beyitin ilk harfleri "Mecmeddîn Aliyy ibn Muhammed"dir. Buradaki vasıflarla Mevlâna'nın Mecmeddîn Atabey'le ilgili söyledikleri benzerlik aksettirmektedir. buna göre mâlumatların bir araya gelişiyle Mecmeddîn Muhammed'in tam adı: Mecmeddîn Ali bin Muhammed el-Erzincanî olur. Künyesi ise Ebu'l Mehâmi'dir ³³. Mecmeddîn muhammed'in babasının adı bazı eserlerde Hüseyin ³⁴, bazılarında ise Hasan diye geçer ³⁵. Erzincan'daki "Atabek Medresesi" ni bu zatın yaptırmış olması mümkündür.

Zeynüddîn Ahmed: Ülkenin en üst yönetim kadeelerine getirilenlerden biri de (1271) Erzincanlı Zeynüddîn Ahmed'dir. Vazifesi Nâzir-i Memalik olan zatın hayatı hakkında taferruatlı bir malumat yoktur ³⁶.

Kıvamüddîn Erzincanî : Muinüddîn Süleyman'ın vasıtasıyla yüksek mevkilere gelen kişilerden başka, yine onun döneminde zail edilen kişiler de vardır. Pervâne, İzzeddîn Keykâvus taraftarlarını Konya'da saltanat sarayına toplamış, onları yakalatarak Alıncak Noyan'a göndermiştir. Moğol kumandanıda bunları hunharca katletmiştir. İbn Bîbî'nin haksız yere öldürüldüklerini söylediği kimselerin başında Müşrif-i Mülk Erzincanlı Kıvamüddîn İzzeddîn Esher bin Abdulhamid bin Muhammed vardır. Kıvamüddîn, izzeddîn Keykâvus'un kardeşine

31 Mevlânâ, *Fihî ma Fih*, Mecmeddîn'in Mevlânâ hakkındaki lütfkâr sözleri için bkz. Böl. 7; Sipehsâlar'da Mecmeddîn Atabeg için anlatılan bir menkıbe, onun Mevlânâ'nın damadı ve müridi olduğunu da kaydeden Eflâki'de de nakledilir. 3.37, 3.254; Sipehsâlar: "Arkadaşlar zümresinden olunan Mevlânâ Mecmedin-i Atabek daima çileye girmek istiyordu. Bir gün Hüdavendigâr hazretlerinden bu hususta ricada bulunmuştu. Hüdavendigâr hazretleri onun bu arzusunu kabul ettikten sonra arkadaşı ile birlikte medresede birbirine bitişik iki hücrede çileye soktu. Birkaç gün sonra açlık Mecmeddîn'e tesir etti, takatı kalmadı. Arkadaşına açlık sıkıntısını açtı. Sözbirliği ettiler ve geceleyin hücreden dışarı çıkıp, bir dostun evine gidip açlıklarını anlattılar. O aziz kişi, onlar için kaz ve piriñç pilavı hazırladı. Yedikten sonra tekrar hücrelerine gelip kapıyı kapadılar. Sabah olunca adet olduğu üzere Hüdavendigâr hücrenin kapısına geldi ve parmağını kapıya koyup kökladı. Sonra: «Arkadaşlarımız bu hücreden riyyet kokusu değil, kaz ve piriñç kokubu geliyor dedi. Her ikisi kalkıp Hüdavendigâr'ın mübarek ayaklarına kapandılar ve mağfiret dileyip: -« Böyle bir rahmet denizi varken, kendimizi halvet köşesinde harab etmek mutsuzluk olacak» dediler." s. 101-102.

32 *Divan-ı Sultan Veled. nşr.* Feridun Nafiz Uzluk, 1958, s. 143. Sultan Veled, ona, ilk onyedi beytin ilk harflerinden "Necmeddin Aliyy İbn Muhammed" adı çıkan 23 beyitlik muveşşah bir kaside de yazmıştır. 118

33 İbn Bîbî, s.656.

34 İbn Şeddâd, V. 243, 157 ve Caca oğlu Vakfiyesinin İskilip yazmasında A. Temir, *Kırşehir Emiri Caca-oğlu Nuredîn'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara, 1959, s. 65-130.

35 İbn Bîbî, s. 656, 658; Yukarıda adı geçen vakfiyerini Kırşehir yazmasında s. 76-137.

36 İbn Bîbî, s. 656.

galip gelerek tek başına hükümdar olduğu zaman Müşriflik makamına getirilmiştir³⁷. Müşrif-i Mülk Kıvâmüddîn Erzincanîden başka, Müstevfî Duleycanlı Necibüddîn Ebu Bekir b. Hüseyin, Kadı Leşker Seferhisarlı Celâleddîn, Seyfüddîn Has Kay-aba, Kerimüddîn Alişir, Emîr Silâh Bedrüddîn Gühertaş ve Ustâdüddâr Emüniddîn Yıkud da katladilenler arasındadır.

Kıvâmüddîn'den boşalan müşrifliğe (tefûş nezareti) Celâleddîn mahmud b. Emîr'ül Hac b. Hüseyin getirilmiştir.

Erzincan'da Ermeni Hadisesi (1276)

Moğol etkisi altına giren Türk Anadolu Selçuklularının 1262-1277 seneleri Pervâne Muinüddin Süleyman devri diye adlandırılmıştır. Pervâne'nin yönetiminin son zamanlarının karakteristik bir yanı da, Memlûkluların Anadolu'ya olan ilgilerinden itibaren ortaya çıkan Memlûk-Moğol ilişkisidir.

Moğolların Baybars'a ilk yenilgilerinden sonra, Memlûk-Moğol rekabetini hızlandıracak hadiselerde ara-kışkırtmacı rolünü oynamaya başlar. Pervâne'nin bu değişken siyasî tavırları karşısında her iki ülkede ona tanı olarak timat edemez duruma gelirler.

Duruma göre Moğol veya Memlûk yahlısı politika güden Pervâne, Moğol kumandanı Acay'ın halka karşı yapmış olduğu istibdat neticesinde Memlûk işbirliğine girmiş ve bu sayede Moğolları Anadolu'dan atmayı plânlamıştır. Bu gelişmelerden işkillenen İlhanlı hakanı Abay'a, Anadolu'daki kendi yandaşlarıyla Pervâne taraftarlarının yer yer mücadelelerinin sebebini anlamak için ileri gelen Selçuklu beyleriyle beraber Muinüddin Pervâne'yi Tebriz'e çağırır. Yine bu çağrıdan Kılıç Arslan'ın kızını da oğluyla evlendireceğini söyleyip, gelini de getirmelerini emreder.

Gelin alayının başında bulunan Pervâne Tebriz'e varıp, Abakay'a hesap verirken, onun bazı Moğollara uyguladığı baskının Memlûk ve onlarla işbirliğine

³⁷ İbn Bibî s. 642, Aksarayî, s. 136: Bu, Kıvâmüddin, Mevlânâ Celâleddin'in *Mektuplar*'ı arasında geçen Mektup: CXXXIV ve Atabeğ Fahreddin'den nân-paresi istenen Kıvâmüddin Eşher değildir. O. Turan. *İkinci İzzeddin Keykâvüs'e Ait Bir Temliknâme*, Z. V. Toğan'a Armağan, İstanbul, 1950-1955, s. 163.

kaşkışmak isteyen Hatiroğulları tehlikesinin sebep olduğunu, bu durumda Moğollara baskı altındaki halkın da onların saflarına geçme tehlikesinin de olduğunu beyan eder. Abaka her ne kadar Pervâne Süleyman'a karşı itimadını yitirmişse de yine de onu elde tutmak ümidiyle kumandanlarından Acay'ı Anadolu görevinden almış ve bunun yanısıra, herkesin Toku-Noyan'ın emrinde olması şartıyla Süleyman Pervâne ve çevresini geri göndermiştir.

İşte, 1276 Ermeni hadisesi, bu Moğol ve Selçuklu beylerinin geri dönüşleri sırasında Erzincan'a vardıkları zaman olur. Bu beşerî hadiseden evvel H. 670 (M. 1271-72) senesinde tabîî bir felâket olan müthiş bir depremin bütün Doğu Anadolu'nun çok yerinde vuku bulduğu kaydedilir³⁸. İhtimal ki, bu 100.000 kadar insanın çeşitli şekillerde zarar gördüğü felaketten Erzincan da etkilenmiş olmalıdır.

Malazgirt savaşından sonra büyük bir kısmı Klikya (bugünkü Adana-Hatay yöreleri)'ya göçen Ermenilerden bir kısmı, azımsanmayacak bir nüfusa sahip olarak, Erzincan ve Doğu Anadolu'nun sair kentlerinde hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir³⁹.

Ermeniler Anadolu'nun Türklerce istilâ edildiği senelerde önemli bir müşkilât çıkarmadıkları halde, Selçukluların zayıflama dönemlerinde -çıbanbaşı- olmaktan geri kalmamışlardır. Oysaki Ermeni nüfusu Türk'ün hoşgörüsü sayesinde sakin bir hayat sürmekte, hatta dinî açıdan her türlü ibadet ve törenlerini rahatlıkla yapabilmekteydiler.

Egemenlikleri altında bulundurdıkları Anadolu'da, Müslümanlara karşı Ermenilere daha müşfik davranan Moğollar, onların şımararak bazı eylemlere kalkışmalarına zemin hazırlamışlardır. Hatta 1276 yılı Erzincan Ermeni hadiseseni de yer veren Süryani tarihçisi Gregory Abu'l Farac, ayrıca Ermeni-Moğol işbirliğinin daha önceki yıllarına ışık tutan bazı vakalar anlatmıştır: "M. 1252 yılında Kilikya kralı Haitum, büyük Munga Han'a hizmet etmek üzere gitti ve haftanın beşinci günü hayat verme âyinine iştirak ederek

³⁸ Ebu'l-Farac. *Tarih-i Muhtasar'üt-Düvel*, s. 50.

³⁹ Marko Polo Seyehatnâmesi, I, nşr. F. Dokuman, İstanbul 1977, s. 21.

İsa'nın sabolunmasına müsadif Cuma günü hareket etti. Kral Rum diyarı umerasının kendisini arkadan vurmalarından korktuğu için Han'a bizzat gitmeyerek bir elçi göndermiş olduğuna dair rivayetler yaydı. Ve Han'dan izin aldıktan sonra yola çıkacağını ilân etti. Bundan başka Rum diyarının Sultanına bu meal de mektuplar da yazmıştı. Sonra kendi elçisiyle birlikte hizmetçi kıyafetiyle harekete ederek bir atın dizginlerini idare etti ve bu yolculuk esnasında pis paçavralar giydiği gibi sefil bir hayvanın sırtına binmişti. Kral Rum diyarının bütün şehirlerinden bu şekilde geçti ve bir kimse tarafından tanınmadı. Fakat Erzincan'a vardığı zaman karşısındaki bir adam onu tanıdı ve : -"Bu adam kral Haıtum'dur" dedi. Elçi bu sözleri işiterek atını çekmekte olan krala döndü suratına bir tokat indirdi ve ona hakarat ederek:-" Budala adam, dedi, sen buraya kral olmaya lâyıkmışsın ve burada kral olursan sevilecekmışsın" dedi. Bu muamele yüzünden kralı tanıyan adamın şüphesi bertaraf oldu ve kral İberyalıların hududuna varıncaya kadar rençber elbiseleri kullanmaya devam etti. Ancak buraya vardıktan sonhıra kim olduğunu ifşa etti. Onun memleket haricinde geçirdiği müddet üç-buçuk sene sürdü. Daha sonra memleketine döndü ⁴⁰.

Hadisenin meydana gelmesinde başlıca rolü oynayan Merhasya (veya Bar Sergis) Moğol hakanı tarafından iltifat görenlerden olup, kendisi aynı zamanda Erzincan'da oturmakta ve Ermeni Piskoposluğu vazifesini görmekteydi. Abaka Han'ın kendine olan yakınlığından istifade edip, ona birlikte gittiği Pervâne'nin Erzincan'ı Seyfeddîn Toruntay'a ikta ettiğini ve kendilerine karşı düşmanlık ettiği yolunda şikayette bulunmuştur. Marhasya, eğer Erzincan kendisine ikta olarak verilirse Han'a her yıl beş yüz süvarilik bir birliği besliyeceğini vaadde bulunur. Fakat Toku-Noyan Papaz'ın bu fikrine karşılık olarak, iktâların din adamlarına değil savaşçı komutanlara verilmesi gerektiğini söyler. O sırada Pervâne de bu Ermeni papazın yaptığı vergi kaçakçılığını ileri sürer. Zira bu insanlar pek çok kimseye din adamı pâyesi verip, vergiden tutma yoluna gitmekteydiler. Ülkedeki vergi kaçakçılığı İlhanlı iktidarının da aleyhine olduğundan, bundan haberdar edilen Abaka-Han durumun bir an önce düzeltilmesini ister erzincan haricinde

40 - Abû'l Farac, s. 555-556.

hiç bir yerin Hıristiyanının Merhasya'ya bağlı olamayacağını da belirtir ⁴¹.

Bu görüşmenin sonunda Merhasya Sergis, Pervâne'nin daha fazla düşmanlığını kazandığı gibi Abaka'nın buyrukları daha önceden verip onu öldürmek düşüncesinde olan Pervâne Süleyman'a cesaret vermiştir de denilebilir. Kaldı ki Türklere karşı yaptığı kötü muamele ve fesatçılığı yüzünden bütün beyleri Merhasya'ya düşmandılar. Yine bazı kaynaklar Pervâne'nin Memlûk hükümdarı Baybars'ın tekrar Anadolu'ya geleceği umuduyla Merhasya'nın öldürülmesi sonunda Moğol hisminden kurtulabilecek ümidinde olduğunu yazar ⁴². Ancak bu piskoposu fiilî olarak ortadan kaldıran şahıs hakkında iki ayrı iddia vardır. Baybars ve Zehebî onu Pervâne'nin emirlerinden ve damadı olan Erzincan valisi Mecmeddin Atabeğ'in yerine Erzincan vali naibi olan kardeşi Kudbeddîn Mahmud tarafından, Süleyman Pervâne'den aldığı mektup üzerine Merhasya'yı oğlu Hans ve aileden yedi kişiyle otuz da yandaşlarını temizlediğini yazarlar ⁴³.

Diğer Mısır kaynakları ve Abu'l Farac ise ⁴⁴ Merhasya'nın Zait (Hisn-Ziyâd=Harput) Kalesi beyi Hüsameddîn Baycar (aslı Bayburtlu olup, Süryani şivesiyle Bişar diye anılır) tarafından öldürüldüğünü yazarlar.

Harput beyi Hüsameddin Baycar, iki yüz kadar Türk atlı kuvvetiyle gelerek, "Hosanna" Bayramı için hazırlık yapmak üzere bir manastıra giden ⁴⁵ Piskoposu dönüşü sırasında yakalayıp yanındaki otuz sekiz kişiyle birlikte Türklere reva gördüğü haksızlıkların bedeli olarak öldürülürler. Oğlunu ise Piskopos'un ziyaretinden döndüğü manastırda yakalayıp öldürürler ⁴⁶.

Pervâne Döneminin Son Zamanları: Pervâne Moğol Hanı'nın yanından döndükten sonra Memluk hükümdarı Baybarsla ilişkiler içerisine girer. Bazı ileri gelen kimselerde kendisi ile beraberdirler. Ancak, Atabeğ Mecmeddîn Muhammed, onun kardeşi Kutbeddîn Mahmud ve Müstevfi Celaleddîn

41 Baybars Tarihi II, nşr. Ş. Yaltkaya İstanbul, 1941. s.56-58,

42 Baybars, s.84.

43 Baybars, s.84; Zehebi, XXI.

44 Abu'l Farac, s. 596-597

45 O dönemlerde ünlü olması gereken bu manastırın, bu günkü Erzincan'ın batısında ki Karadağ mevkiindeki Manastır olması ihtimaldir.

46 Konu için ayrıca bakınız O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.538,-n. 53; C. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s.318-419;E. Gökbörü, *"Selçuklular Zamanında Erzincan-Ermeni Hadiseleri ve Ermeni Ayaklanmalarının Kaynağı"*, MD., I. Sayı: 1, s. 10-11.

Memduklularla yapılacak ittifaklara karşı olduklarını beyan ile, dostluğuna bağlı olacaklarını belirtirli. Beylerbeği Emîr Seyfeddîn Torun-tay ise hadiselerden bitaraf olarak evindençikmamayı tercih eder ⁴⁷.

Muinüddîn Süleyman'ın siyasi kışkırtıcılığının neticesinde, Baybars Kayseri seferini düzenlemiş, Elbistan Ovasında Moğolları yenip, başta Moğol kumandanları Toku-Noyan ve Tudavun Noyanlar olmak üzere askerlerini kılıçtan geçirir (1277). Bu savaş sırasında bir kısım Selçuklu ileri gelenleri bizzat Baybars tarafına geçmiş veya gönüllü olarak esir olmuşlardır. Savaşa katılmayıp, Baybars tarafına iltihak edenlerden biri de Erzincan valisi Kutbeddîn Mahmud'dur ⁴⁸. bu arada Baybars'ın seferi vuku bulmadan evvel Muinüddîn Süleyman'ın Moğol Han'ni ziyareti sırasında Hatir-oğlu Şerafeddîn'in isyanı olmuş, fakat neticede Moğollar tarafından bastırılmıştır. İlhan Abaka'nın emriyle öldürülen Şerafeddîn'in vücudu parçalanmış, başı Konya'ya, bir parçası ankara'ya ve diğer bir parçasıda Erzincan'a gönderilmiştir. Bu vahşi cezanın sonucu Seyfeddîn Kılavun, Alameddîn Sancar, İsfehanlı Semseddîn'in katili ⁴⁹ Emir Şerafeddîn Muhammed ve pek çok Türkmen ileri gelenleri de katledilmişlerdir. Sadece seyfeddîn Toruntay, Abakaya hayli miktarda para ve hediyelerin yanı sıra mühim vaadler vererek kurtulabilmiştir ⁵⁰.

Elbistan bozgununu duyan Abaka Han, derhal Erzincan-Divriği üzerinden savaş alanına gelir ⁵¹. Muinüddîn Süleyman Sultan Gıyaseddîn Keykûsrev, oğlu Vezir Fahreddîn Ali, Atabeğ Mecmeddîn Muhammed gibi bazı devlet erkani ve aileleri ele beraber Tokat'ta ihtiyatlı bir bekleyiş içine girmişse de, bunun fayda sağlamayacağını anlayıp, Han'ın huzuruna gelir. Kendisinin onlardan haberder olmadığını söylese de Han'ın ona artık kesinlikle itimadı yoktur ve olanlardan onu mes'ul tutmuştur.

Abaka, savaş alanını tetkik edip, oradan yedi gün içerisinde Erzincan'a varır ⁵². Daha sonra Kayseri'ye giden Abaka dönüşü sırasında yolu üzerinde olan

47 Aksarayî s.61

48 Baybars s.87

49 Baybars s.81

50 Baybars s.81; Ibn Bîbî s.661-669.

51 O. Turan *Selçuklular Zamanı Türkiye*, s.550.

52 Baybars s.112; Aksarayî, s.193.

şehirleri de yağmaya girer. Tarihi kaynaklar korkunç bir insan katliamı olduğunu yazarlar. Bu vahşetin ancak Bayburt'ta karşılaştığı bir ihtiyarın "yaptıklarının hiç bir büyük hakanın töresinde olmayacağı" meyanında ağır sözler soylemesinden sonra son bulduğu söylenir ⁵³.

Abaka Han, Tokat ve Şebîn-Karahisar'daki malların elinden aldığı Muinuddîn Süleyman Pervâne'yi eni-sonu afetmeyerek, kılıçla başının kesilmesi suretiyle idam eder. Muinuddîn teslim alınırken Şebîn-karahisar ve Kamah kalelerine sığınmak istemişse de her iki kale kumandanları bunu kabul etmemişlerdir. Kerimüddîn Aksarayî, İlhanlıların ülkesine götürülen Pervâne'nin, Erzincan'dan geçirilirken dostları tarafından ona kurtuluş teklifleri sunulduğunu, fakat onun, Anadolu Türklüğünü'nün lehine bir tutum takınıp, her türlü kurtuluş caresini reddettiğini belirtir ⁵⁴.

Atabeğ Mecmeddîn'in siyasi hayatına ve ölümüne daha önceki bir bahisde değinmiştik. Onun diğer kardeşlerinden Erzincan Vâlisi Kudbeddîn Mahmud'dan başka Nizameddîn Yusuf ve Kutbeddîn Ahmed de Baybars'ın Anadolu seferiden sonra ona esir veya ilhak olunanlardandır.

Daha sonraları Nizameddîn Yusuf, Baybars tarafından Kahire Kalesine hapsedilmiş ricalin içinde olmuş fakat Baybars'ın ölümüyle yerine geçen Berke Han tarafından serbest bırakılmışlardır ⁵⁵. Mevlâna'nın mektuplarından Nizameddîn'le alakalı olanları vardır. ancak iki Nizameddîn mevcut: Biri, Kuyumcu Selaheddîn'in damadı (ki Hattat Nizameddîn diye de anılmakta), diğeri Çelebi Hüsameddîn'in damadıdır. Erzincanlı olan Nizameddîn'in hangisi olduğunu çıkaramadık. Ki, mektuplardan 11,22,59 ve 80. olanlar hariç, diğerlerinin bu iki şahsiyetten hangisine yazıldığı da belli değil ⁵⁶.

Moğolların Anadolu'da etkin oluşlarından sonra türkiye'nin idare teşkilatları, içtimai ve iktisadi müesseseleri önceki yıllardan nisbî veya bariz

⁵³ O.Turan, *Selçuklular Zamanı Türkiye*, s.551

⁵⁴ Aksarayî, s.196

⁵⁵ İbn Şeddâd, *A'lak ul-Hâtra*, v.103, Yaltkaya Terc.s.81.

⁵⁶ Sözkonusu mektuplar: 19,23,27,43,44,52 noldur. Mevlâna, *Mektuplar*, s.254-255. Eserin açıklamalı çevirisini yapan Gölpinarlı, mevzuunun kanşıklığını belirtir. Ayrıca bkz. "XIII. ve XIV. asırlarda yaşayan Erzincanlı Nizameddîn ler", Mengüceli .I, Sayı:2, s.18-20.

biçimde farklı bir nitelik arzemiştir. Selçukluların askeri kadroları başlangıçta doğrudan doğruya asıl kurucuları olan Türk beylerinin elinde idi. Mengüceklerin merkeziyetçi idare ve daha sonra da Moğol idarecilerinin yüzünden Türk unsuru kilit mevkilerden arındırılırken, kölelikten yetişme gulâma (Türkmen olmayan muslim veya gayri muslimler) lar onların yerini olmaya başlamışlardır. Moğollar sık sık yapılan idareci değişikliğinde bir beis görmüyorlar, bunun karşılığında Karakurum'a yahut Aşağı Edil'deki saraylarına gelen Selçuklu Sultanlarına Kağan tarafından muhtar bir yönetim icazeti tanıyorlardı. Şu var ki moğollar Selçuklu ulkesinin iç idare sisteminde köklü bir değiştirmeye gitmemişlerdir. Zira bu sistemden daha iyi nitelikli bir nizam anlayışına sahip olamadıkları gibi ; sistemin işleyişinden ortaya çıkan zenginlikten direkt olarak pay almak onlar için daha kârlı gözükmiştir.

Baycu Noyan, daha ziyade Doğu Anadolu kentlerinde kaldığı için buranın insanlarına hayli masraflı oluyor, öte yandan diğer Anadolu kesiminde uyguladığı oergi miktarı ise sembdolik denilecek kadar az tutuluyordu (1243-1255). Hulâgu'den sonra Selçuklu Sultanlarına Karakuruma gidip, Kağan'a maruzatta bulunmak zorunluluğu kaldırılarak, onları İlhan'ın tümen beyleri derecesinde birer Moğol generali gibi bir mevkiiye indirmişlerdir ⁵⁷.

Selçuklu mîrî toprak sistemi daha Moğollar gelmezden önce "vakıflaştırma"hareketi yüzünden çeşitli tehlikelerle karşılaşılıyor ve sistemden taviz veriliyordu iddiasında olan tarihçilerde mevcuttur ⁵⁸. Mîrî arazilerin vakıf kılınıdıktan sonraki bir merhalede de bazı topraklar genellikle ileri gelen büyükler tarafından malikâne haline getiriliyordu. Ki, bu sebeple, devlet, askerî ve ziraî zaaf içine itiliyordu. Tarlalardan alınacak hasılatın Moğol - Selçuklu veya Moğol-âsi gruplar (Cimri gibi) arasındaki mücadeleler sırasında heder olmakta, üretim bu yüzdende gerilemekte idi ⁵⁹. Moğol askerleri ve komutanlarının özellikle Erzincan-Tokat mevkilerinde yerleşmeleri, bu yörelerde menfi hadiselere sebep olmuştur. Dolayısıyla her yönlü yükseliş faaliyetleri Batı Anadolu kentlerine

57 Z.V. Toğan -Giriş-, s.233,234; N. Kaymaz, a.g.e., s. 34.

58 M. Akdağ, T. I. ve I.T. , I, s.37,39,44.

59 M. Akdağ a.g.e., göst. yerler.

doğru kaymaya başlamıştır. Bütün Anadolu'da çıkan huzursuzluk sebebiyle, Cimri ve Mehmed Bey gibi Moğollara karşı çıkan kişiler, Anadolu insanı tarafından kurtuluş umidiymiş gibi tasvib görüyorlardı. Hatta bu yüzden zorbalığın müsbet sonuç vermeyeceğini idrak eden Moğollar, Türk insanını memnun etmek için islahat yapmayı dahi denemişlerdir ⁶⁰.

11 - Moğol Siyasî ve İktisadî Baskısının Artışı (1277-1288)

1243-1277 yılları arasındaki otuz-dört yıllık Moğol etkisindeki Selçuklu devri de sona ermiş, Abaka Han'ın ölümüne veya gitmesine sebep olduğu pek çok ileri gelenlerin artık bu beldeler -yetim ülke- durumuna girmiştir. Pervâne'nin ölümünden sonra Anadolu'daki hadiseler Cimri hareketi ile zirveye çıkmış, saltanatı butünüyle keşmekeşlik içerisinde geçen Gıyaseddin Keyhüsrev, Cimri'nin onu alindikdan sonrada rahat yüzü görmemiştir. kısa sürecek olan sultanlığı sırasında Moğollar, onun ülke ve vâridatına el koyup, Anadolu'nun bir çok vilayetlerini bizzat Moğol Hanları "incü" leri kılmışlardır.

Anadolu'yu kolaçan edip, Erzincan'a gelen Abaka Han'ın yanında imparatorluk veziri şemseddin Muhammed Cuveynî de bulunuyordu. Vezir, memlekin kaynaklarını (ebvâb ul- mâl) ve vileyet tedkik ve nisbetle vazifeli idi. Ayrıca bu işte İlhanî vezirlerinden Tuğracı baba şemseddin Mahmud da vardı. Selçuklu saray ve divan naiblerinin Moğollarca aşırı borçlu gösterilip, bunun fazzinin dahi ödenemeyeceğinin cihediyle, Cuveynî, İlhanlı hazinesini ve Selçuklu Hanadanının şerefini kurtarmak (!) bahanesiyle Erzincan ve mülhakatını moğollar hesabına şer'î mübayaa usulü gereği satın alıp, İlhan'ın diğer mal varlığına dahil etmiştir ⁶¹. Sözde Selçuklu borçlarının hafifletilmesi gibi sonuç çıkartılan bu iş sonunda, anadolu Selçukluları iktisadî açıdan da Moğol pençesine girmekte ve Selçuklu hükümdarları ise basit bir emir durumna düşürülmekteydi ⁶².

60 M.Akdağ, a.g.e., s.80-92.

61 İbn Bîbî, s.721-723.

62 Ö.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.574; Aynı müel., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 309; M.Akdağ, a.g.e., s.200; Z.V.Toğan, -Giriş-, s. 236.

Sahib-i Azam Şemseddin İsfahanî, ülkede Moğol malî konularını yürütmekte, vergiler Moğol Kağanı adına alınmaktaydı. Selçuklular zamanında divan'ı ayakta tutan mensuplar hep devrin en büyük medreselerinden yetişen müderrislerden ve âlim kimselere tevehhül olunuyordu. Moğollardan sonra ise, divan ricali arasındaki hiyerarşinin bozulması, onların sırf para talanı için gönderdikleri müstevfîler yüzündendir.

Erzincan'ın Moğol Hanı'na "has ve öncü" olarak verilmesi, yapılan icraatın tipik bir misalidir. İlhanlı Veziri Erzincan'ı ilhak ettikten başka, Anadolu'nun bazı kentlerindeki Türkmen isyanlarını bastırması hususunda gerekli emirleri verip, Anadolu'dan öyle ayrılmıştır.

12-III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Erzincan'da Öldürülüşü (1284)

İzzeddin Keykâvus ölünce, Kırım'da oturan Gıyaseddin Mesud, 1230 (H. 679) yılında yanındaki maiyetiyle beraber Sinop'a çıkmış; oradan Kayseri'ye varmış, ancak oradaki Moğol noyanları onu Abaka'ya göndererek taltif ve ikram görmesini temin etmişlerdir⁶³. Abaka Han Mesud'a Erzincan, Erzurum ve Sivas'ı içine alacak şekilde tahsis eder. Aynı yıl içinde Moğollar adına yetkili olan Taceddin Mu'tez öldüğü için, Abaka, Anadolu'dan aldığı vergiler ve vilâyetlerin idaresi gibi işler için onun oğlu Mucirüddin Emîr Şah'ı tayin etmiştir.

Gıyaseddin Mesud, kendisine verilen yerlerde fiilî bir yönetim imkânı bulmadan Abaka Han ölmüş, yerine geçen Ahmed Teküdar ise, Anadolu'nun siyasî taksimatına yeni bir yön vermiştir. Ülke, vaktiyle Hülâgü'nün yaptığı gibi iki kardeş arasında pay edilmiştir⁶⁴. Bu paylaşmadan memnun olmayan Gıyaseddin Keyhüsrev, yanına Fahreddin Ali ve Kongurtay'ı da alarak Han'a gitmeye karar verir. Fakat o sıralarda Teküdar ve Argun Han arasında saltanat mücadeleleri olmaktadır. Sonunda Argun Han galip geldiği gibi, Keyhüsrevle beraber olan Kongurtay'ı tasvib etmeyecektir. Durum karşısında Keyhüsrev, ülkenin yarısının

63 Aksarayî, Mesud'un Sinop'tan Samsun yoluyla Erzincan'a varıp burada Abaka Han'ın elini öperek iltifat ve sevgisine mazhar olduğunu yazar, s. 212.

64 Aksarayî, s. 216.

da kendisine verilmeyeceğini düşünüp, Erzurum'dan Erzincan'a döner. Gerçekten de Argun Han, Mesud'u Anadolu Selçuklu Sultanı olarak ilân etmiş, diğer devlet büyüklerinin de Mesud'dan yana olmalarını istemiştir. Hatta müteakip bir zaman sonra, Keyhusrev'in katlini gerektiren bir ferman dahi çıkarılır. Bicare Gıyaseddîn Keyhusrev Erzincan'da hasta haliyle ümitsiz bir bekleyiş içerisindeyken, gönderilenler tarafından yayın kirişiyle boğularak öldürülür ⁶⁵. Abu'l Farae, H. 683 (1284) yılında Gıyaseddîn Erzincan'a gelince, eşraf tarafından zehirlenerek öldüğünü; ayrıca yılın kış mevsimi içerisinde büyük bir depremin olduğunu kaydeder ⁶⁶.

III. Gıyaseddîn Keyhusrev'in Erzincan'da idam ettirilişinin sebebi olarak, Hakanın kardeşi Korkutay 'ın hakan zamanında öldürülmesiyle biten cinayete Sultan'ın da parmağı olduğu hakkındaki ithamın oluşu iddiası varsa da ⁶⁷; asıl sebep, onun II. Mesud ile olan taht mücadelesinde aranmalıdır ⁶⁸.

Tebriзли bekleyerek sultanlık yarlığını alan Mesud, Konya'ya doğru yola çıkar. Oru kutlamak amacıyla babası Taceddin Mutez'den saltanat naibliğini devralan Mucirüddin Muhammed Emir Şah, Erzincan'a kadar gelmiş, o sırada bir yolunu bularak Moğol Hanı'na da Anadolu'daki görevinin meşruluğunu tasdik ettirmiştir. Sahib Fahreddin Ali de Selçuklu vezirliğinde bırakılmıştı. Gıyaseddin Mesud, Mucirüddin Muhammed Emir Şah, ve Fahreddin Ali üçlü bir dayanışma içerisinde her biri görevlerinde kalmak konusunda kendilerini teminat altına almışlardır ⁶⁹.

13-Moğol Kuvvetlerinin Yerleşme Merkezi Olarak Erzincan

Fahreddin Ali her ne kadar Süleyman Pervâne'den sonra giderek Moğol tahakkumunun iyice arttığı Anadolu'da bu gidişatın önünü almak için uğraşmışsa

65 Aksarayî, s. 217; H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 236; H. Hüsameddin, *Anasya Tarihi*, II, s. 422; O. Turan, *Keyhusrev*, I, A.

66 Abu'l Farae, s. 617.

67 Necip Asım ve Mehmed Arif, *Osmanlı Tarihi I*, s. 467; H. Hüsameddin, a.g.e., II, s. 433.

68 M. Akdağ, a.g.e., s. 108.

69 Aksarayî, s. 217.

da. butun bunlar kararlive musbet bir neticeye varmayip; çöküşe doğru giden Selçuklunun son çırpınışları olarak addedilebilir.

Moğollarla fiilî mücadeleyi devam ettirebilme fırsatını bulan kuvvet, Batı'daki Karamanlı Türkmenleridir. Ancak, Türkmenlerin kendi siyasî güçlerini Selçuklu hanedanlığından önde tutmak arzuları, Fahreddin Ali'yle sürtüşmelerine sebep olmaktadır. Bu da istiklâlin geleceği konusunda ve Anadolu Türklerinin huzuru açısından daha zararlı neticelere sebep olmaktadır. Anadolu'yu elinde tutmakta kararlı olan Argun Han, ülkede Somagar, Tuğrul ve Bulargu komutasında daimi Moğol tümenleri bulundurmaktadır. Türkmen faaliyetlerini bastırmak amacıyla kardeşi Geyhatu ve yine şehzade olan Hülâgü'yü 20.000 kişilik kuvvetle Anadolu'ya gönderir. H. 684 (1285). Bunlar gelmişler ve Erzincan'a hem kışlık, hem de yaylak olarak yerleşmişlerdir. Moğolların zorla kabul ettirdikleri antlaşmaların gereği, askerî ihtiyaçlarını Selçuklu ülkesi karşılamak zorundaydı. Bu vazifeyi üstüne alan Fahreddin Ali'dir. Ancak, vaktiyle herhangi bir tedbir alınmadığı için mühim iktisadî krizler oluşur. Öyle ki, Fahreddin Ali'nin erzak için yaptığı araştırmalarda buğdayın "bir tagarını yetmiş dirheme bulmak bile kâbil olmuyordu". Saltanat naibi Mucirüddin Muhammed Emir-Şah ile beylerbeyi İzzeddin, Fahreddin Ali'yi bu çabasında yalnız bırakıp ona para yardımı yapmamışlardır.

Hazinenin elli yıldan beri yığıldığı altın, gümüş ve nakit paralar bu ağır masraf sebebiyle telefu olmuşlardır. Vezir Fahreddin'in kendine ait olup, Karahisar'dan getirttiği 400.000 dirhem para Erzincan'a ulaştırılmış; ama bi bile şehzade, asker ve başbuğların harcamalarına kifayet etmemiştir.

Moğol ordusu için harcanan para yüzünden, ülke hazinelerindebahara çıkacak kuruş kalmamıştır. Şehzadeler naib ve beylerbeyini Ersincan'a çağırıp sorguya çekerek, neden vezire yardım etmediklerini sorunca; onlar, bu görevin ancak onun icazetinde olduğunu söyleyip, yükü ihtiyar vezire yıkmışlardır⁷⁰ Erzincan H. 684 (1285) yılından H. 685 yılına bu şartlar içerisinde girmişti.

70 Aksarayî, s. 224.

İlhan'dan gelen emir üzerine Hülâgü Erzincan'dan ayrılırken, Keyhatu da o yılki çetin kış şartları içinde Sivas-Kayseri üzerinden 20.000 kişilik kuvvetiyle Aksaray'a gider ⁷¹.

Keyhatu, H. 691 baharında Anadolu'dan gittiği zaman, Selçuklu saltanatında Mesud hükümdar; Mucirüddin Emir-şah nâib; Hataylı Taştımur ise vezirdir ⁷².

Artan İktisadî Kriz, Siyasî Bunalım ve Kargaşalık: Erzincan, 1277'den sonra kısmen ve 1288 yılından sonra da bütün Anadolu'yla beraber Moğol idaresinin direk katı ve acımasız duruma gelen bir kesim Anadolu insanı, Moğol'un umursuz bürokrasisinin fırsat verdiği soygun ve talancılardan yaka silker olmuştur. Bütün bunların yanı sıra Erzincan büyük bir tabî felaket geçirmiş, vuku bulan depremle ağır hasara uğramıştır ⁷³.

Moğol idarecilerinin halka karşı olan menfî davranışlarının çok daha aşırı olduğu devir, Yahudi asıllı Sa'duddevle'nin İlhanlı vezirliğinde kaldığı sürelerdir. Bu adam özellikle İslâm'a olan kininin paralelinde İslâmî akidelere düşman zihniyetleri yönetim mekanizmasının başına getirmekte; ülkenin her türlü değer ve varlıklarının kendi zihniyeti yolunda kullanmak cihetine gitmiştir.

Öte yandan Selçuklu iktisadî yapısının temelini teşkil eden sistem (ikta) de yozlaştırılmış, halk arasında aşırı gelir dağılımından doğan adaletsizlikler vuku bulmuştur. Selçuklu ordusunun dağılışını müteakip yıkılan mîri toprak rejiminin yerine tahsis edilen incü (Moğol han ve noyanlarının özel mülkü) sistemi geliştirilmiş, Erzincan da bu sisteme sokulmuştur. Ki, bu sistemde suistimal ve fazla vergi alınmaya müsaittir. H. 692 yılında Taycu Noyan incü'lerine tâbi vilayetlere, Hasan Bey de "dalay" sistemine tâbi vilayetlerin başına getirilmişlerdi ⁷⁴.

Bir ara Moğollar Çin ülkesinde uygulanan "Çav" (kâğıt para)'a özenerek

71 Aksarayî, s. 224

72 Aksarayî, s. 246.

73 *Anonim Selçukname*, s. 73-74; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 595.

74 O. Turan, *Proit terrien sous les Seldjoukides de Turque* R. E. Istanbul, 1948 s. 30-32; Aynı müell., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 614.

altın ve gümüş parayı piyasadan çekip, bunu tedavüle sokmuşlardır. Fakat esnaf, tüccar ve halk arasında tepkiyle karşılanmıştır. Bu hal iç ticaretle beraber, ticarî yolların işlerliğini de söndürüp, giderek ülkeler arasındaki münasebetleri menfî yolda etkilemiştir. Bu sebeple İlhan Keyhatu çav uygulamasını kaldırmak zorunda kalmıştır⁷⁵. Keyhatu'nun Anadolu üzerindeki çeşitli külfeti sonunda ortaya çıkan iktisadî sarsıntılar halkın umumî huzursuzluğuna sebep oluyor, Han'ın tedbir almada uyşuk kalması da buhranların artmasına sebep oluyordu. Onun zaafından istifade ile Hanlığı ele geçiren Baydu'nun ise İslâm aleyhine tavrından cesaretle diğer Moğol noyanları da zulümlerine hız vermişlerdir. Baydu'nun idaresi tutumu yüzünden ancak bir yıl sürmüş, yerine İslâm'ı kabullenmiş olan Sultan Mahmud Gazan Han hükümdar olmuştur (1295-1304). Onun İslâm'a karşı yapılan edepsizliklere karşı son vermesi genelde bir huzuru temin etmişse de, Anadolu'da beliren bazı hadiseler istenilen istikrarın oluşmadığını göstermektedir.

Gazan Han'ın Selçuklu Türkiyesi ve Sultanlığı hakkındaki düşüncelerinin menfî olduğu açıktır. 1297 yılında II. Mesud'u azledip yerine III. Alaeddin'i tayin ettikten sonra, bütün sultanlara karşı temelde değer vermediğini, Anadolu'nun pekçok yerinde kendi adına paralar basan darphaneler kurmasından bellidir⁷⁶. Gerçi kısa zaman sonra, tekrar II. Mesud ve III. Alaeddin'in namlarına da sikkeler çıkarılmış olduğu, hatta 1311 tarihli bir paranın Gazan Muhammed ve Alaeddin Keykubad isimlerini birlikte taşıdığı görülür. Yine de ülkenin kentlerinde bol miktarda basılan İlhanlı paralarının mübadele işlemlerinde işlerlik kazandığını ispat etmektedirler⁷⁷. Gazan Han, Ergun Han zamanında iki mâli bölgeye ayırdığı ülkeyi dört mültezime vermişse de Sülemiş ayaklanmasıyla ikisi ölmüştür.

H. 699 (1299) yılı başlarında Nizameddin Yahya Moğollar hesabına Anadolu vilayetlerindeki mâli ve vergi sisteminin nizamı için gelir. Elindeki yarlıg hükmüne göre, şahsî masrafları karşılığı olarak da çiftçilerle tebaa ellerinde bulunan her çiftlik arazi için geçer akça ile birer gümüş dinar alacak ve başkaca

75 K. John, "İran'da Kâğıt Para", Bellekten XI, Sayı: 23-24, s. 269-309; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 615.

76 M. Mubarek, *Müze Meskukat Kataloğu Mülük-i İlhaniye* s. 44 vd.

77 A. Tevhid, *Kataloğ, IV*, s. 538; M. Akdağ, *a.g.e., I*, s. 209-210.

bir şey istemeyecekti. Nizameddin Yihya'ya yardım amacıyla bazı kimseler de bu kafîlede yer almaktaydılar. Erzincan'a vardıkları zaman Sülemiş'in ayaklanmasından korkup, Gazan Han'a giden Sultan Alaeddin Keykubad'la karşılaşırlar. Bu gelen Moğol heyeti, Alaeddin'in yanında bulunan ve İlhan'a götürülmek istenen hediyeleri zorla alırlar. Erzincan şehrinde ise vergi mukelleflerinin borçlarının tespiti gereği tahkikata başlarlar. Yapacakları işi usulün dışına çıkarak yağmacı bir duruma büründüren bu adamlar, karar üzerine almaları gereken bir dinara mükabil (çiftlik başına) on dinara bile razı olmazlar. İki-üç bin dinarı tutması lazım gelen yerlerden tam elli bin dinara yakın para tahvil ederler ⁷⁸.

1277 yılından sonra özellikle iktisadî krizlere sebep olan Moğolların Anadolu hegemonyası sırasında ülkenin Türkleşmesine de âmîl olduğu vâkıdır. Şöyle ki: Moğolların önünden çekilen onbinlerce hanelik Türkmenlerden bir bölümü Anadolu'ya gelip, yurt tutmuşlardı. Bunlardan Azar Musa idaresinde bulunan altmışbin hanelik bir Türkmen kitlesi Pasin Kuzey Karadeniz, Erzincan, Bayburt, Sinop ve Ayıntab'a kadar uzanan yerlerde hayat sürmeye başlamışlardır. Fakat Mehmed Bey'in liderliğinde yerli halkın varlığını yağma ettiği gerekçesiyle Muinüddin Pervâne tarafından Moğollara şikâyet olunmuşlar ve bunlar da Denizli yöresine göç etmişlerdir ⁷⁹.

14-Sülemiş Ayaklanmasında Erzincan (1298-1299)

Mısır Memlûkları üzerine sefere çıkan Gazan Han, Anadolu valisi (Emîr-ül Ümerâ/Emîr-ul Leşker-i Rum) Sülemiş'in de sefere katılmasını ister. Çeşitli sebeplerle Han'a kızgın olan Sülemiş, Emir Taştımur ile müştereken Anadolu'da komuta etmekte olan iki Noyan'ı idam ettikten sonra ayaklanır ⁸⁰. Seferden vazgeçen Gazan Han, Sülemiş'in üzerine Kuluğ-şah, Emîr Çoban, Mulay, Sütay ve Başgud gibi kumandanlarını 35.000 kişilik bir güçle gönderir. Baharda yola çıkan

⁷⁸ Aksarayî, s. 301-302.

⁷⁹ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.231-232.

⁸⁰ Bertold Spuler, *Iran Moğolları*, nşr. C. Köprülü, Ankara 1957, s. 110; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 624.

İlhanlı-merkez Moğol idaresi savaşlarının vuku bulduğu talihsiz bir alan olan Erzincan ve havalisi şüphesiz soygun, yıkım ve talandan kurtulamamıştır. Alâeddin'in yerine geçen II. Gıyaseddin Mesud (1302-1308) 'un altı yıllık saltanatı tamamen sönük geçmiş, öyle ki ölümü bile sıradan insanlar gibi hiç bir iz bırakmamıştır.

1308'den 1317 yılına kadar Erzincanla beraber bütün bir Anadolu İlhanlı genel valilerinin yönetiminde olur. Başlı bozuk halde giden bu idare ancak Ebû Said Bahadır Han'ın zamanında kuvveti ile mâruf Emîr Çoban'ın oğlu Timur'u Anadolu'ya göndermekle son bulacaktır.

15 - Timurtaş Dönemi (1317-1325)

Moğol Han'ı Öleaytu'nun tamamen Selçuklulardaki saltanatı ortadan kaldırılıp bütün Anadolu Moğol umumî valilerine katıldığı yıllarda zulüm, istibdat ve kargaşalık alabildiğine hız kazanmıştı. Moğol'un bu tutumu karşısında Anadolu'nun hemen her bölgesinde özellikle Türkmen ayaklanmaları tâ başından beri Türk olmayan müslim veya gayrimüslimlere karşı hep haklı sebeplere dayalı olarak süregelmiştir.

H. 714 (1314) senesinde beylerbeyi Çoban, İlhanlı hükümdarı adına üç tumeniyle Anadolu'ya gönderildi. O, Konya'ya kadar varıp, Türkmen hâkimiyetine giren bölgelere tekrar itaat altına almakla vazifeli kılınmıştı. Türkmen güçleri Anadolu'da bulunan İlhanlı askerlerinden daha ileriydi. Ünlü vezir Anadolu'ya girdikten sonra Türkmen beylerinin pek çoğu onun katına armağanlarla gelerek, çıkan kargaşalıkların müsebbibi olmaktan âzade edilmelerini arzylemişlerdir Bu ziyaretlere sadece Türkmen hanedanlıklarının en güçlüsü olan Karamanoğulları teşrif etmek tenezzülünde bulunmamışlardır⁸⁵. Nihayet Emîr Çoban Konya'ya varıp burayı kuşattıktan bir süre sonra geri dönmüştür⁸⁶. Anadolu'yu terkeden

85 Aksarayî, Emîr Çoban'ın Ebu Said Bahadır zamanında H. 716/7 lerde bu seferin ikmal ettiğini ve ayrıca Anadolu'ya geldiğinde Karanbük'te Erzincan kışlayıp, Türkmen beylerini burada beklediğini kaydederse de, bunun yanlış olması gerektiğini F. Sümer, Kâşânî 207 b.-208 a gibi kaynaklar muahhacesinde belirtir *Anadolu'da Moğollar*, s. 81, Not:73; ayrıca bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Emîr Çoban Saldoz ve Demirtaş*, Belleten, XI, Sayı:31, s. 600,646.

86 Aksarayî, s. 343.

Emîr Çoban, ülkenin umumi valiliğine oğlu Timurtaş'ı tayin eder (1317).

Timurtaş getirildiği mevkide daimi olarak siyasî hadiseler içersinde olmuş, kendisini istemeyen beylerle sürekli mücadele etmiştir. Ülkede barışı sağlamak uğruna bazı Selçuklu şehzadelerini ve Türkmenlerin telef olunmasına rağmen mümkün olduğu kadar halka karşı iyi davranmaya, onları niceyin devam eden hengâmeden kurtarmaya çalışmıştır. Onun sayesinde, Anadolu insanı nisbî huzur ve sukûn içinde olabilmıştır. Gelişen hadiselerin neticesinde Timurtaş'ın hem ünü hem de gücü artmıştır. Durumuna güvenle Anadolu'nun tek hâkimi ve hükümdarı olmak gibi bir fikre kapılmıştır. Onu bu fikrinden ve eylemlerinden ancak babası (yanına önemli bir kuvvet almak şartıyla) vazgeçirebilmiştir. Ayrıca oğlunun fevri hareketlerde bulunmasına vesile olan bir kısım kişi ve askerleri de öldürmekten çekinmemiştir.⁸⁷

Babasının hatırına binaen, İlhanlı hükümdarı tarafından tekrar Anadolu'ya vali olarak gönderilen Timurtaş, özellikle Türkmenlerle iyi geçinmek çarelerini de arayarak, birlik ve nizamın sağlanmasına çalışır. Ne var ki, Timurtaş ülkede tedirgirsiz olarak iktidarını yönetebileceği bir noktaya gelmişken; babasının Ebu Said tarafından öldürülüşü bütün işleri karıştırır. Emîr Çoban'ın öldürülüşü, oğulları ve kızı Bağdat Hatun yüzündendi.

Ebu Said Bahadır Han, aynı zamanda Timurtaş da ortadan kaldırmak istediği anlaşılınca, ona karşı gereken gücünün olmaması sebebiyle Timurtaş Mısır'a kaçar (Ekim 1327). İlk geldiği zamanlar onu sıcakkanlı karşılayan Memlûk hükümdarı daha sonra Ebu Said'in ricası ve onunla bozuşmamak için kendi rızasını alarak yanına sığınan Timurtaş'ı öldürtür (1328).

87 W. Barthold M. halil Yınanç, I.A., *Ebu Said Bahadır* mad.; Aksarayî, s. 348-352; F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 85 vd.; A. Şerif Beygu, Erzurum, I, s. 21 Emîr Çoban'ın Timurtaş'ı Sivas civarında mağlub ettiği hakkında.

B-MOĞOLİDARESİSİRASINDA
ERZİNCAN'DA BASILAN PARALAR

H. 656 / M. 1258	IV. Kılıçarslan adına
657 / M. 1259	IV. Kılıçarslan adına
660 / M. 1261/2	IV. Kılıçarslan adına
661 / M. 1262/3	IV. Kılıçarslan adına ⁸⁸
H. 670 / M. 1270/1	II. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
671	II. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
671	II. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
672	II. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
674	II. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
675/ M. 1276/7 (Gümüş)	II. Gıyaseddîn Keyhusrev adına ⁸⁹
H. 676 / M. 1277/8	III. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
677	III. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
678	III. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
680	III. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
681	III. Gıyaseddîn Keyhusrev adına
682	III. Gıyaseddîn Keyhusrev adına ⁹⁰

⁸⁸ A. Kemali, s. 211. Resim ve tarif yok.

⁸⁹ A. Kemali, s. 211-213. Resim yok.

⁹⁰ A. Kemali, s. 211. 675 (M. 1276 7) tarihli olanın ve yukarıda izah edilenlerin dışındakilerin resim ve tarifleri yok.

682-M. 1298' den H. 695-M. 1295/6 yılına kadar hemen her yıla ait (H. 688 ve 689 yılları hariç II. Gıyaseddin Mesud adına kesilmişlerdir ⁹¹.

H. 697-M. 1298 (gümüş) III. Alâeddin Keykubad, İlhanlı hükümdar Gazan Mahmud Han adına kestirmişti ⁹². Üzerinde

" *fi sene Essultan'ül-Âzam Alâeddünyaveddin Keykubad İbn Feramuz Lev Sitemiye (697)*

La ilâhe illellah Muhammeden resullullah Darbı Erzincan Kaan İlhan-ül-Âzam Sultan Mahmud" yazılıdır ⁹³.

H. 698-M. 1298/9 (gümüş) Gazan Mahmud Han adına.

H. 700-M. 1300/1 (altın) Gazan Mahmud Han adına. İst. Asarı Atika Müzesi kataloğunda ⁹⁴ tarif olunmuştur ⁹⁵.

H. 701-M. 1301/2 (gümüş) Gazan Mahmud Han adına.

H. 702 (gümüş) Gazan Mahmud Han adına ⁹⁶

H. 710-M. 1310/1 (gümüş) İlhanlılardan Olcaytu Mehmed adına ⁹⁷.

H. 716-M. 1316'dan H. 736-M. 1335 yılına kadar süren yirmi yıllık saltanatının hemen her yılında Erzincan'da Ebû Said Bahadır Han'ın adına kesilen gümüş ve bakır paralar mevcut olmuştur. Bunlarda H. 716 yılına ait gümüş sikkenin üzerindeki şahadet Hülafeyi Raşidin isimleriyle, aşağıda açıklanması iktibas edilen yazılar nakışlı olarak darbedilmişlerdir ⁹⁸.

H. 737-M. 1336 (gümüş) Ebû Said B. Han'ın haleflerinden, Celayir Şeyh Hasan tarafından Han olunan Hülagü soyundan Mehmed Han adına ⁹⁹

91 A. Kemali, s. 211. Resim ve tarif yok. H. 690 yılına ait olup, yine Erzincan'da basılan gümüşdür.

Bkz. *Meskûkat-ı İslâmiye Kataloğu*, s. 135-136.

92 "İst. Asarı atika Müzesi Kataloğunda ve Londra'nın British Muzeum Kataloğu.

93 A. Kemali, s. 212. Resim için bkz. s. 218.

94 Mehmed Mübarek, *Müze-i Hümayun Meskûkatı Kadime-i İslâmiye Kataloğu III*, s. 43, not: 38.

95 A. Kemali, s. 212.

96 A. Kemali, s. 212. Resim ve tarif yok.

97 A. Kemali, s. 212. Resim ve tarif yok.

98 A. Kemali, s. 212. Resim yok.

99 A. Kemali, s. 212-213. Resim s. 218'de. Tarif yok.

İlhanlı hanlarından olan Tuğta Timur'a ait H. 739 yılından itibarenki yıllarda gümüş sikkeler basılmıştır¹⁰⁰.

Cihan Timur'a ait olan sikkeler genellikle Erzincan'da basılmışlardır. Olcaytu'nun kızı Sati-bey Hâtun da para bastırmıştır. Bunun ve İlhanlıların sonuncusu olan Süleyman'ın Erzincan'da darbedilmiş olan müteaddit paraları vardır¹⁰¹.

H. 740-M. 1339/40 senelerine ait Cihan Timur'a ait birtakım sikkeler içerisinde, Erzincan'da basılı olanlar da mevcuttur¹⁰². Ayrıca Berlin Sikke Koleksiyonunda da Cihan Timur'a ait, Erzincan'dan götürülenler vardır. Ancak, koleksiyon serisinin altına, Erzincan'ın yanlış okunması sebebiyle "Arracan" yazılmıştır¹⁰³.

H. 661 tarihli bir para (gümüş) nın darp yeri belli değildir. Bir yüzünde "*El-Sultani'l âzim Keyhusrev bin Keykûbad*", diğer yüzünde "*İlel imam Bismillah ya Emîr-el Mü'minin*" yazılıdır.

Diğer bir paranın tarihi belli değildir, Keyhusrev adına kesilmiştir¹⁰⁴.

Bunların dışında bazı paralar, okunamayacak kadar yıpranmışlardır

100 A. Kemali, s.-213. Resmi verilen sikkenin tarifi yok.

101 A. Kemali, s. 213.

102 *Brit-Kat-VI*, Nr. 300-a-b, s. 102.

103 B. Spuler, s. 149.

104 Bu para Erzincan'da emekli öğretmen Mustafa Uçar'ın özel koleksiyonunda bulunmaktadır.

SONUÇ

İslâmiyetin Türkler tarafından kabulü; gerek bu milletin, gerek İslâm dünyasının ve gerekse dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Zira bu dönemden sonra gelişen olaylarda, Türklerin Müslüman oluşunun; başta Ön Aysa olmak üzere , insanlık tarihinin özellik taşıyan çâşitli alanlarında mühüm değişikliklere sebebiyet verdiği bilinmektedir. Aynı şekilde, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinin de büyük bir öneme sahip olduğu ma-lumdur. Yüzyıllarca Batının dinî, siyasî ve ekonomik yapılanmalarının vucud bulduğu Anadolu coğrafyası XI.yy'dan itibaren Türk-İslâm medeniyetinin vazgeçilmez alanlarından birini teşkil edecektir. Yapmış olduğumuz tez çalışmasında esas aldığımız Erzincan ve çevresinin, Anadolu'nun fethi sırasında olduğu gibi, daha sonra gelişen İslâmlaşma ve Türkleşme faaliyetlerinin de özellikli bir mekânı olduğu görülmektedir.

Bölge, geçmeşi itibariyle joepolitik konumu doloyısıyla farklı kültürlerin kavşak noktasında yer almıştır. Bu durum, Türklerin Anadolu'yu fethi sırasında bazı olayları belirlediği gibi, fetihden sonraki siyasî ve kültürel gelişmeleri de belirlemiştir. Bunun en açık görüldüğü siyasî teşekkül Mengücekler'dir. Zira bu teşekkül, ülkede meydana gelen az sayıda ve fakat müessir siyasî teşekküller içersindedir. .

Mengücekler ister kendi iç dinamikleri açısından ve istenilirse diğer teşekküllerle mukayaseli bir biçimde ele alınsın, görülen odur ki; ilmî, kültürel ve sanat faaliyetlerinin ön planda olduğu bir toplumu yansıtmaktadır. Mengüceklerin dinî, ilmî ya da sanat faaliyetleri, yalnızca kendi sınırları içersinde müessir olmamış, Azerbaycan'dan Anadolu'nun en batısına kadar ki coğrafyalarda yankı bulmuştur. Kendi mahallinde oluşturulan bir faa-

liyet olup da, dış alanlara yansıyan unsurlardan birisi de bu bölgenin üretim faaliyetleri ve bu faaliyetlerin niteliğidir. Bağdat'dan güney Avrupa'nın çeşitli kentlerine kadar uzayan uluslararası fuar ve pazarlarda Erzincan işi zanaat eserlerinin gözükmesi bunu delillendirmektedir.

Erzincan ve çevresi, Anadolu Türk Tarihi içerisinde önemli addedilen Yassı Çemen ve Kösadağ gibi iki savaşın geçtiği yer olmakla da önem kazanmıştır. Elbette ki her iki savaşın sonuçlarının etkisi öncelikle bu bölge üzerinde hissedilmiştir.

1248'de vuku bulan Kösadağ Savaşı Anadolu tarihine olduğu kadar, tabii olarak Erzincan ve çevresinin de tarihi seyrini önemli ölçüde etkileyecektir. Erzincan bu tarihten sonra İlhanlıların da özel bir önem verdikleri şehirlerden biri olacaktır. Bunu, Moğolların Anadolu'ya uyguladıkları siyasî ve ekonomik politikalarında Erzincan'a atfen yaptıklarından görmekteyiz. Erzincan'a tayin edilen çeşitli İlhanlı idarecilerin bir kısmının mezar kitabeleri ve bu insanların yapmış oldukları bazı eserler hâlâ durmaktadır.

Siyasî, kültürel ve sanat eserlerinin yoğunlukla görüldüğü yerlerden biri de Tercan'dır. Erzincan ve çevresi Mengücek hâkimiyetinde iken, Saltuklu hâkimiyetinde olan Tercan, Kösadağ Savaşı'ndan sonra Erzincan'la beraber aynı kaderi paylaşmıştır.

Hülasa; Erzincan ve çevresinin XI.- XIV. yüzyıllar arası tarihi seyri, Anadolu'nun fethi, Türkleşmesi, İslâmlaşması içerisinde önemli ve özellikli bir yere sahiptir. Bu hal , gerek dönemin kaynaklarında ve gerekse günümüz araştırmalarında açıklıkla görülmektedir. Yıpmış olduğumuz bu tez çalışması da bunu teyid etmektedir.

İNDEKS

A

- Abaka Han: 47,104,106-109
 Abdu'l Mümin b. Hâce Hüsameddin: 39
 Abhaz (Gürcistan): 40
 Abül Faraç: 88
 Acay: 102
 Adilcevaz: 32
 Ahlat: 37,38,105
 Ahmed Ellâki: 36,37
 Ahmed Teküdar: 109
 Ahmed Tevhid: 6,47,64
 Ahureuk ky.: 96
 Ahurekrek (Rumekrek): 98
 Aksaray: 70, 82, 105
 Akşehir (Erzincan şehri): 71
 Akşehir (niğde): 92
 Alâeddin Beğ (Saltuklu): 40
 Alâeddin Camii: 25
 Alâeddin Erzincanî (Tabib): 41
 Alâeddin Keykubâd II: 44,55,76
 Alâeddin Keykubâd III: 43
 Alâeddin Keykubâd: 40-45
 Alâeddin Nevmüslüman: 101
 Alâciyye: 54
 Alâmeddin Sancar: 101
 Alıncak Noyan: 101
 Alı Bahadır: 97,99
 Ali Kemali: 6
 Alparslan: 21-23
 Amasya: 45
 Amid (Diyarbakir): 47, 89
 Andronikos: 75
 Ani (Kars): 25, 38, 47
 Ankara: 27, 38, 57, 99
 Anonim Türbe (Kmh.): 100
 Anonim Türbe I. (Kmh.): 101, 102
 Antalya: 22, 53, 79, 105
 Aras vâdisi: 82, 83
 Ardahan: 47, 92, 103
 Argın (Ergani): 77

- Arracan (Erzincan): 57
 Arslan-doğmuş: 94
 Arslanşah: 67
 Artuk-şah: 78
 Aşağı Ula ky.: 87
 Ayşe Hatun: 32
 Azerbaycan: 19, 42, 65, 77

B

- Baba İshak: 85
 Bağdad Hatun: 116
 Bağdat: 40, 103
 Bahaüddin Veled: 4,36,37
 Bargusir ky.: 87
 Basra: 76
 Bâyân: 96
 Baybars Mansuri: 95
 Baybars: 95,98-101,105
 Bayburt: 37, 38, 47, 93, 120
 Baycu Noyan: 86,88,94-97
 Behram-şah Türbesi (Erz.): 57
 Behram-şah Türbesi (Kmh.): 53
 Behram-şah: 3,4,34-40,51-58,64
 Belek: 31,32
 Berk-yaruk: 66
 Berke Han: 106
 Bire (Birecik): 45

C - Ç

- Canik dğl.: 22, 27
 Celâleddin (Müstevfi): 98
 Celâleddin (Seferhisarlı): 100
 Celâleddin Ferruh Lâlâ: 99
 Celâleddin Harzemşah: 41,43,77,80
 Celâleddin Karatay: 93
 Celâleddin Mahmud: 60
 Celâleddin Mengü: 43
 Celâleddin Muhammed-i Müneccim: 95

Çengiz Han: 83
Cezire: 97
Cihan Timur: 75
Cihan-şah (Erzurum Meliki): 70
Cimri: 82
Constantin Cavras: 31
Constantin Ducas: 30
Çağrı Bey: 7
Çelebi Hüsemeddin: 54
Çemişgezek: 53
Çemişid: 61
Çimen dğl.: 42, 47
Çin: 62

D

Dahhak: 42
Danişmend Gazi: 59
Davud-şah I.: 43
Davud-şah II.: 44
Dercan (Tercan): 95
Dersim: 27
Dicle Nhr.: 47, 48, 59
Dıvrığı: -
Diyarbakır: 23, 35, 40

E

Ebü Said Bahadır Han: 64
Ebü'l Kasım Saltuk: 87
Ebü'l Muzaffer Gazi: 68
Ebü'l-Fazl Nasr: 41
Ebü'l-Nemâ b. Mufaddaü'l-Ahval: 32
Ebübekir Attar: 52
Eğin: -
El-cezire: 42
Elbistan: 77, 78
Eminüddin Yakub (Üstadüddar): 94
Emir Ali: 102
Emir Çoban: 121
Emir Dinar: 74
Emir Gazi: 85
Emir Saüd: 117

Emir Tapar: 63
Erciş: 37, 38, 110
Ergani: 111
Ermelik ky.: 56
Ermen: 92
Ertena: 99
Erzincan Dârüşşifası: 53
Erzincan Kalesi: 52
Erzurumlu Nureddin: 86
Evliyâ Çelebi: 65, 99, 121

F

Fahreddin Ali: 70, 85
Fahreddin Ayaz: 62
Fahreddin Ebübekir: 52
Fahreddin Sedat: 118
Fahreddin Süleyman: 55
Feridun (İran Mit. Hük.): 83
Firdevsi: 64

G

Garin (Erzurum): 35
Gazne: 32
Gence: 47, 48, 103
Genceli Nizâmi: 58, 61
Gercanis: 56
Gevher-şad: 98
Geyhatu: 77
Gıyaseddin Keyhüsrev II.: 87, 96
Gıyaseddin Keyhüsrev III.: 88
Gıyaseddin Mesud II.: 78
Giorgi: 63
Gregory Abu'l-Farac: 55
Gülâbi Beğ: 74
Gümüş Tekin: 35
Gümüşhane: 57, 58
Güney Rusya: 63
Gürcistan: 24
Güyük Han: 46

H

Hace Hamid b. Cemaleddin: 84
Hacı Ali: 105
Hacırg ky.: 55
Hacıb b. Ali: 51
Hacı Kalesi: 97
Hacum: 65
Halep: 105
Hamdullah Kazvini: 86
Hans (Merhasya oğlu): 125
Hanzi: 42
Hasan (Musa Yabgu oğlu): 111
Hasan Beğ (Moğol idarecesi): 82
Hatice (Hz.): 38
Hulâgü Han: 54
Husameddin Baycar: 84
Husameddin Huseyin El-Mevlevi: 56
Husameddin Kaymeri: 93

I - İ

Ibn Bibi: 21,36,48,65,74
Ibn Said el-Mağribi: 6
Ibrahim Yinal: 12, 42
İhüyareddin Hasan: 90, 100
İl Gazi: 92
İmadeddin İsfehani: 7
İnranlı: 58
İpek Yolu: 82
İran: 95
İshak (Mengücekoğlu): 44, 45
İshak Komnen: 13
İsmeti Hatun: 79
İsmetiye Hanıkâhm (Erz.): 105
İspir: 60
İtak: 24
İvane(Gürücü komutanı): 15, 16
İvane: 14
İznik: 52
İzzeddin (Kadı): 89
İzzeddin Keykâvus I.: 91-93
İzzeddin Keykâvus II.: 92, 95
İzzeddin Kılıç-arslan: 90
İzzeddin Saltuk: 81

İzzeddin Siyavuş: 78

K

Kafkaslar: 56
Kafkasya: 45
Kahire Kalesi: 55
Kaledibi Kümbeti (Erz.): 58
Kara Aslan (Artuklu): 42
Kara-kurum: 82, 83
Karabudak ky.: 63
Karahisar-ı Behram-şah: 84
Karahisar: 57
Karasu Nhr.: 69
Kargın Düzlüğü: 68
Kargın: 27, 48, 50
Kars: 54, 67, 102
Kastamonu: 121
Kayır Han: 72
Kaymaz: 105
Kayseri: 45
Kelkit Vadisi: 36
Kemah Kalesi: 23
Kerimüddin Alişir: 101
Kerimüddin Mahmud Aksarayı: 3
Keyhüsrev II.: 58, 59
Keyhüsrev: 57
Keykubâdiye: 52
Kılıç Arslan I.: 11, 12
Kılıç Arslan II.: 79
Kırım: 85
Kıvamüddin Erzincanî: 105
Kızıldağ: 102
Kızılırmak Vadisi: 56
Kızılırmak: 54
Klavio: 5
Konya: 44, 57
Kömür Çayı: 69
Kötür Köprüsü: 58
Kubbetü's-Sahra: 89
Kubbetü'l-Sülâbiye: 58
Kudbeddin Ahmed: 78
Kudbeddin Mahmud: 103

Kudbeddin Melik: 107
Kudüs: 48
Kura Nhr.: 39
Kuruçay bğ.: 74
Kudutepe: 78
Kükürlü Geçidi: 63

M

Mahmud (Gazneli): 78
Mahmud Gazan Han: 105
Mahmud Tuğraı: 87
Malatya: 44
Malazgirt: 58
Mama Hatun Hamamı: 69
Mama Hatun Kervansarayı: 87
Mama Hatun Mescidi:
Mama Hatun Türbesi:
Mama Hatun: 57
Mamaliz: 35
Mansur (Hims idarecisi): 95
Marco Polo: 5
Mardin: 41
Maveraünnehur: 117
Mecmeddin Muhammed: 97, 98
Mecuriddin Emir-şah: 120
Mecuriddin Muhammed: 107
Medinetü Erzincan: 65
Mehmed Beğ (Türkmen lideri): 100
Mehmed Beğ (Üc Gazisi): 19
Mehmed Han (İlhanlı): 105
Mehmed Tapar: 114
Melik Eşref: 79
Melik Fahreddin Medresesi: 64
Melik Gazi Zaviyesi (Kınh.): 48
Melik Gazi: 67, 70
Melik Kâmil: 71
Melik Mahmud: 42
Melik-gazi Türbesi (Kmlh.): 95
Melik-şah (Saltuklu): 39
Merecan Deresi: 68
Merega: 49
Meşhed: 78, 88

Meşhediyeye Ovası: 96
Mevlâna Celâleddin Rumî: 107-120
Mezopotamya: 26, 35, 48, 57, 89
Mıncıgerd Kalesi: 84
Muammer (Şeyh Âdil oğlu): 90
Mubarizüddin Ali: 54
Mugisiddin Tuğrul-şah: 62
Muinüddin Süleyman Pervâne: 97, 98, 110
Musa Yabgu: 58
Muvaffak'ud-din Abdullâtif: 30
Muzafferüddin Abdullâtif Bağdadî: 74

N

Necmeddin (Kadı): 99
Niğde: 27, 42, 56
Niksar (Nekisar): 46
Nizameddin Ahmed: 111, 112
Nizameddin Ali b. İl-almış: 103
Nizameddin Hurşid: 109
Nizameddin Yahya: 92
Nizameddin Yusuf: 105
Nizameddin-i Hattad: 109
Nizameddin-i Erzincanî: 110

O

Oltu: 54
Orta Murad boyl.: 43
Orta-doğu: 99

P

Paflu: 44, 45
Pasin (Pasinler): 27
Pınarbaşı (Kayseri): 59
Pulur dğl.: 33

R

Refahiye: 13, 14
Reha Urfa): 40, 71
Reşideddin (Emir-i arız): 97
Reşideddin Cüveynî: 4

Romanos Diogenes: 17
Ruknedin Kılıç-arslan IV.: 70
Sâdeddin Köpek: 93
Sâlar (Samuk): 11
Sâlar-ı Horasan: 11
Salur (Türkmen reisi): 47
Satı-bey Hatun: 95
Selâhaddin (Kuyumcu): 117

Selçuk Hâtun: 115
Selçuk-şah: 114
Seyfeddin Altun-aba: 86
Seyfeddin Kılavun: 96
Seyfeddin Torumtay: 124
Seyyid Hüsam: 131
Seyyid Şerif b. Yahya: 106
Sinop: 66
Sipehsâlar: 3
Sitte-melik Türbesi (Divr.): 54
Sivas: 36, 47, 56, 68, 78
Sultan Melik Türbesi (Kmh.): 65
Suriye: 15
Suşehri: 57
Sudum: 54
Sülemiş: 102
Süleyman-şah (Divriği emiri): 85
Şah-melik: 54
Şam: 71, 88
Şamiran Kalesi: 65
Şarkıkarahisar: 54, 68, 79, 85
Şebir-karahisar: 54, 72, 95
Şemseddin (Şerafedin) Mahmud: 79
Şemseddin Altun-aba: 113
Şemseddin Has-oğuz: 107
Şemseddin İstehani: 6
Şemseddin Kaymaz: 71
Şemseddin Mahmud (Tuğracı): 84
Şemseddin Muhammed Cüveynî: 4
Tac Melek Hatun: 56
Taceddin Mu'tez: 42
Taceddin Şıncûri: 35
Taceddin-i Erzincanî: 104
Tadavan Noyan: 44

Takiüddin Ömer: 132
Tarım C. Hakkı: 43
Taştımur: 28
Taycu Noyan: 54
Tebriiz: 87
Teküdar: 35
Timur (Emir Cotun oğlu): 29
Timurtaş: 97
Toğa Timur: 122
Toğanarslan: 40
Tokat: 98
Toku Noyan: 57
Toroslar (dğl.): 36, 48
Tortum: 57
Trabzon: 60
Tudayun Noyan: 75
Tuğrul Arslan: 123
Tuğrul Bey: 17
Tuğrul Tekin: 76
Tuzla Suyu: 74
Türkistan: 33, 47

U

Uğurlu (Emir-i âhur): 82
Ulu Camii Erz. : 70
Urfa: 40

V

Vagisa (Vagaver): 14
Vakıf Brastık ky. : 47
Van: 27, 48
Vasuragan: 33
Vasten: 43

Y

Yâkutî: 2
Yassı-Çemen: 68
Yukarı Fırat Blg. : 17, 24

Z

Zähirü'ddevle: 85
Zamantı Kalesi: 49
Zara: 87
Zehebî: 3
Zeynüddin Ahmed: 124
Zigana: 61
Ziyaeddin Kara-arıslan: 92

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi I*, İstanbul 1936.
- Ahmed Eflâki, *Arişlerin Menkıbeleri I-II*, nşr.. T. Yazıcı, İstanbul 1973.
- Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930.
- Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye*, İstanbul 1321.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İytimeâi Tarihi I-II*, İstanbul 1977.
- Aksarayî, *Müsamerat-al Ahbar*, Haşiyelerle nşr. O. Turan, Ankara 1944 /
Türkçe çevirisi: M.N. Gençosman, -Önsöz ve Notlar-; F.N.
Uzluk, Ankara 1943.
- Ali Kemali, *Erzincan*, İstanbul 1932.
- Anonim, *Baybars Tarihi*, nşr. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Anonim, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, nşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952.
- Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman* (H. 955'e kadar), İstanbul Bld. Kütb., M.
Cevdet Yzm. sy: 0-106.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, Ankara 1972.
- Ateş, Ahmet. "Anadolu Selçuklularının İdarî Mekanizması", TAD. III, Sayı:4-5.

- Belazurî, *Futuhü'l-Büldan*, nşr. Z.K. Ugan, İstanbul 1955.
- Beygu, A. Şerîf, *Erzurum Tarihi I*, İstanbul 1936.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, nşr. Y. Moran, İstanbul 1979.
- "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", nşr. Y. Yücel, Belleten, Sayı: 201, Ankara 1988.
- Câmîî, *Nejâhat-el Üns*, nşr. Lâmi Çelebi, İstanbul 1289.
- Cemâl, A., *Vilâyetlerimiz*, İstanbul 1932.
- Dirimtekin, Ferudun, "*Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmesini Sağlayan İki Zafer*", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972.
- Ebû'l-Ferec İbnulibri, *Tarihi Muhtasariüddüvel*, nşr. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme II-III*, nşr. Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.
- Fırat, M. Şerîf, *Doğu İlleri Ve Varto Tarihi*, Ankara 1970.
- Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, nşr. A. Yaran, Ankara 1988.
- Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, nşr. Ö.R. Doğrul, Ankara 1950.
- Halil Edhem, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334.

- Heyd, W. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, nşr. Z. Karal, Ankara 1975.
- Hocaoğlu, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.
- Honigmann, Erns, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, nşr. F. Işıltan, İstanbul 1970
- Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi I-III*, İstanbul 1329-1332.
- Ibn Batuta, *Seyahatnâmesinden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1971.
- Ibn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâiyye*, Tıpkı basım, Ankara 1956.
- Ibnü'l-Erzak, *Meyyafarikin Ve Amad Tarihi I*, nşr. M.E. Bozaslan, İstanbul 1975.
- Ibnü'l-Esir, *El-Kâmilü Fit-Tarih*, Beyrut 1966.
- Ibnü'l-Kalanisi, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1908.
- Jansky, Harbert, "Alaeddin Keykubat'ın Emniyet Politikası", Z. V. Togan'a Armağan, İstanbul 1955.
- John, K., "İran'da Kâğıt Para", Belleten X, Sayı: 23-24.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015--1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", F. Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

- Karpuz. Haşim, "*Tercan'da Mama Hatun'a Atfedilen Yapılar*", MD. II, Sayı: 16.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it Türk*, Haz. A. Çiçekli, İstanbul 1970.
- Kaymaz. N. , *Pervâne Muinü'd-Din Süleyman*, Ankara
- Kazvinî (Kadı Ehmed Gaffarî), *Târih-i Cihân Ârâ*, Tahran 1343.
- Kırzioğlu. Fahreddin, *Kars Tarihi* , İstanbul 1953.
- Klavio, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, nşr. Ö.R. Doğrul, İstanbul 1975.
- Konyalı, I. Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İtanbul 1960.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1971.
- Köymen, M. Altan, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Marko Polo, *Seyahatnâme*, İstanbul, trhs.
- Mevlâna, *Mektuplar* , nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1963.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, nşr. A. Tarzi, İstanbul 1950.
- Nizami, *Mahzen-i Esrar*, nşr. M.N. Gençosman, Ankara 1946.
- Öney, Gönül, "*Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar*", Malazgirt Armağanı, Ankara 1970.
- Özaydın. Abdülkerim, "*Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi*", DGİT. VIII,

Istanbul 1990.

Özbek, Nizameddîn, *Erzincan'dan Kemah'tan*, Erzincan 1947.

Oztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi I*, İstanbul 1977.

Ravendî, *Rahat'üs-Südur ve Âyet üs-Sürur*, nşr. A. Ateş, Ankara 1957-60.

Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 1971.

Sevim, Ali, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971.

Sıpehsâlar (Ahmed), *Mevlâna ve Etrafindakiler*, nşr. T. Yazıcı, İstanbul 1977.

Sultan Veled, *Divan*, Haz. F.N. Uzluk, İstanbul 1958.

Sumer, F.-Sevim, A., *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971.

Sumer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980.

--"Mengücekler", İA. 1979.

Şeref-han, *Şerefnâme I-II*, nşr. M.E. Bozaslan, İstanbul 1971.

Tarım, C. Hakkı, *Kırşehir Tarihi*, İstanbul 1938.

Temir, A., *Kırşehir Emîri Caca-oğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesi*, Ankara 1959.

Texier, Ch., *Küçük Asya I*, nşr. Ali Suat, İstanbul 1939.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.

--- *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973

--- *Türkler Anadolu'da*, İstanbul 1973.

Turkay, Cevdet, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak-Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979

Urfaî Mateos, *Vekayinâme*, nşr. H.D. Andriasyan, Ankara 1972.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Emîr Şaban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten XI*, Sayı: 31.

Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" nşr. H.D. Andriasyan, TSD., Sayı: 1-2, 1937.